

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATĪ BHAVANA TEXTS
No. 64.

THE
VASISTHA-DARŚANAM

Edited by
Mahamahopādhyaya
GOPI NĀTH KAVIRAJA, M. A.

Published by
The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad

1936

Bhumika Vyāsuci Text, Visayanukramanikā,
Mudranidosah printed by Jn Krishna Das
Gupta Vidya Vilas Press Benares City, and
the rest printed by K B Pawagi at the
Hitchintak Press Ramghat Benares City

वासिष्ठदर्शनम्

‘एम. ए.’ ‘डी लिट्.’ इत्युपाधेवाग्निना आग्नेयोपाह्वमिखनलाल-
शर्मणा संकलितं तेनैव सम्पादितं च ।

—
THE

VASIṢṬHA-DARŚANAM

(*Compiled from the Yogavasistha Ramayana and
edited with Introduction, etc*)

BY

B L ATREYA, M A , D LITT.,
Asst. Professor of Philosophy,
Benares Hindu University Benares.

WITH

A Foreword by A. B. Dhruva, M A LLB,
Pro-Vice-Chancellor, Benares Hindu University,

and

an Editorial Note by the General Editor

—
1936

श्रीयोगवासिष्ठ-महाराषायण-प्रतिपादित-सिद्धान्तात्मकम्

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

'श्रीहरिप्रसाद मृत्तिहृदसाद् युञ्ज-मेदाफिजिक्सा'-
'श्रीमधुसूदनानन्द-
सरस्वती-शाङ्करवेदान्त'-पारितोषिकविभूषितेन

'योगवासिष्ठ-पेंड-इदस-किर्त्तितोको'-
'योगवासिष्ठ-पेंड-मांडमं पेंड'-
'एलीमेन्ट्स-भाँक-इण्डियन एंग्लिक्'-
'श्रीगुरुनारायण-साया-
बाद'-
'श्रीवासिष्ठदर्शनलाल-सिद्धान्तान्तर-रचयिता

श्रीकाशीस्थहिन्दुविश्वविद्यालये प्राच्यप्रतीच्यदर्शन-मनोविज्ञानाध्यापकेन

एम. ए., डी. लिट्.-इत्युपाधिधारिणा-

जान्नेयोपाह्नेन श्रीभीखनलालाकषेन

सङ्कलितम्

सत्यं शिवं सुन्दरम्

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ १ ॥
योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबत्यपः ।
त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को नाशास्त्यतिरागिणम् ॥ २ ॥
अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।
अन्यत्स्वार्पमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ ३ ॥
एतच्छास्त्रघनाभ्यासात्पौनःपौन्येन वीक्षणात् ।
परा नागरतोदेति महत्स्वगुणशालिनी ॥ ४ ॥
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ।
जीवन्मुक्तत्वमस्मिन्स्तु श्रुते समनुभूयते ॥ ५ ॥
(श्रीयोगवासिष्ठे २।१८।३, ४, २, ३६; ३।८।१३, १५)

To

My Revered Teacher

Prof. A. B. Dhruva, M.A., L.L. B., I E. S (Retd.),

Ex-Principal, Central Hindu College,

Pro-Vice-Chancellor, University Professor of Sanskrit

and Director of Sanskrit Studies,

Benares Hindu University

यद्यदासाद्यते किञ्चित्केनचित्कचिदेव हि ।

स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥

(यो० बा० ५।४३।१३)

प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः ।

न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥

(यो० बा० २।११।४१)

Editorial Note.

The following pages represent an attempt, made perhaps for the first time in the history of the work, to sum up the philosophical teachings of the *Yogavāsistha Rāmāyana* in a consistent and systematic manner. The earlier attempts of Abhinanda (900 A. D.), Mahidhara (1600 A. D.) and others did not claim to be any more than abridged redactions of the text, but to Professor Atreya belongs the credit of presenting briefly the philosophy of this unique treatise in the language of the original text, with the topics arranged in logical sequence.

A survey of the old religio-philosophical literature in Sanskrit would seem to indicate that the *Yogavāsistha Rāmāyana* was once one of the most widely read books in the country and that it greatly influenced general philosophical thought. Though a Vedānta work of the highest order it has a place of its own in the history of Indian spiritual philosophy and cannot be described in any sense as affiliated to the school of thought associated with the name of Śaṅkarāchārya. It is unfortunate that a work of such monumental grandeur, the like of which is hardly to be met with even in Sanskrit literature, should have been allowed to remain obscure and

neglected so long. It may be hoped that interest in the study of *Yogasāstra* will again be revived and that the pre-ent booklet will then serve as an humble introduction to this study.

Government Sanskrit College,
Benares.
Dec. 7, 1905.

Gopinath Kaviraj,

Contents.

Pages

1. FOREWORD	...	...	...	[1—5]
2. PREFACE	...	...	...	i—ii
3. INTRODUCTION	...	...	...	3—95
4. भूमिका	...	...	...	(१)—(७)
5. विषयसूची	...	...	...	[१]—[१९]
6. श्रीवासिष्ठदर्शनम्	...	...	...	१—२७८
7. विषयानुक्रमणिका	...	...	...	[१]—[२२]
8. मुद्रणदोषाः	...	...	...	[१]—[११]

Introduction.

Chapter I

	Pages
The Place of <i>Yogarāsistha</i> in the Philosophical Literature of India	1

Chapter II

The Probable Date of Composition of <i>Yogarāsistha</i>	11
--	----

Chapter III

A Brief Outline of the Philosophy of <i>Yogarāsistha</i>	20
---	----

Chapter IV

The Stories of <i>Yogarāsistha</i>	33
---	----

Chapter V

The Method of <i>Yogarāsistha</i> and need for proper abridgement	74
--	----

Chapter VI

Analysis of the Contents of <i>Vasistha-darśanam</i>	84
---	----

FOREWORD

By

Principal A. B. Dhruva, M. A., L. L. B., I. E. S. (Retired)

I commend to every earnest student of Vedānta this book of Selections from the *Yogavāsistha* which have been carefully and lovingly gathered and classified by my friend Dr. B. I. Ātreya.

The *Yogavāsistha* or The Philosophy of Life (*yoga*) preached by Vāsiṣṭhi (to Rāma) is an important landmark in the history of Indian Philosophy. Like certain *Upaniṣads*, the *Gāthas*, the *Jātalas* and the *Purāṇas* it combines poetry with philosophy to the distinct advantage of both. Its philosophy gains in vitality and persuasiveness and its poetry in suggestiveness and dramatic value.

The object of this book of Selections, however, is to disentangle the philosophy of *Yogavāsistha* from its poetic paraphernalia so as to enable the student of Indian Philosophy to view it at a glance and estimate its proper worth.

Like the *Bhagavadgītā* the *Yogavāsistha* endeavours to solve the problem of *jñāna* versus *karma* but it does it in a manner which is very different from its great predecessor. While the *Bhagavadgītā* lays bare the spiritual principle which alone matters in

the solution of problems of life, and thus exposes the error of confounding the moral with the physical, the *Yogarāsishā* denies the existence of the external Reality altogether and regards *karma* not as antithetic to *jñāna* but as a form of *jñāna* itself. Or, to put it in another way, while the *Bhagvadgītā* reveals the principle of Duty which underlies *jñāna* and *karma*, the *Yogarāsishā* investigates the nature of Reality and in reducing it to *jñāna* denies the possibility of *karma* being anything other than *jñāna* in its ultimate nature.

Primarily and in its origin, the *Yogarāsishā* is not a work on the theory of Reality but on the practice or Way of Life (*Yoga*) and this fact is duly recognised and appreciated by Vidyaranya whose *Jīvan-muktisāra* is largely based upon *Yogarāsishā*. Yet its ontology has attracted more attention of the general reader than its sketch of spiritual life. The reason is obvious.

The conception of Reality put forward in the *Yogarāsishā* is so challenging to Common Sense that the common man feels staggered by its bold Idealism. But if he lifts himself up into the higher atmosphere of spiritual life, he will find that the intellectual Idealism of the *Yogarāsishā* is a necessary corollary or implication of that life. Man's universe is not the same as that of his zoological predecessors. Similarly,

the God-saturated man has a universe which is different from and which sublates that of the common man. When, therefore, one enters the higher plane, the denial of external Reality as it appeared to Common Sense is a logical necessity.

This extraordinary adventure of thought is supposed to indicate the influence which Buddhism exercised on Brahmanism during the centuries which lie between Nagarjuna and Gaudapada. But, it should be remembered in this connection that it was an age of Mahayana Buddhism, or, as it is appropriately called, 'Sanskrit Buddhism', in which the language of the Brahmanas had replaced Pali of the Buddhists, and not a few of the Buddhist teachers had been originally Brahmanas, with the result that Brahmanism influenced Buddhism enormously in that age, rather than vice versa. In view of these general considerations, it may be well presumed that the *Piñāna-rāda* in the *Yoga-vāsisṭha* was not borrowed from the Buddhists. There is a radical difference between the *Piñāna-rāda* of the Brahmanas and that of the Buddhists—a difference as great as that between 'pūrṇa' and 'śūnya' (full and empty), 'nitya' and 'anitya' (eternal and changing), 'eka' and 'bahu' (one and many) Moreover, there is direct evidence to show that the Buddhists had borrowed some of their tenets from Brahmanas. For example, the word 'samṛti' of Mahayana Buddhism

was *atātana* of Vedānta and would be meaningless unless there were Reality which was covered or obscured. Possibly the word *saṃvṛta* was suggested by the word *apavṛtta* of the Upaniṣad text

हिरण्यमेव पात्रेण सयस्यापिहितं मुक्तम् ।

तस्य वृषद्वपादणु सयसर्माय दण्ड्ये ॥

Again it is undeniable that *namārupa* of the Buddhist chain of causes first occurs in the Upaniṣads. Moreover in the *Ātharvashūk* where the question of the subjectivity of Matter is discussed the word used in connection with it is *varuṃmana* (*varuṃkhana*) which at once reminds us of the older text of the Upaniṣad 'वाचारम्भण विस्फोटो नामधेय सृष्टिकेयेव सयम्' on which Śaṅkara bases his famous theory of the unreality of the external world.

We should bear in mind however that the *Ujjānaśūda* both of the Buddhists and the Vedāntins begins from an age much earlier than that of their theory as such as Vaśiṣṭha and Śaṅkara. The theories were only exponents or teachers and not originators of their systems. As a matter of fact the history of Indian Idealism goes back to the dim past preceding and following the centuries in which Gautama Buddha lived and taught. The Buddhist *Ujjānaśūda* was known as *Pratyupasthānaśūda* and its predecessor was the *Ujjānaśūda* or *Brahmaśūda* of the Upaniṣads.

Closely connected with this is the question of the date of the *Yogavāsistha*. A weighty contribution has been made by Dr Ātreya in the Introduction towards the solution of this problem. He is of opinion that "We may place it after Kālidasa and before Bhartṛhari, i. e., somewhere in the 6th century." As Dr. Stcherbatsky has observed, "Prof. Ātreya has brought the problem very near to its final solution."

Before I conclude this Foreword, I would express a wish: just as Prof. Ātreya has extricated the Philosophy of the *Yogavāsistha* from its poetry, would not some enthusiastic scholar or publisher separate its poetry from its philosophy and publish it as a companion volume?

A. B. Dhruva.

Preface.

Śrī Vāsiṣṭha-Darśanam was completed in October 1927. It formed an Appendix to my thesis for the degree of Doctor of Letters (D. Litt.), submitted to the Benares Hindu University in July 1928. The thesis—“The Philosophy of Vāsiṣṭha, as presented in *Yogavāsiṣṭha*”, which was very highly appreciated by the Board of Examiners, appointed by the Faculty of Arts of the University for the purpose, has not yet been published for want of funds. A great demand has, however, been made for its publication by those who have read my ten lectures on *Yogavāsiṣṭha* delivered before the Kashi Tattva Sabhā and published as *Yogavāsiṣṭha and its Philosophy* (1932) and *Yogavāsiṣṭha and Modern Thought* (1934). Encouraged by the appreciation which these booklets have received from great scholars, both Indian and European, I have now made up my mind to publish larger volumes on the subject, to which I have devoted a great deal of my leisure. Here is the first of the contemplated volumes. The second, *Yogavāsiṣṭha aur uske Siddhānta* (Hindi) and the third, *The Philosophy of Yogavāsiṣṭha* (English) are in the press. The present volume *Śrī Vāsiṣṭha Darśanam* is in Sanskrit with an Introduction in English. It is meant for those who

may wish to make themselves acquainted with the philosophy of *Yogavāsistha*, in its original, sweet and beautiful language, the charm of which eludes translation, but have not the time and intention or patience to go through the voluminous work of "thirty two thousand stanzas". Herein I have collected and *systematically arranged* about 3000 stanzas of *Yogavāsistha* containing the essential principles of the entire philosophical outlook of the valuable work which was undeservedly neglected hitherto by the orientalist. On the margin of each śloka or line, I have mentioned the place in the original work from where it has been picked up. The three numbers refer to the *prakaraṇa*, *sarga* and *śloka* of *Yogavāsistha*, published in two volumes by the Nirnayalagar Press, Bombay. I am very grateful to Principal Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares, for having encouraged me in this work and for having included it in the Prince of Wales Saraswati Bhasana Texts edited by him. My thanks are also due to my pupil and friend, Mr. Narayan Vishnu Joshi, M. A. who helped me in correcting the proofs.

Hindu University, }
Benares.

B. L. Atreya.

Introduction.

Chapter I.

The place of *Yogavāsistha* in the Philosophical Literature of India.

Śrī Vāsistha-dāśīyanam (the Philosophy of Vasiṣṭha) is an attempt to place before the modern world in a systematic form the philo-sophical doctrines embodied in an ancient work, *Yogavāsistha*. *Yogavāsistha*, also known as the *Mahārāmāyaṇa*, the *Arṣarāmāyaṇa*, *Jñāna-vāsistha*, *Vāsistha Rāmāyaṇa* or simply as *Vāsistha*, is a voluminous Sanskrit work which is widely read, in the original as well as in vernacular translations, by the seekers of self knowledge throughout India. It is the Bible of those who seek for Peace and Liberation, as the *Rāmāyaṇa* of Tulsī Dās and the *Bhāgavata* are for the devotees and the *Bhagavadgītā* for men of action. Thousands of men and women from the lowest to the highest grade of culture find solace in the study of this wonderful work, which contains many stories in which even children may find pleasure, and philo-sophical speculations which the brightest intellect may find difficult to comprehend. In grandeur it may be compared to the great Himalayas which, being situated on the

earth, are within the reach of all, yet whose lofty peaks baffle the attempts of even the most earnest expedition. Men of all tastes, literary, religious or philosophical, find interest in it. It is really one of the wonders that the mind of India has produced in its literature, and surely the best companion for one who is anxious to realise Cosmic Consciousness and to live on the heights of spiritual Peace, where the best and the noblest men of India have always aspired to stay. All who have had the fortune of studying *Yogabhisēkha* share this view, and others who will study it earnestly will not differ much.

Svāmi Rāma Tīrtha, one of the greatest saints of modern India and a great Vedantist, said in one of his American lectures, "One of the greatest books, and the most wonderful according to me ever written under the sun, is *Yogabhisēkha* which nobody on earth can read without realising God-consciousness" (*In the Woods of God-realisation*, Delhi edition, Vol. III, p. 295). Dr. Bhagwan Das, an erudite scholar of Indian thought, writes in the Prefatory Note to his *Mystic Experiences*: "The *Yogabhisēkha*, a Sanskrit work, in thirty-two thousand *ślokas*, or sixty-four thousand lines, is highly honoured among Indian Vedantins for its philosophy and its hints on practical mysticism, as also for literary

beauty and poetry. The saying about it, among the Vedantins, is that it is a work of the *Siddhāntasthū*, i. e., for the philosopher-yogi, who, having mastered the theory, is passing on to the practice of it, while the other well-known works, even the *Gītā*, the *Upanishads*, and the *Brahmasūtras*, are works of the *Sādhānāsthū*, i. e., for those who are yet trying to master the theory." Lala Baijnath, in his Introduction to the *Hindi Translation of Yogavāsiṣṭha*, writes: "On the Vedānta philosophy, there has not, up to this time, been written any other work, so big, and expounding the doctrines with so many stories, illustrations and arguments, as *Yogavāsiṣṭha*. All will agree, when it is said that by the study of this work alone, even the most passionate and worldly minded will become dispassionate and will gradually realise peace within," (*Yogavāsiṣṭha Dhāṭṭīkā*, Vol. II, *Bhūmikā*, p. 7). He further says, "It is the crest-jewel of all the works on the Vedānta, and no aspirant of liberation can afford to neglect it" (*Ibid*, Vol. I, *Bhūmikā*, p. 4).

The author of *Yogavāsiṣṭha* himself was quite confident of the uniqueness, greatness, effectiveness and beauty of his own composition, and has given expression to his opinion in several places in the work. Here are some of his statements: "It is a composition in thirty-two thousand verses containing beautiful

similes and metaphors (II. 17. 6). It is written in a very intelligible style, ornamented with literary beauties, and full of illustrations in support of the doctrines expounded. (II. 18. 33) Having studied, understood and realised its philosophy, one does not stand in need of any other performance for liberation. (II. 18. 33). Having learnt the method of liberation expounded in this work, even a child comes to realise the Self (VI b 215. 6). It brings all sufferings to an end, and gives a unique consolation to the heart (II. 10. 9). It leads one to the state of highest bliss which is beyond pleasure and pain (II. 10. 7). He who studies it daily comes to realise God-consciousness (III. 8. 13), and becomes liberated even while living this life (III. 8. 15). With the help of this work one crosses over the ocean of misery (I. 2. 14). It is really a store of wisdom, and contains all that is best anywhere (III. 8. 12)."

The greatness, authoritativeness and value of *Yogarāsishā* are also evinced from the influence it has had in the history of Indian thought. A comparative study of *Yogarāsishā* with *Vākyapadīya* and *Vairagya Śāntaka* of Bhartṛhari, with the *Māndūkyā-Ārīkāś* of Gaudapada, with *Vīśeṣādhikāśa*, *Apārādhānubhūti*, *Śataślokī*, etc. of Śaṅkarāchārya, and with *Mānasollāsa* of Sureśwaraachārya will clearly reveal the

influence which *Yogarūsiṣṭha* has exercised over these illustrious thinkers of the Advaita school of thought. About ten centuries ago, in the first half of the 9th century A. D., the huge work was summarised into a *Laghu Yogarūsiṣṭha* by Gaṇḍa Abhinanda of Kashmir. Since then it has become very popular and has inspired many writers on Yoga and Vedānta. Vidyāraṇya (Mādhavācārya), a well-known writer of the first half of the fourteenth century, must have considered *Yogarūsiṣṭha* as a book of great authority, for he quotes it very often in his famous and widely read work, *Pañchadaśī*, and his *Jyotirmūlī-vireka* is chiefly based on it, containing no less than 253 ślokaś of it in support of its own thesis. *Yogarūsiṣṭha* has also been quoted in many other works, some of which are *Bhaktisāgara* of Nārāyaṇa Bhaṭṭa (Vide Winternitz: *Geschichte der indischen Literatur*, Vol. III, p. 449 note), in *Haṭhayoga-pradīpikā* (IV, 15, 22, 23, 58 and 61), *Rāmāgītā* (*Samādhi*, 17, 23, 31, 32, etc.), *Vedānta-siddhānta-muktāvalī* and *Vijñānāmṛita* etc.

A careful study of the *Minor Upanishads* will reveal that a number of them are wholly or partially composed of ślokaś selected verbatim from *Yogarūsiṣṭha*. (Vide our Paper—“*Yogarūsiṣṭha* and some of the *Minor Upanishads*” published in the *Princess of Wales Sarasvatī Bhārata Studies*, 1933). All the six

chapters of the *Mahā Upanishad*, except the first which is a small introductory chapter in prose, which contain no less than 535 ślokas, all the five chapters of the *Annapūrṇa Upaniṣad*, (337 ślokas) but the introductory portion (17 ślokas), the whole of the *Āṣṭā Upaniṣad*, the main portion of the *Muktila Upaniṣad*, the fourth Chapter of the *Varāha Upaniṣad*, 50 ślokas of the *Sannyāsa Upaniṣad*, 18 ślokas of the *Sūndilya Upaniṣad*, 10 ślokas of the *Yājñuralkya Upaniṣad*, 3 ślokas of the *Yoga Kūṇḍali Upaniṣad* and one śloka of the *Paingala Upaniṣad*, are taken *verbatim* from *Yogatāsisṭha*. The section on Samadhi in the *Jābāladarsana Upaniṣad*, the whole of the *Tejobindu Upaniṣad*, stanzas 1 to 11 of the fourth section of the *Yogāśikhā Upaniṣad*, 1 to 9 of the *Tripurātāpinī Upaniṣad* and 12 to 16 of the second part of the *Saubhāgyalākṣmī Upaniṣad*, when compared with *Yogatāsisṭha*, clearly reveal its influence, if not direct borrowing from it, as in the case of the former group of *Upaniṣads*.

1 All these facts clearly indicate that *Yogatāsisṭha* is one of the most important works of Indian Philosophy, and that in the history of Indian thought it has stood on equal footing with the *Upaniṣads* and the *Bhagavadgītā* for the last one thousand years at least.

Yet it is very strange that this important work

has been very much neglected by oriental scholars. There is, for example, not a single paragraph on the philosophy of *Yogarūṣiṣṭha* in the two admirable volumes of Prof. Radhakrishnan's *Indian Philosophy*. Prof. Das Gupta has not even mentioned the name of *Yogarūṣiṣṭha* in his first volume of *A History of Indian Philosophy*, where he devotes a long chapter to the philosophy of Gaudapāda and Śhaṅkara whose works were written much later than *Yogarūṣiṣṭha*. The learned author, it is gratifying, has, however, although not at the right place in the "History of Indian Philosophy", devoted a chapter to the philosophy of *Yogarūṣiṣṭha* in his Vol. II. There is no mention of the name of *Yogarūṣiṣṭha* in the otherwise very excellent *Bibliography of Indian Philosophy* prepared by Prof. Vasudeva Abhyankara Shastri and appended to the *Sarva-darśana-saṅgraha* edited by him and published in the Bombay Government Oriental (Hindu) Series. There was hardly any work in any language dealing with the philosophy of *Yogarūṣiṣṭha* in a systematic, exhaustive and clear manner, from which a modern reader could have an exact idea of it, before the three small works of the present writer—*Yogarūṣiṣṭha and Its Philosophy*, *Yogarūṣiṣṭha and Modern Thought* and *Vāsiṣṭha Darśanam* appeared recently.

It is due to this paucity of literature on *Yoga rasistha* that there prevails a great deal of ignorance and also of misunderstanding about the nature of the work. Dr Winternitz Dr Farguhar and Prof Radha Krishnan (Vide *Geschichte der indischen Litteratur* Vol III p 443 In *Outline of Religious Literature of India* p 228 and *Indian Philosophy* Vol II p 452 footnote) have all regarded *Yogarasiqha* as a religious (sectarian) work & differentiated from philosophical. This view will be exploded after a careful study of the work. It is a purely philosophical work written in a popular but literary style. It is in no way inferior to many works which are usually accepted as philosophical by the students of Indian Thought.

Chapter II.

The Probable date of Composition of *Yogavāsishtha*.

The tradition about *Yogavāsishtha* is that it was composed by Valmiki, the reputed author of the *Rāmāyaṇa*. But there are obvious difficulties in accepting this view about the current *Yogavāsishtha*. There is a close resemblance between the philosophy of this work and that of the Madhyamika and Yogācāra schools of Buddhism. There is also a mention of the names of "Vijnāna-vāda" "Śūnya vāda" and "Madhyamika" etc. in the work (V 87. 18-20; III. 5. 6). This cannot be explained away as a mere interpolation, as the philosophy of the work would not remain what it is without the admixture of idealism and nihilism of the later Buddhism in it. The present work, *Yogavāsishtha*, could not, therefore, have been composed earlier than the close of the fifth century A. D. This conjecture is strengthened by the presence of the idea of a "Cloud-messenger" in VI. b. 119. 2-5 of *Yogavāsishtha*, where the famous lyric of Kalidasa is beautifully summarised in three stanzas which contain some of the expressions of Kalidasa. The first chapter of the current *Yogavāsishtha* also indicates that this work is the outcome of many recensions of

an earlier work of Valmiki, which may be the nucleus of it, but which is very difficult to identify now. From the Annāsana Parva of the *Mahābhārata*, indeed, it appears that there did exist some work containing the views of Vasiṣṭha which he had learnt from Brahmā (Compare MB, Ann, VI. 5-9 with YV, II. 10).

The few modern scholars who have written anything about the date of *Yogavāsiṣṭha*, have placed it at a very late date. Dr J. N. Farquhar thinks that it was composed in the 13th or the 14th century (*Religious Literature of India* p. 228); Prof. Shiva Prasad Bhattacharya thinks that it was composed in the 10th to 12th centuries. (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 554). Such a view cannot be accepted for the following reasons :—

1. By the time of Vidyāranya (early 14th century) the work had become an authority. He quotes it at many places in *Pañchadāśī* and his *Jīvanmuktiviveka* is mainly based on it. Prof. Bhattacharya seems to be ignorant of this fact, for he says, "No writer or scholar on Indian philosophy earlier than Vijnānabhikṣu seems to use it as an authority" (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 549)

- 2 By the middle of the 9th century, the huge work, *Yogavāsiṣṭha*, consisting of about 32000 stanzas,

was summarised into a *Laghu Yogavāsistha* or *Yogavāsisthasūtra* of some 6000 stanzas by Gauda Abhinanda of Kashmir. This fact is accepted by Dr. Keith (*Catalogue, Bodleian Library*, MS 840) and by Dr. Winternitz (*Geschichte der indischen Literatur*, Vol. III. 444) Manuscripts of this work are found in all important libraries. It was published by the Nirnaya-sāgar Press, Bombay, in 1887. Prof Bhattacharya was not aware of this fact even, when he wrote, "The *Laghu Yogavāsistha* or *Mokṣopāyaśāstra* which presupposes the bigger work... is a work in 92 verses by a Bengali writer ... named Abhinanda who is thus to be distinguished from the famous Gauda Abhinanda of Kashmir" (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p 553 foot-note).

Dr Winternitz has argued: "There is an abbreviated edition, *Yogavāsistha-sāra* of Gauda Abhinanda who lived in the middle of the 9th century. The *Yogavāsistha* must be older. As Śaṅkara does not mention the work, it is probably written by one of his contemporaries" (Tr. G. I. L., Vol. III, p. 444). There seems to be no strength in this argument, and this view fails to see how it could be possible for such a huge work to have been composed, become famous, studied and summarised within a few decades, in the age of manuscript publication and slow communication, bet-

ween the times of Śaṅkara (820 A D) and Gauḍapāda (About the middle of the 9th century"—Konow *Kaṭapurāṇaśāstra*, HOS Vol IV, p 197)

Prof Bhattacharya has argued "The reference to the school of Vedānta philosophy as the 'Vedāntins' or 'Vedāntavādins' would take us to the time of the great Śaṅkara-ācārya" (*The Proceedings* p 562) The word 'Vedānta' is very old. It occurs in the *Mundaka* (III 2 6) and the *Śvetāvatara* (IV 22) *Upanishads*. There is sufficient indication in the *Māṇḍūkya* *Āraṇyaka* (II 31) of Gauḍapāda that there did exist even long before Śaṅkara thinkers who expounded the philosophy of the Vedānta. There is no reason why they should not have been called 'Vedāntins' or 'Vedāntavādins'.

On the other hand there are some grounds to hold that *Yogavasiṣṭha* is prior to Śaṅkara. 1 It is a work on Advaita philosophy, yet the technical terms of Śaṅkara that have been used by all the post-Śaṅkara writers on the Advaita philosophy, are quite unknown to the author of *Yogavasiṣṭha* (Vide our *Yogavasiṣṭha and Its Philosophy* p 12) 2 There is too much of admixture of Buddhist ideas in the thought of this work to be tolerated by a post-Śaṅkara Vedāntist. 3 The philosophy of *Yogavasiṣṭha* is in a nebulous form. It lacks in the fixed and clear-cut concepts of

Śankara and his followers 4 The author of *Yogavasistha* does not defend his philosophical position by arguments or by quoting the scriptures nor does he criticise others but the tendency of Śankara and his followers was quite opposed to this 5 From the time of Gundapada and Śankara the Śruti has been regarded as the supreme and unquestionable source of the doctrines of Vedānta but we do not find this tendency or tenet in *Yogavasistha* For Vasistha Intuition is the ultimate source of all knowledge (III 42 15 III 19 16) and he would accept the 'reasonable' statement of even a child and would reject the 'unreasonable' statement of even the Creator (Brahman) (II 18 3) 6 A careful and comparative study of the poetical works of Śankara namely *Vicchechudamani* *Apasamsambhuti* and *Satasloka* etc with *Yogavasistha* clearly reveals that Śankara was not only influenced by *Yogavasistha* but imbibed its philosophy thoroughly and composed many verses which are almost identical with the ślokas of *Yogavasistha* We have been able to collect more than a hundred such ślokas (vide our *Yogavasistha and Its Philosophy* p 12 13) Of the two *Yogavasistha* cannot be regarded as the borrower, as the technical terms of Śankara are conspicuous by their absence in it.

A study of the *Kārikas* of Gundapada clearly re

reveals that the Advaita philosophy that existed before the advent of Śaṅkara was more akin to the philosophy of *Yogavāsishtha* than to that of Śaṅkara and his followers. There is much that is common between the thought of *Yogavāsishtha* and of the *Kārikās* (vide our paper "Gandapāda and Vasiṣṭha" in the *Proceedings of the Indian Philosophical Congress, Bombay*). Now, of the two, we regard *Yogavāsishtha*, as the earlier for the following reasons. 1. Gandapāda refers to an earlier school of thinkers whom he calls "*Vedāntesu richa-lṣṇāḥ*" (II. 31), "*tattvavidāḥ*" (II. 34), "*buddhāḥ*" (IV. 88) and "*nāyakaḥ*" (IV. 98). The views referred to them are strikingly similar to those of *Yogavāsishtha*. 2. The *Kārikās* are not an independent treatise on the Advaita philosophy. They are a sort of commentary on the *Mūṇḍūkya Upanishad* in accordance with a particular school of thought. On the other hand, *Yogavāsishtha* gives us a philosophy which Vasiṣṭha is said to have directly learnt from the the Creator and verified in his own experience. (V. II. 10). 3. The *Kārikās* represent a later phase of the Advaita school of thought, when it had become critical, hostile and polemical towards other schools of thought, whereas *Yogavāsishtha* represents the earlier phase, when it existed in harmony with its sister philosophies, looking at them from a higher point of view of harmony and synthesis.

(VIb 38 4, III 96 49-53, VI b 130 2, V 87 18-20) In this respect *Yogavasistha* is nearer to the *Upanishads* and the *Bhagavadgita* than the *Kaivalya* and the works of Sankara and his followers are. With reference to this spirit of the work Prof Bhattacharya has remarked 'The nature of the ideal and the temperament could not be thought in Buddhist India before the day of the Pala kings of Bengal' (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference* p 551) A study of Bana's *Harsacharita*, however, will convince the reader that in the first half of the 7th century, such a mentality was an actuality in the Madhyadesa (now known as the United Provinces) We have simply to recall what Harsa saw at the hermitage of Divakara Mitra where the followers of all faiths were living in mutual love and regard We have no need of going to the reign of the Pala kings of Bengal

There is also a positive evidence to the effect that a philosophy like that of *Yogavasistha* did exist in India before the time of Sankara and Gaudapada. It is evident from two verses (III 47 and VI 4) of Bhavabhuti's *Uttara Ramacharita* and from the works of Bhartṛhari—*Vakyapadiya* and *Vairaggyasataka*. The term "vivarta" used by Bhavabhuti is found neither in the *Upanishads* nor in the *Bhagavadgita*. Gauda

pāda has not used it. Bhavabhūti could not have learnt it from Śaṅkara who came after him. It is a term used in *Yogarūpīṣṭha* and in *Vākya-padīya* of Bhartṛhari. The similes used by Bhavabhūti in connection with the idea of "vīarta" are profusely used in *Yogarūpīṣṭha*. There seems to be no reason why *Yogarūpīṣṭha* could not have existed before Bhavabhūti.

This belief is very much strengthened by a comparative study of *Yogarūpīṣṭha* with *Vākya-padīya* and *Vairāgyaśataka* of Bhartṛhari. There are some verses common to them (Vide our *Yogarūpīṣṭha and Its Philosophy*, p. 16 footnote). The main reason why we hold that *Yogarūpīṣṭha* is prior to Bhartṛhari is that the doctrine of "Śabda Brahman" which is the main theme of Bhartṛhari's *Vākya-padīya* is unknown to *Yogarūpīṣṭha*. It is a doctrine which should have been mentioned in *Yogarūpīṣṭha* at many places, had its author been acquainted with it. Bhartṛhari is believed by modern writers to have died in 630 A. D. *Yogarūpīṣṭha* must have existed before him. It has already been said that it must have been composed after the time of Kalidāsa. Hence we may place it after Kalidāsa and before Bhartṛhari, i. e. somewhere in the 6th century A. D.

This view of ours has been accepted by some of the greatest Orientalists. Dr. Keith writes in a

letter, "It seems clear that you have proved it before Śāṅkara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartṛhari." Dr. Winternitz writes, "The arguments for your date of *Yogavūśiṣṭha* are certainly deserving of most earnest consideration and I shall have to return to them for the English version of Vol. III of my *History of Indian Literature*," Dr. Schröder writes, "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogvūśiṣṭha* is earlier than Śāṅkara and possibly even Gaudapāda." Dr. Stchertratsky writes, "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution."

Chapter III

A brief outline of the Philosophy of Yogavāsistha.

The author of *Yogavāsistha* presents to us the doctrines that Rāmachandra, the hero of the Rāmāyana, is supposed to have been taught by his preceptor, Vasiṣṭha. Rāmachandra, while still a boy, begins to reflect on the nature of things and finds them unsatisfactory, irrational, transitory and illusory. As a consequence, he is overpowered by pessimism. Rāma's father having been informed of his son's mental condition, calls him in the presence of Vasiṣṭha before whom Rāmachandra gives vent to his thoughts and feelings thus :—

What use is there of our living here when we are all born to die ? Life is momentary and fastly passes away. It is a doll in the hands of death. Our mind is so restless that it never finds lasting repose in anything. Our desires are insatiate and always jump from one object to another. The body is an abode of disease and suffering. Childhood is beset with want of strength and wisdom. Youth, in itself evanescent, makes our minds polluted. In youth we become slaves to the beauty of women, which appears charming only for a shortwhile, but soon turns out

destructive of health and happiness. There is none whom old age does not overcome. Our existence is a mere mockery. Our enjoyments are the source of our own pain, and our desires and ambitions allure us to our ruin. Our own senses are our enemy. The splendour of all objects is ephemeral. Thus there is nothing in life in which a sensible man can find solace. "I, therefore, want to know if there is any state of existence attainable, which is above the sufferings and sorrows of life."

Having heard all this, Vasiṣṭha began by telling Rāmacandra that true and lasting happiness which every man seeks for does not reside in the things of the earth. Objects of our enjoyment appear to be pleasant only when we have a desire for them. But there is a real pleasure, joy or happiness which is felt when there is no desire for any object in our mind, it is the abiding bliss belonging to the very nature of our Self, for which we have to go nowhere outside. It is on account of the ignorance of the Self and consequently of the false knowledge of the world that we suffer from all sorts of pain. But there is a way out of this wrong vision, and it consists in the right investigation into the nature of the Self and the world.

Before one starts to acquire anything, one must be convinced of the fact that the sole determining factor

in any achievement is one's own exertion. Those who vainly depend upon fate for getting the desired objects and so neglect self-effort, are their own enemy. They depend upon a thing which neither exists nor does anything. For fate is a nonentity. Our fate is nothing but the inevitable consequence of our own already accomplished efforts. Actions performed by us in the former life determine our destiny in the next. So, the so called fate can be easily overcome by our present efforts. For, of the two influences, the present is naturally superior to the past, because the past has already been determined, but the present is still under our control.

There are four preliminary requirements which a man desirous of knowing the Self should have in order that he may easily succeed in his efforts, namely, Contentment, Peace of Mind, Association with the Wise and Rational Investigation. Of these, the last is the most important. For, by no other way, does one directly come to the knowledge of the truth than through one's own thinking and experience. In fact, there is no other means of knowing the Self than our own intuition, without which we can have no conception of it.

The fact of knowledge, according to Vasistha, presupposes that behind the variety and plurality of objects

perceived in the world, there is an all embracing Unity. All relations presuppose some identity behind the related things. And knowledge, specially, can have as its object only that which is homogeneous with it in nature. Consequently, all objects along with the perceiving subjects, are modifications of an all inclusive Consciousness, Brahman

The objective world is a manifestation of mind. It is a system of ideas, a display of mentation. Everything is a creature of mind as the dream objects are. It is evident from the fact that the yogis do not experience anything at all when they bring their mind to rest. Time is a relation of succession of one idea after another. It is also a product of mind's imagination and is relative to the flow of ideas. Space is also a relation of co-existence of ideas, and so, is relative to the activity of the mind. The stability, fixity and regular order of the world are also, like those of the dream world, due to the imaginal activity of the mind.

On this view, there is little or no difference between the real (waking) world and the world of dream, with regard to the quality of their contents. Both are alike in nature, and as long as each lasts, it gives us the same sense of reality and stability as the other.

Every individual knows and perceives what is within his own mind. No mind perceives aught but its own

ideas. So the world-appearance has arisen in every mind individually, and every mind has the power to manufacture and change its own world. But Vasiṣṭha is not a mere subjective idealist. He admits the plurality of minds and also a common world of experience, which in its original form is an ideal construction in the Cosmic Mind which he calls Brahman. Both these views are reconciled by him thus: The ideas manufactured in the mind of Brahman are the common objects of experience to us all, although in our own minds they enter as our own ideas. And every mind, being the manifestation of the same Cosmic Mind, is capable of representing within itself other individual Minds also as ideas within itself. The common ideas of us all give us the appearance of a common world.

There is another very interesting aspect of Vasiṣṭha's idealism, namely, that there are worlds within worlds *ad infinitum*. Whatever is thought of by the mind, be it cosmic or individual, becomes, in its own turn, a centre of imaginative activity, i. e., a mind, the creator of its own objective world. In every universe, thus, are contained millions of other worlds, and this process goes on *ad infinitum*.

All the objective worlds are not, however, of the same nature and contents. Some of them are probably entirely similar, some partially similar, and others are

quite different from one another. But every world-evolution is followed by an involution. The evolution of an objective world within a mind proceeds in the same way as in a dream. The dynamic force behind the manifestation of all objects in the world is Desire. Imagination actuated by a desire assumes the forms of objects of enjoyment, on the one hand, and of the sense-organs and the body on the other. Involution of a world experience sets in when the desire to enjoy objects ceases to operate.

This standpoint of idealism saves us from many false conceptions regarding our life. Death is one of them. In death there is nothing really to be afraid of. Even if death could bring about the total dissolution of a person, it would be a desirable consummation, for, in that case, death would mean the cessation of all sorrows and sufferings. But, in reality, such a total extinction of the personality does not occur. Souls bound to their desires are led from one body to another in endless succession, and death is only a change of experience. A body being dead, the vital airs (*prāṇas*) leave it and float in the atmospheric air, with the seeds of desires that have yet to fructify within them. Then, having recovered from the state of insensibility produced by death, after some time, the minds of the dead begin to experience various kinds of

other worlds in accordance with their respective desires, beliefs and merits. Having enjoyed the bliss of heaven or the torments of hell, deserved by them, they are again attracted to this world on account of their previous *karmas* and unfulfilled desires. It is only those persons who have realized their identity with the Absolute Reality and have become liberated in their life that, having given up their physical body, do not undergo any further experience of the world, because all their desires having been given up, they have no desires to fructify. After the death of their physical bodies, they attain the state of Nirvāna, which means the total extinction of separated individual existence. They merge in Brahman, the Absolute Reality, which is the Self of us all. Death thus does not mean the total extinction of everything within us. It is only the dissolution of the physical body that is brought about by death. Death is a change in our world-experience due to our desires. It is also possible, according to Vasiṣṭha, for us to conquer death to a great extent. Death does not easily approach those who keep themselves above sorrows, cares and anxieties; who are not slaves to their changing moods and passions. Those who are pure in heart and character can live as long as they like.

As minds, we have got a tremendous power at our command. Whatever the mind thinks of and believes

intensely comes to happen. The mind is the seed of the world and the nave of the wheel of life. Creation and dissolution are the rising and setting of its activities. Every individual mind is the master of its destiny and the maker of its body and circumstances. There is no other agency but our own mind that gives us our desired objects. The Mind creates the body from its own imagination, and can change the form of the body by its own intense and repeated imagination. It can cure all the physical ailments of the body by its harmonious and healthy thoughts, because all physical disorders have their origin in mental disorder, according to Vasistha. It is in the power of every one to continue well and young as long as one wills to do so. For, whatever the mind determines to experience no other agency can withstand. Bondage and freedom are also the states of mind and are determined by it. Bondage or suffering is due to our wrong belief that we are finite beings. Freedom from ignorance and wrong beliefs, and the conviction of our being one with the Absolute Reality constitute Liberation. The Kingdom of Heaven and the Home of Happiness are within us. The moment we attain the peace of mind, the entire universe is changed for us.

It is one and the same mind that assumes various forms and is called by various names on account of its different functions. It is called *buddhi* (intellect),

when it knows something definitely; *ahankāra* (ego), when it assumes for itself a distinct individual existence; *chitta*, when it displays fickleness; *karma* (activity), when it is moved towards a desired end; *kalpanā* (imagination), when it thinks of some desired object; *vāsanā* (desire) when it longs for some object; *indriyas* (sense-organs), when it reveals external objects to the Self; and *prakṛti* (matter), because it creates objects out of itself. In fact everything that we know, is, according to Vasiṣṭha, a form of mind.

We have already noted that there are innumerable minds. They all have their origin in the Cosmic Mind. The latter has its origin in the Absolute Consciousness. From the Absolute Reality, which is like a calm ocean, the *Brahmā* (Cosmic Mind) spring up like a wave. The rise of the Cosmic Mind in the Absolute Consciousness is not due to any external agency, is not determined by any previous *karmas*, and is not due to any purpose to be achieved. The Creative activity which manifests itself in the Cosmic Mind is inherent in the Absolute Reality. It works quite spontaneously. Before the rise of the Cosmic Mind the law of *karma* does not operate, according to Vasiṣṭha. Every creation is a new creation. The law of karma, however, begins to bind an individual the very moment he begins to live a life of separation and distinction from the reality as a

Whole But, however an individual may think himself to be separate from the Absolute, he is in reality ever identical with It, for he is a manifestation of Its Creative Power.

The Absolute and Its Creative Power, again, are not two realities. The Creative Power of the Absolute is ever identical with the Absolute. When the Power is active, it may falsely assume a separate reality for itself, but when it turns back to its Source, it merges therein and becomes undifferentiated. In that case the creation comes to an end.

It is very difficult to say anything about the essential nature of the Absolute. It is above all our concepts and categories which hold good in our experience. We cannot, for example, say whether the Absolute Reality is one or many ; self or not-self ; spirit or matter ; conscious or unconscious. All that can be said about the Absolute, by those who have not yet directly realised It, is that It is the all-embracing and all-powerful Reality which manifests Itself in all things. It is the subtlest of the subtle and the grossest of the gross. It is that from which all things arise, that in which all things exist, and that to which all things return. It is the ultimate Self of us all.

The test of reality is eternal persistence. That which has a beginning or an end cannot be said to be

real. Nothing in the world is absolutely real according to this test of reality, for everything comes into existence and goes out of it. The Absolute alone is real. The world is only an appearance, a phenomenon. It is real *only relatively to the individual who experiences it and for the time when it is being experienced*. It is like a dream or a mirage.

In Itself, the Absolute Reality is above all changes, divisions, differentiations and relations. All these things are relative and fall within the Absolute. But the Absolute in Itself is free from them. It is *distinctionless, homogeneous Reality, which is Consciousness and Bliss through and through*. For the Absolute as such, there is no creation, no destruction; no bondage or freedom; no change, no evolution or involution. All these things are relatively real, but quite unreal from the point of view of the Absolute.

To realise the Absolute standpoint is the ideal for those who want to be free from the miseries of life and death. The only method of realising the Absolute standpoint is to know the Truth, and to live accordingly. This experience does not dawn upon any one through merely the grace of any god or teacher. No god or teacher can confer liberation on one who is not disciplined through his own right thinking. No renunciation of any kind of actions is required for the purpose. Knowledge is the only requisite for liberation.

But knowledge should not remain a mere belief; it should become a living experience. This can be done through constant practice (*abhyāsa*) in Yoga. Yoga in *Yogavāsishtha* means the method of freeing oneself from the misery of life and death. It consists in *Brahma-bhāvanā*—imagining oneself to be identical with the Absolute, *Manolaya*—merging the mind in the Absolute and *Prāṇa-nirodha*—stopping the activity of the vital airs. Any one of them or all these methods may be practised by the aspirant to realise the Absolute point of view and consequently to free oneself from the sufferings of individuality and finitude.

The completion of this Yoga of Self-realisation requires prolonged effort on the part of the aspirant. Several stages—seven according to *Yogavāsishtha*—may be marked on the progressive path of the realisation of the Absolute Experience by an individual. The first of them is *Śābhechchā*—the dawn of the desire to be liberated; the second is *Vichāraṇā*—investigation into the nature of reality; the third is *Tanumānasā*—purification (lit. thinness) of the mind; the fourth is *Sattvāpatti*—realisation of the pure Being (of the Self within); the fifth is *Anāsakti*—rising above attachment to objects; the sixth is *Padārthābhāvanā*—realisation of the unreality or non-existence of the objects in the Absolute; and the seventh is the *Turyā* (the fourth state of Experience)—realisation of the Absolute Ex-

perience which is so unique that It cannot be given the name of waking, dream or sleep. Having realised this experience, one becomes liberated.

The person who has become liberated and is yet living in this world is called a *Jīvanmukta*—He or she (for women too according to *Yogarūsiṣṭha* can be liberated) is the happiest person on the earth. The *jīvanmukta* is neither delighted in prosperity nor dejected in distress. Outwardly discharging all the duties of life, he is free within. He is free from the bonds of caste and creed, and is polite and friendly to all alike. He is busy with the affairs of life, but is free from desires. He has nothing to attain, nor has he anything to give up. He enjoys solitude even in the midst of worldly activities, and is always above the turmoils of life.

Such is in brief the philosophy of Vasiṣṭha taught to Rama in *Yogarūsiṣṭha*. Our *Vāsiṣṭha-darśanam* is a detailed and systematic presentation of it in the language of the author himself.

Chapter IV

The Stories of *Yogavāsistha*

THE way in which the author of *Yogavāsistha* tries to impress his doctrines on the mind of his readers is first to enunciate them with appropriate similes and metaphors, and then to relate a story by way of illustration. There are no less than 25 such illustrative stories in the work. Some of these stories are mere epic similes or small allegories, while others are really interesting stories. The main dialogue of Vāsistha and Rama itself is presented in the form of an illustrative story in the present scheme of the work. With regard to many of the stories it is very difficult to say whether there is any historical truth in them. It is very likely that most of them are the creation of the author's own imagination. Here we propose to have a bird's eye view of all the stories of *Yogavāsistha* in the order in which they occur in the work.

The Story of the *Vairāgya Prakaraṇa*

1 The story of the recensions of *Yogavāsistha*

There was a Bāṇarasi Sūtikara by name. There was a doubt in his mind as to whether performance of one's duties or pursuit of knowledge was the way to

liberation. To solve this problem, he approached Agasti. The latter, having answered his question, told him the following story. Once Agniveśya saw his son sitting idle with a doubt in his mind as to whether action or its renunciation led one to mokṣa. In order to show him the right path he told his son the following story. Once a fairy, named Suruchi, while sitting on one of the peaks of the Himalayas, happened to see a messenger of Indra passing along that way. She asked him where he was coming from. In reply, the messenger told her that he was coming from the hermitage of the sage Vālmiki, where he had escorted, by the order of his master Indra, a king, Aristanemi who was desirous of knowing the way of attaining liberation. The sage Vālmiki, the messenger continued, recited to the king an old composition of his own, in which he had recorded the teachings of Vasistha to his pupil, prince Rāmachandra of Ayodhya, and which was, immediately after its composition, recited by him to Bhṛadwāja. The messenger repeated to the fairy all that the sage had taught to the king.

The Stories of the Mumukṣu Prakaraṇa

2. The story of Śuka, the son of Vyāsa —

This story is told to illustrate the character of a true aspirant.

Once Śuka, the son of the great Vyāsa, becomes desirous of knowing the Truth and approaches his father. The latter asks him to see the king Janaka. He accordingly goes to the city of Janaka and gives notice of his arrival at the gate of the palace. The king gets the information, but wishing to test the mentality of his guest, does not receive him until the seventh day. Śuka does not at all mind the apparent disregard and remains standing at the gate with a balanced mind. On the eighth day the king welcomes Śuka very warmly and lodges him in his own harem which is full of captivating damsels. They attend upon the guest by the order of the king and feed him on very tasteful and sumptuous meals. In the midst of all these circumstances, however, the young sage remains unmoved at heart, and does not at all fall a prey to the temptation and attachment of worldly pleasures, but persists in his intense desire to know the Truth, which the king, having sufficiently tested his fitness, gladly teaches him.

3. *The story of Druhmā's teaching to Vasistha.*—

When Brahmā had created the world, he forethought that there would be pain and suffering in it as a result of ignorance. He, therefore, wanted to create some remedy for the evil that would arise out of the ignorance of the creatures. He meditated,

and by his creative imagination brought forth Vasiṣṭha, whom he taught the Science of Peace and deputed to India to teach it to the fit and needy.

The stories of the Utpatī Prakraṇa.

4. *The story of Ākāśaja.*—

This story illustrates that Brahman is beyond the clutches of death.

There was a Brāhmana named Ākāśaja. The Lord of Death often wished to destroy him, but proved unsuccessful in his attempts. The reason was that he could find no *karmas* that bound the Brāhmana. It is due to such *karmas* alone that one falls a prey to death.

5. *The story of Jāla* —

It is one of the most interesting stories of the work. It is told to illustrate the ultimate ideality of the universe, the nature of death and after-death experience, relativity of time and space, existence of worlds within worlds, the power of desire and thought, and equality of man and woman in acquiring supernatural powers.

Lila is the wife of a king Padma. She is very intensely devoted to her husband. Being anxious to keep her husband alive for ever, she enquires of the

priests of her court whether there is any method by which her husband can be made immortal, and learns from them that it is impossible. She then propitiates Saraswati (the goddess of learning) and gets a boon through her that if her husband would ever die, his soul should never go out of her own room. The goddess was very much pleased with her devotion, and promised to manifest herself whenever and wherever she would require her. In the course of time Padma dies. Lila is left in intense mourning. A voice from the void, however, assures her that the soul of the king is within the room where he died, and advises her to preserve the corpse until the departed soul vivifies it again after some time. Lila is very much surprised and remembers the goddess who, according to her promise, instantaneously appears before her. Lila implores the goddess to show her the present experiences of the deceased king in his new world. For the purpose of enabling her to see the other worlds, the goddess teaches Lila the existence of various planes, penetrating one another and existing quite unperceived by the inhabitants of other planes. She teaches her also the method of seeing and visiting the various worlds interpenetrating our world, and takes her to the present world of her husband's experience, where he is seen as a young king of sixteen years ruling over a mighty kingdom. Lila becomes wonder-struck.

But Saraswati makes her more so, by telling her the story of her and her husband's previous existence thus: In a small but in another world, there lived a Brāhmaṇa named Vasistha, with his wife Arundhati, who got also a similar boon to keep the soul of her husband confined within her hut after his death. One day, after having witnessed a pompous procession of a king and wishing to be born a king, the poor Brāhmaṇa died. His wife, being unable to bear the pangs of separation from her husband, burnt herself with the body of her husband. Saraswati told Līlā that all this had happened only a week ago, and that the Brahman pair was born as the king Padma and his wife Līlā in the world where he died after having lived a long life leaving Līlā alone. Līlā does not believe this story. The goddess, to convince Līlā of the fact, takes her to that world and makes her verify the fact from a son of the deceased pair. Through meditation now Līlā remembers all her previous births since her origin from the Creator. Both Līlā and Saraswati now return to the present world of the king who is now called Vidūratba, and find him in his 70th year. His present wife is also called Līlā. (Let us call her Līlā II). They manifest themselves before the king in his private apartment and mysteriously remind him of his previous existence as Padma. He entertains a desire to be Padma again. Līlā II propitiates Saraswati to

confer a boon upon her to be her husband's wife in his next life also. After some time there arises a war in which the king Vidūratha is killed. His soul, which was present throughout in the room where the corpse of Padma was lying, now re-enters the dead body and lo ! it rises again as the king Padma, and finds standing before him his two wives, namely, Lalā I and Lalā II, with whom he lives happily for a long time again in the world where he died some time ago.

C. The story of Karkatī :—

This story illustrates that there is fear or danger in this world only for the ignorant, but the wise who can solve the riddle of the universe and knows the true nature of the Reality behind it, is free from all dangers.

There was a huge and gluttonous cannibal-woman named Karkatī in a northern valley of the Himālayas. She found much difficulty in appeasing her hunger on account of her abnormal size. She, therefore, underwent penances and through the boon of Brahmā got herself reduced to the size of a needle (pin). Thereafter she was called *Viśūchikā* (sūchī=needle). After some time she repents of her action, for with this minute size she could enjoy only a little drop of the blood of her prey. Through another course of penance she got her former size back, but on the condition that

she should prey upon the ignorant alone. In order that she may be able to distinguish between the wise and the ignorant, to kill the latter and to spare the former, she formed a set of questions which she put to all whom she came across. Once a Kirāta (some forest tribe) king of the vicinity happened to be seen by her in a forest. The cannibal-woman put the questions to him and, to her surprise, he replied to all of them quite satisfactorily, as he was a wise man. She let him alone. As advised by the king, she gives up her huge and ugly form and assumes a charming and handsome appearance. The king now allows her to stay in his own palace. There, she was fed on the bodies of the criminals and outlaws of the state and lived quite peacefully.

7. *The story of the sons of Indu:—*

This story illustrates the creative power of Thought.

Near the Kailāsa mountain there lived a Brahmana, named Indu. On his death, his ten sons met together to think out the best way to commemorate the death of their beloved father. They decided that every one of them should become a creator of a world by exercising the creative power of his thought. All of them sat in meditation, and through the force of their imagination and affirmation, they actually evolved into ten creators of ten world-systems.

8. *The story of Indra and Ahalyā.*—

This story illustrates how pleasure and pain depend on the determination and attitude of the mind, and to what extent the body becomes anaesthetic to all external tortures if the mind is strongly attached to and fixed on something else. It also illustrates that the determination of the mind is a proof against all external coercion.

In the province of Magadha there lived a king, named Indradjyuma. He had an exceedingly beautiful wife, Ahalya. She fell in love with a man, Indra who was young and very handsome. He lived in the same town and loved her very much in return. As soon as the king came to know of their love, he began to dissuade her. But she was mad after her lover Indra, and preferred to undergo all sorts of tortures to abandoning her love. The king, then, punished them both in the severest ways possible. But the mutually loving pair remained unmindful of all the pains that their bodies had to undergo, for their minds were so deeply set on each other that they did not feel bodily pain at all. The king ultimately banished them out and they continued to live together, not in that life only, but also in many others that followed.

9. *The story of Mand —*

It is an allegory showing the self torturing nature of the mind.

The mind is represented in this story by a mad man having a thousand hands and eyes, and beating himself in frenzy with a thousand lashes. He wanders in a dense forest without any aim or goal.

10. The story of the three unborn children:—

This story is told to illustrate the absolute unreality of the world,

A mother once told the following story to her child. In a city which never existed, there lived three princes, two of whom were never born and the third never entered the womb of any mother. They once went out and took their bath in three rivers, two of which were already dried up and the third never had any water at all. There they stayed in three houses, two of which never existed and the third was not yet built. Then they invited three guests, two of whom had no mouth and the third no stomach. The story goes on in this way.

11. The story of a Magician:—

This story is told to illustrate the theory that events which took several years to occur in a particular time-space order, can be identically represented in any mind's experience within a few moments. It illustrates identity and relativity of all things, time and space.

In the Uttara-Pandava country there lived a king named Lavana. Once a magician came to his court and got permission from him to show his wonderful powers. He began by waving his bunch of peacock feathers before the king, and in a moment the king was hypnotised. Within a few moments of his hypnosis the king experienced the following long series of events: A very fine horse is sent to him as a present by some feudatory chief. He rides the horse which goes out of control and runs with him to a very distant forest. The king, feeling very much troubled by him, wishes to get rid of him, and so he catches hold of a branch of a tree under which the horse happened to pass. The horse runs away, leaving the king alone wandering in the forest. While he is feeling very hungry and extremely thirsty, a Chāndāla girl is seen by him carrying some food for her father who was working in a field nearby. The king requests her to give him a portion of it. She feeds him only on his promise of becoming her husband, and takes him to her father with whose consent she marries him. The king lives like a Chandāla in the Chandāla family and brotherhood, eating and enjoying all sorts of filthy things. He brings forth a number of children and lives up to a pretty long age. Once, unfortunately there occurs a terrible famine in the country, and in spite of his best efforts, he is unable to maintain his big

family, and so he commits suicide by throwing himself into fire. Immediately he wakes up from his hypnotic trance and finds himself in his original state as king Lavana. He is very much surprised, and wishing to know whether there was any reality behind his trance-experience, he starts to visit the place in the Vindhya hills which was the scene of his experiences as a Chândala. To his great surprise, he could identify all the items of his vision with the actual facts which occurred in this place. He found not only the familiar places and objects, but also his old parents-in-law, whose ugly and black daughter he was compelled to marry, in the hypnotic trance, under the necessity of appeasing his hunger.

The Stories of the *Śhīlī Prakaraṇa*.

12. The story of Śukrāchārya:—

This story is told to illustrate the marvellous effect of desire, or even wish, on the life of an individual and to show how a mere passing wish brings about a new birth in which it is realised.

Once the great sage Bhṛigu and his son Śukrāchārya were undergoing penances in a valley of the Mandra mountain. While engaged in meditation, Śukra happens to catch the sight of a celestial damsel, and at once a wish creeps into his mind to enjoy her company. His subtle body forthwith leaves the

physical and reaches the city of gods, where he finds his beloved and wins her love. There he lives for a number of years in the pleasant company of his beloved until, the force of his previous good actions being exhausted, he falls down on the earth through rain and becomes a grain of paddy. A Brāhmana eats the grain and it is born as a son to him. As a Brāhmana boy, he becomes fond of a deer, and consequently, becomes a deer in his next life. In this manner he transmigrates in several bodies, one after another, until he is born as the son of a *tapasvi* (penancer) and takes to performance of penances on the banks of the Ganges. In the mean time, the original physical body of Śakra, left by him long ago, begins to decay. His father noticing it, becomes angry with the god of death, who, on being wrongly accused, manifests himself and explains the whole matter to him. Then both, Bhṛigu and the god of death, approach the boy performing penances and ask him to meditate on the history of his past lives. The boy, doing so, comes to remember his Śakra-form, and goes back to it with his mental body. The body of the boy collapses and that of Śakra revives.

13. *The story of Danu, Vyāla and Kūta —*

This story illustrates that the will to live is the cause of all failures and sufferings in life, and the

absence of it is that of success and achievements.

There was a wealthy and wise Demon king of the Patāla world, named Śambara. He waged a furious war upon the gods and gave them a severe defeat. The chief reason of his success was that he could create, through his magical powers, three great warriors, Dānu, Vyāla and Kata. They fought most selflessly without the least desire to preserve themselves and so could not be defeated by the gods whom they drove out of heaven. The gods approached Brahmā, who comes to know the cause of the success of the Demon through his meditation. He advised the gods to fight with the demon warriors in such a manner as to be able to create in their mind a desire of self-preservation and victory. The gods succeeded in doing so, because the demon-warriors were ignorant of the true nature of the Self, and so, killed them in a battle.

14 The story of Bhīma, Bhaṣā and Dridha:—

This story is in continuation with the above story and illustrates the same thing with the additional point that a desire for self-preservation cannot be created in one who knows the true nature of the Self.

Śambara, the above-mentioned Demon-king, seeing his great warriors thus killed in the battle by the gods, now creates another triad of Bhīma, Bhaṣā and Dridha, in whom it was impossible for the gods to create the

feeling of ego, as they were created by him with the knowledge of the real nature of the Self from their birth. They defeated the gods in spite of the best efforts of the latter.

15. The story of Dāśūra:—

This story illustrates that peace cannot be achieved by undergoing penances or performing sacrifices enjoined by the Vedas. Such things can at the most purify our intellect if they are performed thoughtfully and with unselfish motives. Knowledge of the Self dawns only through rational thinking and meditation.

In the province of Magadha there lived a Muni named Daśūra. He was ignorant of the nature of the Self. When his father Śaroma dies, he weeps bitterly. Gods of the forest console and advise him to attain peace of mind. Seeking for peace, he takes to the performance of penances, but in vain. He performs very difficult sacrifices, but does not attain peace. He then takes to meditation and thinking, and at last comes to know the real nature of the Self, and finds peace within. Through his boon a son is born to a forester-woman. Dāśūra teaches the science of Peace to this boy when he grows up. Vasistha, while he was passing that way one day, enjoyed one of the lectures of Dāśūra to his pupil.

16. The story of Kacha:—

It is not a story in the proper sense of the term, but a soliloquy on the immanence of God.

Kacha was the son of Brihaspati. He once sat in *samādhi*. Waking up from his *samādhi* state, he sang a very beautiful song on the immanence of Brahman in everything of the universe.

The Stories of the Upashama Prakaraṇa.

17. The story of Janaka:—

This story illustrates how an accidental suggestion some times awakens the dormant discriminative tendencies of the previous life of an individual.

One day, the king of the Videha country, whose name was Janaka, was sitting in his garden. There, he happened to hear some very inspiring songs sung by some celestial beings passing along that way. These songs produced a very deep impression on his mind and set him to meditate on the illusory nature of the world and on the real nature on the Self. He discovers that the main cause of all suffering was the ignorant mind. He realises the true nature of the Self and is freed from ego. Even then, he continues to rule over his kingdom wisely and well.

18. The story of Pūṇya and Pūrāṇa. —

This story is told to illustrate that it is absurd and futile to be sorrowful when some beloved person is

separated from us, seeing that we have had countless relations in the long history of our past lives

On the Mahendra mountain in the Jambū Dvīpa there lived a sage, named Dirghatapas. He had two sons, Punya and Pavana. The former had acquired the knowledge of the Truth, while the latter was only on the path, when their beloved father died. Pavana weeps bitterly at the death of his father. Punya reveals to him the absurdity of his action, on the ground that he has had numberless fathers in his past lives. He reminds him of the countless lives he has lived as a deer, a lion, a monkey, a prince, a crow, an elephant, an ass, a bird, and a puppy etc.

10 *The story of Bah* —

This story is told to illustrate how the state of nirvikalpa samādhi can be realised through meditation on the truth that every thing is a mode of Consciousness.

Bah was the son of the famous Virochana of Patala. He begins to reflect that life, as it is generally lived is a monotonous drudgery. We repeat the same course of actions and always remain unsatisfied. He recollects that his father, who was famous for his wisdom, used to say that there is a very wonderful state of existence called liberation in which man finds undecaying peace. He now wishes to know more about it, and approaches his preceptor Śukrācharya.

The latter teaches him that he should realise that everything is Consciousness. Bali meditates on this truth and realises it in his nirvikalpa samādhi. He becomes a liberated man and continues to rule over his kingdom wisely.

20. *The story of Prahlāda :—*

This story illustrates that even the great gods like Viṣṇu cannot cause a man to realise the Self without his own thinking and meditation. Grace of a god or teacher cannot confer the knowledge of the Self on any person.

Once Viṣṇu defeated the demons and killed their lord Hiraṇyakaśipu. This impressed Prahlāda, the son of the killed demon, very much. He begins to worship the victorious Viṣṇu. The latter was very much pleased with his devotion and appeared before him when he was very eager to see him. On his being asked to choose a boon, Prahlāda expresses a desire to realise the true nature of the Self. Viṣṇu tells him that he would be able to realise it only through his own thinking and meditation, for no god or teacher can confer the knowledge of the Self on any person. Prahlāda follows his advice and attains a state of thoughtless samādhi. He forgets his royal duties and continues to enjoy the bliss of Śamādhi. On account of his negligence of the work of the state, anarchy

prevails in his kingdom. Seeing this Vishnu comes down and, awakening Prahlada from the state of thoughtless samadhi, advises him to rule over his kingdom as an ideal and wise ruler. Prahlada does the same.

21 *The story of Gadhi —*

It is a very interesting story told to illustrate the creative power of Maya and the possibility of identical representation of the real historical series of events within an individual mind as a world of imagination occurring within a few moments of the real world.

There was a Brahmana named Gadhi. He had a keen desire to know the nature of Maya and worshipped Vishnu to get his desire fulfilled. Vishnu granted a boon to him that he would soon realise the nature of Maya. After a few days, while he was bathing in a river, he dipped his head into water and lo! he saw the following vision—He is ill at home and dies. He experiences his death. He is reborn of an ugly and dark skinned Chandala woman. He grows up and marries a Chandala girl and begets several children. Once while passing through a country called Kira, he happens to be taken up by an elephant which was let loose by the people of the country to elect a king in place of one who had recently died, and is installed as a king in spite of

himself. He rules over the country for a number of years, until he is discovered to be a Chandāla by birth by his high caste subjects, who enter into fire by way of performing a *prāyaścitta* for having been ruled over by a low caste king. He feels very sorry at the sight of this horrible scene, and himself also jumps into the fire. The intense pain of being burnt wakes him up from his vision which he was having while he was in water for a moment as Gādhī. All this happened within a few seconds of his dip. After a few months of this occurrence, he happens to meet a traveller who relates to him, during the course of his account of his travels in distant lands, all that Gādhī experienced within the few seconds of his vision. The coincidence of the two—the real events related by the traveller and the dream-world of the moment of the dip—being too wonderful to be believed, Gādhī starts on a journey to verify it. To his greater surprize, he finds that all that he saw in his vision did actually happen in the real and historical world. Such is the wonderful power of *Māyā*.

22. *The story of Uddālaka*—

This story is told to illustrate how the mind can be controlled and the true nature of the Self realised through meditation and practice of the control of the vital airs (*prāṇas*).

There was a Muni, named Uddālaka. He made up his mind to have the experience of samādhi. Finding the mind to be a great impediment in his way, he addresses it and tries to discover the nature of the self. Then through the control of the vital airs (prānas) he realises the state of samādhi.

23. The story of Suraghu.—

This story is told to illustrate how equanimity of vision can be attained even in the midst of worldly duties.

Once there was a king of Kirātas near the Kailāsa mountain. The muni Māndavya once visited his kingdom, and being requested by him, taught him how one can attain the state of equanimity even in the midst of worldly duties and that the Self is the reality which persists even when every object can be thought away. The muni having gone away. Suraghu set to realise his teachings in experience and succeeded. Some time after his realisation of the Self, he is visited by a Persian king, Parnada whom he taught the method of enjoying the state of samādhi even while one is engaged in one's worldly duties.

24. The story of Bhāsa and Vilāsa:—

Through this story the author teaches that one cannot be well and at peace unless the mind is brought under control and the Self is realised.

On the Śahya mountain in the north there lived a great Rishi, Atri with his pious and devoted wife Anasuya. They had two sons, Bhāsa and Vilāsa. After the death of their parents they went away in different directions to undergo penances. After some time they happen to meet with each other. When Vilāsa enquires the welfare of his brother the latter replies that welfare cannot be possibly attained unless one has realised the real Self and brought his mind under control.

25. *The story of Vitahavya:—*

This story is an illustration of Self-realisation and attainment of the best state of existence through one's own efforts.

Vitahavya was a muni in the Vindhya hills. He performed various actions prescribed by the Śāstras, but could not attain peace. He now makes up his mind to realise the state of nirvikalpa samādhi. He addresses his mind, chastises it for its fickleness, controls it and the senses and finally attains the state of samādhi in which he stays for a very long time. In the mean time his body was covered with earth, so that, when he wakes up from his samādhi state, he finds it unable to move. He does not mind it, but creates another world through his imagination and lives therein as a liberated man. Once again, he remembers his body

being covered by earth and makes up his mind to uncover it. He enters the orb of the sun and comes back therefrom with a ray of the sun which removes the earth and relieves the body of it. In this body he lives for a long time as a free man. Once he makes up his mind to realise the disembodied state of liberation, and entering a cave, withdraws himself from the body, senses and mind etc. He, then, realises the highest stage of existence, which is thoughtless, immutable and eternal Bliss.

The Stories of the First Half of the Nirvāṇa Prakaraṇa

26. *The story of Kāka (crow) Bhūṣuṇḍa —*

This story is told to illustrate the possibility of infinitely long and healthy life through the mastery of the vital airs (prāṇas) and the *Kupḍalīnī*.

Once Vasistha himself, while sitting in the assembly of gods in the heaven, happens to hear about Kāka-Bhūṣuṇḍa who is said to be enjoying the longest life, becomes inquisitive to see him, and proceeds to the Kailāsa mountain, where he is said to live in the form of a crow on the Kalpa tree. Kāka Bhūṣuṇḍa welcomes him, and being questioned, describes to him the story of his birth and long life, the way how he survives death, the universal destruction, the wonderful experiences of his life, and how one can live a long and

healthy life. He told Vasistha that he had seen eight births of Vasistha, a hundred of Vishnu, a thousand of Buddha, eleven of Rama and ten of Krishna. In his life time the Mahābhārata has been composed eleven times and the Ramāyana twelve times. He gives a discourse on the science of the vital airs and the Kundalini Power.

27. *The story of Deva-pūjāh (Worship of God):—*

This story is told to illustrate that the only and the best worship is that of the Self within. There is no necessity of any external show in that worship.

Once Vasistha himself goes to the Kailash mountain and displays his devotion to Lord Śiva who becomes pleased with him and appears before him with his consort Parvati. Being asked "What is the best worship?", the God tells him that Self-worship is the best worship and that the knowledge of the Self is the best way of worshipping It.

28. *The story of a Bilva fruit —*

The Absolute Consciousness is here compared with a Bilva fruit to show that the entire universe exists within Consciousness.

29. *The story of a piece of Stone:—*

In this story Brahman (the Absolute) is compared to a huge block of stone to show that as a piece of

stone contains within it all the statues that can possibly be made of it, so in Brahman all the forms of the world exist potentially.

30. *The story of Arjuna:—*

In this story it is told that at a particular period of time, when the earth would abound in evil-doers, Viṣṇu would come down, to kill them, in the form of Kṛiṣṇa and Arjuna. Arjuna would hesitate to kill his enemy in the battlefield of the Mahābhārata war and Kṛiṣṇa would teach him the right attitude towards life, having acquired which, he would do his duty without attachment.

31. *The story of Śata-Rudra:—*

This story is told to illustrate the power of thought, desire and imagination on one's transmigration from one life to another, and to illustrate the doctrine of worlds existing within worlds.

There was a mendicant. Once he entertained a thought in his mind to be a house-holder and consequently he becomes one in his dream. The dream personality, again, on account of its wish, further dreams itself to be a Brāhmin. This process of dreaming within dreams goes on, changing the man into a hundred forms, one within the dream of another, until he becomes a Rudra. As a Rudra, he acquires omniscience and comes to be aware of all the

hundred forms thus created by imagination and living in their own peculiar and different worlds. He wakes all the dreaming personalities up and the imagined forms begin to live as distinct and separate entities. Such is the creative power of thought !

32. *The story of a Vetāla —*

. This story is told to illustrate that there is no danger anywhere for a knower of the Brahman.

There lived a Vetāla in the Vindhya hills. At nights he used to come out to prey. Once he happened to meet the king of the vicinity, who was well up in the knowledge of the Brahman. He put several questions to the king, which the latter answered to his satisfaction. The Vetāla could not harm him in any way as he knew the Brahman.

33. *The story of Bhagiratha :—*

This story is given to illustrate this peculiar trait in the character of a liberated person that although he does not stand in need of worldly actions, he performs them for the good of others.

There lived a great king named Bhagiratha who brought the Ganges down to the earth. Once he begins to think of the unreality of the worldly possessions, goes to his spiritual teacher, Tritula, and acquires the knowledge of the Self. Having returned, he gives the whole of his kingdom and property away

in charity and goes to a lonely place to meditate. Here he realises the Self and lives in blissful peace. Once he happened to pass through the country over which he formerly ruled. The ruling king there had died and the people had to choose another. Having recognised Bhagiratha, they entreated him to be their king. Bhagiratha accepted their offer for the sake of their good and ruled over the kingdom justly and wisely.

34. *The story of Chūdālā* :—

It is one of the most interesting and instructive stories of the whole work. It illustrates that a woman is not to be shut out from the temple of wisdom; she has an equal right to Self-knowledge, and if she makes an effort, she can realise the Truth even earlier than man. Having realised the Self herself, she can help her husband on his path. This story also illustrates that real and genuine renunciation which is essential for Self-realisation is not the external renunciation of possessions and duties, but of the internal desire or craving for them. A busy ruler of a kingdom, as the queen Chūdālā was, yet above the turmoils of life and at peace within, she is an ideal example of a truly liberated person.

Once there lived a king named Śikhidhwaja at Malwa. He married Chūdālā, a princess of the

Surashtra country. Having lived a happy life of youthful enjoyments, both of the pair become dissatisfied with the pleasures of life and set themselves to seek for the knowledge of the Self. Chūdālā being more enthusiastic and discriminative, succeeds in having a true view of life; consequently a unique kind of lustre brightens her face. Her husband being unable to realise the Self cannot understand the reason of her joy. She tries to help him, but he takes her advice lightly even in spite of her showing him her supernatural powers, and so he fails to achieve peace within himself. He takes to the performance of religious ceremonies which do not help him. He then renounces his kingdom and everything that he possessed, and goes to a forest in spite of his wife's entreaties not to do so. Then he puts himself to severe austerities and consequently becomes languished. Chūdālā in the meantime rules over the kingdom of her husband well and wisely. One day she takes compassion on him and visits him secretly. She again intends to teach him the right way of Self-realisation, but thinking that he would not care to listen to her, she, by her yogic power, transforms herself into a young heavenly Brāhmaṇa with Kumbha as his name. The king, being very much impressed by the personality of Kumbha, accepts him as his teacher and learns from him the secret of Self-realisation which

consists not in the external renunciation of things and duties but in the internal renunciation of hankering after them, which is the root of all evil. The queen does not even then forget to fulfil her royal duties, to which she goes back now and then. The king, having got the true vision of the Self, experiences the samādhi state and becomes liberated from the pairs of the opposite feelings. The queen, in the form of Kumbha, tests him in many ways. One day Kumbha tells the king that he has been cursed by Durāsas to be a woman at nights, and expresses his unhappiness due to the occurrence. The king tells him not to mind it at all, for, he says, what cannot be cured must be cheerfully endured. The nocturnal personality of Kumbha, Madanikā, now tells the king that as it is quite natural for a young woman to have a husband, she must now marry ; and proposes to marry the king himself. The king sees no loss or gain in it, and, therefore, to be of some service to her marries her. Both pass their nights in conjugal happiness. In order to test whether the king has acquired any sort of attachment in his heart, which alone is the real bondage in life, she creates, by her yogic powers, a lover, and throws herself into his arms with the most amorous attitude in the absence of the royal sage, and continues in that position until he comes and sees the pair. The sight does not move him ; he remains

unperturbed and unaffected. He keeps his balance of mind and comes out successful in his test. In such other various ways she trains her husband in the art of living above life's turmoil, and in the end brings him back to rule over the renounced kingdom like a perfectly free and wise man.

35. *The story of a Kirāta :—*

The story is told to emphasise the value of effort, even though it be for small things; because often we happen to find out precious things through efforts which were originally directed to ordinary ones.

There was a miserly Kirāta. Once a conch shell fell down from his hands. He being a miser, began to search for it vigorously and continued his search for three days. Accidentally he found a philosopher's stone.

36. *The story of a Chintāmani .—*

This story is told to illustrate that one should not disregard the valuable things which one has got and wander in search of others or of similar ones elsewhere.

A man was in search of a philosopher's stone. He happened to find it accidentally. But he thought that the philosopher's stone was too valuable a thing to be found so easily and that he was too unfortunate to find it so soon. He therefore

throw it away, thinking it to be a piece of glass. Throwing it away, he proceeded further and reached a forest where, in spite of his repeated efforts, he finds nothing but pieces of glass.

37. *The story of an elephant :—*

This story is told to illustrate the lesson that one should never lose an opportunity to vanquish one's enemy, *which*, in the case of an aspirant for Self-realisation is his own individuality, for otherwise it would be soon out of control.

There was a tamed elephant. Once he got an opportunity to be free from the control of his master. It was a time when he could win his freedom for ever by defeating the efforts of his controllers. But he did not utilise this opportunity. Consequently he was again bound and put under control.

38. *The story of Kacha :—*

This story is told to show that the true renunciation of all things consists in the renunciation of the ego.

Kacha, the son of Bṛihaspati, goes to his father for advice in Self-realisation. The father tells him to renounce everything in order to find peace. The son, having literally given up everything, goes to a forest. Yet he does not find peace. Again he is advised to give up everything. Kacha does not again understand

his father's advice, and tries to give up even the little that was in his possession, but in vain. Brihaspati visits his son again after three years and finds him without peace. He explains to Kacha that renouncing everything does not mean throwing away everything. It means the renunciation of or withdrawal from the mind which is the finitising ego. This can easily be done by affirmation of one's Divinity.

39. *The story of a Mithyā Puruṣa (Unreal Man) :—*

This story is told to illustrate the futility of the efforts of the ego to limit the Self within finite objects which are perishable.

There was a mithyā puruṣa (unreal man) who wanted to enclose space. For this purpose he makes a jar, but after some time the jar is broken, leaving the man bewailing the loss of the space that was enclosed in the jar. Then he digs a well, constructs a tank, builds a four-storeyed house. But all these things come to destruction, one after another. The man, bewailing the futility of his efforts to preserve space in a finite form, dies at last.

40. *The story of Bhṛīngīśa :—*

This story is related to teach Rāma to be a great renouncer, a great man of action and a great enjoyer.

Once Bhṛngīśa went to the Mahameru mountain to see Lord Shiva. Having bowed down to him he asked for advice. The Lord advised him to be a great renouncer, a great doer and a great enjoyer and explained to him the meaning of these terms.

41 *The story of Iśwaku —*

This story contains the philosophy which Manu is said to have taught to Iśwaku.

There was a great king Iśwaku, an ancestor of Ramachandra. Once he began to think of the unreality of worldly possessions and becomes inquisitive to know the Truth. He goes to Manu in Brahmaloṇa and learns from him the facts about the origin, stay and decay of the world, the cause of bondage and freedom, the stages of Self-realisation, the nature of the ego and Mīya and the characteristics of liberated living persons.

42 *The story of a Hunter and a Sage —*

This story is related to describe the nature of the Turiya state (Undifferentiated Consciousness) that is the state of Consciousness free from the experience of waking, dream and deep sleep.

A hunter pursued a deer which outran him and passed beyond the ken of his vision. On his way he happened to see a sage sitting in meditation. Having been asked as to which direction the deer went, the

sage replied that he, being above all the states of relative experience, did not care to know anything, and therefore, did not know which way the deer went.

The Stories of the Second Half of the Nirvāṇa prakaraṇa

43. *The story of a Vidyādhara:—*

This story is related to illustrate that the study of the spiritual literature can fructify only in those who have control over their senses.

Vasiṣṭha once asked the Crow-sage Bhuṣunda whether he knew any individual who could not attain Self-knowledge in spite of having lived long. Bhuṣunda told him that there was a Vidyādhara who could not realise the Self in spite of his having lived for four kalpas. Having acquired a little discrimination the Vidyādhara came to Bhuṣunda and told him that his senses and passions were his stumbling blocks. The latter taught him the method of controlling them, and consequently the Vidyādhara realised the Self.

44. *The story of Indra:—*

This story illustrates the possibility and existence of a whole world within an atom.

Once Indra, the king of gods, is defeated by the demons. To save his life, he shortens his sire and enters a ray of the Sun. There he imagines a world and rules over it. After his death, his descendants rule

there. One of his distant descendants realises Cosmic Consciousness and comes to know of the fact that he was living within the world which existed within an atom of cosmic space.

45 *The story of Manki —*

This story illustrates the possibility of Self-realisation through the teachings of another person provided that the mind is already prepared to imbibe them.

Once Vasistha, when coming to officiate as a priest in the sacrifice which was to be performed by Ajā, meets a Brahmana named Manki on the way. The traveller begins to talk on the evils of the world. Vasistha teaches him the science of the Self. Hearing him the Brahmana becomes liberated because he was already ripe for it.

46 *The story of the Mind compared to a Deer —*

In this story the mind is represented by a wandering deer. The deer is running here and there in a barren land finding no rest until he finds the shade of a tree. The shade in the case of the mind is *samadhi*.

47 *The story of a Block of Stone —*

It is also one of the most interesting stories. It illustrates the possibility of a whole world, with all its cosmic gods and other beings, to be imagined within a point in space.

Once Vasiṣṭha himself wanted to meditate in a solitary place. Finding disturbances everywhere, even in the ethereal plane, he retires to the *Sūnya* plane. There he imagines a hut in which he sits in samādhi. In that state he experiences and wanders through innumerable worlds, one within the other. Waking up from the samādhi state, he happens to hear a sweet and melodious song, and, through his *ākāśa-dhāraṇā* (meditation on the Ether), he finds out the source of the enchanting song to be a beautiful woman, who, when requested, tells him that in a corner of the world imagined by him there is a mountain. Within a point on a stone of that mountain, she and her husband are living. They both stand in need of Self-knowledge for which she requests Vasiṣṭha. The latter becomes curious and accompanies her and actually finds her husband there. The Brāhmaṇa, her husband, having attained Self-knowledge sits in *nirvikalpa-samādhi*, and thereby the world of his *samkalpa* (imagination) collapses. This fact is seen by Vasiṣṭha through meditation. Returning therefrom, Vasiṣṭha comes back to his own hut, but finds that his own body, which was left in his hut is entered by the soul of a *siddha*. Vasiṣṭha having withdrawn the force of his own *samkalpa*, which created the hut, the hut collapses along with the body within it, and the *siddha* consequently

falls down to the earth. Vasistha explains the matter to him, and both go to the *siddhaloka* and live there.

48. *The story of Vipāśhit:—*

This story is also one of the most interesting ones. It illustrates the creative power of thought and the effect of desire on one's transmigratory career.

There lived a king named Vipāśhit at Tata-miti in Jambūdwīpa. Once he is attacked by enemies from all directions. Wishing to multiply his body to cope with all the four invaders, he performs a sacrifice in which he offers his own flesh to the flames of the sacrificial fire, and becomes four Vipāśhita. They put the enemies to flight, and then set out for world-conquest in all directions. They go far and wide, and live in different countries, die there, and experience different series of transmigrations. One of them is said to be present in the body of a deer in the zoological museum of king Daśaratha, the father of Rāma, at the time of Vasistha's discourse to Rāma. Hearing this, Rāma becomes very curious and wishes the deer to be brought in the assembly. To prove the truth of the story, Vasistha, by his thought power, brings him to a human form, and names him Bhāsa. Bhāsa now describes his experiences in the assembly.

49. *The story of the Vata-dhānū Princes:—*

This story illustrates the endlessness of the world.

There was a country named Vata-dhānū. One of its kings had three sons. They desired to see the end of the universe and started on tour. No less than 17 lacs of years have passed, yet they are still wandering, as there is no end to the universe.

50. *The story of a Corpse:—*

This story illustrates the fact that every individual is a Cosmic Deity (Logos) of his own Universe.

Once there was a hunter. He teased a sage who cursed him to become a mosquito. Having lived as a mosquito, he becomes a deer, and then a hunter again. Being advised to give up his wrong doings, and to acquire Self-knowledge, he undergoes penance, approaches the sage and requests him to explain how the internal imagination can take the form of an external world. The sage relates to him his own experience thus: Once he saw a man sleeping. Moved by curiosity, he entered the sleeping man's dream-world through his power of *dhāraṇā*. Forgetting his own original form, he lived there for 100 years until he was reminded of it by another sage. Coming out, he found that it was only a moment's work. The hunter does not understand the truth.

of this story. He again undergoes penances, and gets a boon for having a body as big as a Brahmānda (Cosmos). Lost by his soul, it falls upon another Brahmānda (Cosmos), and is observed by Vipāśhit, the hero of the story No. 48. Then he becomes a king, Sandhu, the enemy of Vidūratha of the story of Līlā (No 5), and ultimately realises Nirvāna through the teachings of his own ministers.

51. *The story of a Block of Stone —*

In this story a detailed comparison of the Brahman with a large piece of stone is attempted. As a piece of stone has within itself, in potential form, all the statues that can possibly be made out of it, so is the Brahman the source and the stay of all the objects of this universe.

52. *The story of the Brahmāṇḍa —*

In this story Vasiṣṭha relates what he heard from Brahma about the origin of the universe.

53. *The story of the Sons of Indu —*

It is a repetition of the story No. 7, related in the Utpatti Prakaraṇa.

54. *The story of a Tāpasa :—*

This story illustrates the possibility of the multiplication of worlds by the power of thought and desire,

and co-ordination of the various conflicting desires of different people with regard to the same object or person.

In a country there are eight brothers. Every one of them wishes to be an emperor of all the seven continents, and to realise that ambition undergoes severe penances. All of them get boons to the effect that their desires would be fulfilled at the same time (simultaneously). Their wives, in their own turn, get boons that the souls of their husbands will not go out of their rooms after their death. All this comes to the notice of a traveller, Kunda-danta, who is at a loss to understand how these mutually conflicting desires could be fulfilled at the same time. He is advised to go to Ayodhya to understand the mystery. There he relates the story of his observation to Ramachandra who brings Kunda-danta to the assembly and gets his doubts removed by Vasistha.

55. The story of a Woodcutter :—

This story, which is the last in the work, illustrates that, though the teacher and the Scriptures are not the direct cause of Self-realisation, yet, they, if constantly resorted to, some times, bring a man to the realisation of the Self.

There was a very poor woodcutter. He used to go to a forest in search of wood every day, and

supported his family on what he could get by selling the wood thus collected. As a result of his constant efforts in search for wood in the forest he one day, happened to find a desire fulfilling gem (philosopher's stone). The gem made him rich and happy.

Chapter V

The Method of *Yogavāsiṣṭha* and need for proper Abridgement.

The main reason why *Yogavāsiṣṭha* has not been recognised as a philosophical work is perhaps the manner in which it is written and the method which the author employs to impress his doctrines. One does not find in this work the terseness of Gaudapāda, the hairsplitting quibbles of the Neo-Naiyāikas, the authority-obsession of Śaṅkara, and the stereo-typed terminology of the later Śāṅkarites. We do not even find any influence of Dignāga or Vātsāyana on the author of *Yogavāsiṣṭha*, as he does not attempt to put his doctrines in an inferential form. He merely states in simple and unequivocal manner what he has to say, and makes it clear by way of countless similes, analogies and illustrations, and impresses the truth of what he believes through stories. He hates obscurity, brevity and vagueness. He knows that it is very difficult to make others realise that of which one has the direct intuition, and that it can be made intelligible only through illustrations and analogies. He avoids the method of abstract disquisition and dry argumentation pursued perhaps by some of his predecessors like Nāgārjuna, which hopelessly failed to

attract the notice of the people at large. He goes back to the method of the *Upaniṣads*, the *Mahābhārata* and the *Jātaka*s, which carried the truths advocated in them to the very heart of their readers. He also felt that works written in a sweet and literary style were more read and appreciated by the laity than books written in the cold philosophical style, and probably thought that the *kārya* (literary) style might well be utilised for philosophy to make it popular and effective. This is what he might have thought while writing this work, as at one place he says: "All that is expressed in sweet and graceful words and with easily comprehensible arguments, similes and illustrations, goes directly to the heart of the hearer, and expands there, just as a little drop of oil expands on the surface of water, whereas all that is said without suitable illustrations and arguments intelligible to the hearer, in confused and obscure language, does not enter the heart of the hearer, and is a mere waste of words, like the butter poured on the burnt ashes of oblation. It is only through appropriate illustrations that subtle, yet worthy of being known, themes can be made popular in the world, as it has been done so in all the famous works" (III. 84. 45-47).

Moved by such considerations and by the desire of making his philosophy popular, he yoked the literary

art of story-telling to his philosophy which contained all that was best in Indian thought at the time he lived. How far he has succeeded in his effort only those who are gifted with the double-fold genius in philosophy and literature can judge. We may only point out that the work has been a success in so far as it has ever since been enjoying popularity in all circles of people, even though many of its readers do not understand its entire philosophy. The reader of this work always feels that he is in the living presence of a saintly personality, who is speaking from direct experience in simple and beautiful language. He is his own authority, and does not bore the reader with quotation after quotation from the *Upaniṣads* and other authoritative texts or their commentaries, as is done by the later writers on the Advaita philosophy. He has imbibed all that was best in the Indian philosophy that existed before him—Hindu, Buddhist and Jaina—and speaks from his own standpoint, very often in words which might be mistaken as from other books and authors which he thoroughly imbibed and made his own. It is in this way that many expressions of the *Upaniṣads* and the *Bhagavadgītā* and some Buddhist works can be identified in *Tegavāsiṅgha*.

A few examples of the catholicity, reconciliatory tendency and harmonising spirit of the author may not be out of place here:—

(1) 'From our standpoint' says Visva there is no difference in *Iyarah matha vada* (Realm) and *Pijñara vada* (Idealism) (VI b 384)

(2) Having pointed out how he differs in his opinion on the nature of mind from the points of view of other schools of thought he add All the various doctrines arising at different times and in different countries however lead to the same Supremo Truth like the many different paths leading travellers from different places to the same city It is ignorance of the Absolute Truth and the misunderstanding of the different doctrines that cause them to quarrel with one another in bitter animosity They consider their own particular dogmas to be the best as every traveller may think although quite wrongly his own path to be the only and the best path (III 90-91)

(3) Not only does the author of *Logarithmika* regard other systems of philosophy and methods of realisation with respect but also thinks that it is advisable for every man to stick to his own method of spiritual realisation provided he meets with success and makes progress through it He says The method by which a man makes progress is the best for him He should not change it for another which may not look right to him nor please him nor be useful to him (VI b 130-2)

of course, in accordance with the matter of the text. Our work in connection with it has been like that of a gardener, who does not create the plants of his garden, but only transplants them in their proper places in it. The value of this garden of the philosophy of Vasiṣṭha lies mainly in the fact that it is the only and the first garden of its own kind, the contents of which are directly gathered from a huge forest in which one knows not where what has grown. The main thing that the reader will, however, miss in our *Vasiṣṭha-darśanam* is the stories of *Yogarāsiṣṭha*, which we have deliberately excluded from our collection to win for Vasiṣṭha (or the author of *Yogarāsiṣṭha*) a worthy place in the world of philosophy, where the naked truth is more valued than the garb in which and the accompaniments with which it may appear. For the sake of those readers who would like to acquaint themselves with the stories of the work, we have summarised all the stories of *Yogarāsiṣṭha* in chapter IV of this Introduction.

There have been, in the long history of the existence of *Yogarāsiṣṭha*, many attempts made to summarise the huge work into smaller ones, the nature of some of which may be noted here :—

The first of such efforts known to the students of *Yogarāsiṣṭha* is the already mentioned *Laghu Yoga-*

tāsiṣṭha of Gaṇḍa Abhinanda of Kashmir, who lived in the first half of the 9th century A. D. He selected 4829 ślokaś (traditionally, 6000) from the original work in the serial order of it, and in the same six *prakaraṇas* gave a connected account of some of the doctrines and stories of the original work. The effort proved a great success in popularising *Yogarāsiṣṭha*. But this summary also, like the original work, lacks in a philosophically important system of arrangement. It also leaves out some very important topics of the original work. Moreover, it stops at the end of the first half of the last *prakaraṇa* (*Nirvāṇa*) and does not contain a summary of the other half of it. (The latter half of the last *prakaraṇa* may not have existed at that time and may have been added by other writers later on, or the summarizer might have left his work unfinished).

Another attempt, and a better one from the philosophical and systematic point of view, was made by an unknown author who compiled *Yogarāsiṣṭha-sūtra* (Vide, Aufrecht: *Oxford Catalogue*, MS. No. 563). He has collected about 225 ślokaś from *Yogarāsiṣṭha* and classified them under the following heads:— I. Dissipation; II. Unreality of the world; III. Character of the Living Liberated Man; IV. Annihilation of Mind; V. Annihilation of Desire; VI. Meditation on the Self; VII. Worship of the Self; VIII. Description

of the Self; and IX. Liberation in Life. It is a good attempt, but embodies only a fraction of the philosophy of *Yogarūsiṣṭha*. It also, as it is evident, lacks in a sound system of classification.

Other attempts to present the philosophy of *Yogarūsiṣṭha* by way of summary, hardly known as such to any scholar, are the *Mahopanīṣad* and the *Annapūrṇopāniṣad* (Vido our Paper, ' *Yogarūsiṣṭha* and some of the *Minor Upanīṣads*' in the *Princess of Wales Saraswati Bhawan Studies*, Benares, 1913), each of which presents many aspects of the philosophy of *Yogarūsiṣṭha* in 535 and 337 ślokas respectively. It is a pity that they do not anywhere mention that their ślokas are culled from *Yogarūsiṣṭha*, which, however, is a fact. Both these selections are defective in so far as they lack in a good scientific order of arrangement of the material they have selected. They do not, even both combined together, present the entire philosophy of *Yogarūsiṣṭha*.

In the same manner, the author of the *Muktilopanīṣad* has collected a number of stanzas from *Yogarūsiṣṭha*, bearing on desire and its renunciation in the second chapter of the *Upanīṣad*; and the author of the *Varāhupanīṣad* has collected in its fourth chapter some ślokas on the "Seven Stages of Yoga" and "the conduct of the Liberated Living Man." Again, some

slokas on the Stages of Yoga have been picked up from *Yogasāstra* and made into a separate *Upaniṣad* which goes by the name of *Akṣi upanīṣad* (*Ibid*) All these collections of some of the views of Viśiṣṭha are unsatisfactory in so far as they are only partial statements of the philosophy of *Yogasāstra*

Our *Viśiṣṭha darśanam* is not only the first attempt of its kind to present the entire philosophy of Viśiṣṭha in a systematic form inspired by the zeal of introducing a so far neglected but important system of thought to the modern scholars of Indian Thought

Chapter VI.

Analysis of the Contents of Sri Vāsistha-Darśanam.

Prayer

INTRODUCTION.

The style of the work; the merits of the work; the story of the recensions of *Yogavāsistha*.

Chapter I.

The Recipient of the Philosophy.

1. *The characteristics of the fit recipient of this philosophy*— Description of Rameśandra's state of mind to illustrate the mentality of the proper recipient—Rāma's conduct described by his attendants. Rāma's description of his own state of dissatisfaction with the world: There is no happiness in life; all of us are deluded by ignorance and passion for objects of enjoyment; futility of Wealth in making us happy; futility of Life; fickleness of Mind; painfulness of Desire; worthlessness of the Body; shortcomings of Childhood; madness of Youth; evil nature of Woman; defective nature of Enjoyments; inevitability of Old Age; omnipotence of Death; miserableness of Worldly Life; defectiveness of Everything; transitoriness of Everything; extreme painfulness of Worldly Life. The

searching questions of Rama , his intense inquisitiveness

2 *Vasistha's teachings to Rama*— Attachment to the world and life is the chief source of suffering , the ignorant alone are miserable , wisdom is the only source of the removal of suffering , Self knowledge alone leads to Peace The story of Vasistha's receiving his philosophy from Brahma

3 *Effort versus Destiny or Fate*— One can achieve everything through effort , one should never depend on anything else , meaningless and unreality of Fate , the true meaning of Destiny , Effort more powerful than Destiny , right effort alone is successful

4 *The qualities needed for Self knowledge*— Peace of Mind , Contentment Company of the Wise , Rational Thinking

---

Chapter II

Metaphysics.

1 *The Source of Knowledge and the method of imparting it*—*Anubhava* (Intuition) the only source of knowledge analogical method of imparting knowledge

2 *Idealism*—The objects are of the nature of knowledge because they are known a relation presupposes unity everything is of the nature of consciousness, all objects are ideas, ideality and relativity of space ideality and relativity of time ideality of things ideality of the Cosmic Law ideality of the body ideality of stability, ideality of all that is material The relation of subject and object the subject is the seed of the object the similarity of waking and dream objects the waking experience is also a dream; the entire cosmic experience is a dream, every individual has got his own experience of the objective world there is also the Cosmic World created by Brahma, reconciliation between realism and idealism, *Ātma Līyatevada* is the doctrine accepted here

3 *The World*—Names given to the world, the contents of the world are in themselves centres of imagining other worlds, worlds within worlds, worlds existing unknown to others but their perceivers,

everything possible everywhere variety of world experiences, individuals and worlds again and again come into existence and pass out of it dissolution of the entire cosmos, what remains at the end of the Cosmos description of the evolution of the Cosmos three planes of manifestation—physical mental and spiritual, the Cosmic Law of the world, the Law is accidental at its root, the Law is also changeable by effort, the Law is only an expression of Effort

4 *The Mind*—The nature of the Mind the relation of the mind with the Brahman functional aspects and names of the mind how the mind becomes an individual ego, how it assumes the physical body all limitation is self limitation the soul of the world innumerable minds seven grades of the intensity of ignorance seven kinds of experience of the monads, fourteen kinds of monads The origin of all monads from the Cosmic Mind Brahma, the manner of origin everywhere the same Pan psychism

5 *Thought Power*—Omnipotence of the mind the capacity of the mind to create its own world every mind creates its own world all minds are equally capable of doing this the individual has got the power to acquire everything the nature of things is determined by thought the power of *bhavana*

(Affirmation) : the effect of constant practice ; the effect of strong determination ; thought is destiny ; happiness depends upon thought ; the environment is the creation of one's own desires ; the body is the creation of the mind ; the power of the mind to cure physical diseases ; two kinds of diseases ; how diseases originate ; the physical diseases are caused by the disturbance of the mind ; how mental change restores physical health ; cure by incantation. Ignorance is the fundamental disease ; the ultimate cure of all diseases ; how to stay well ; happiness depends upon the purity of mind ; the Self is revealed in a pure mind ; the world is experienced as long as the mind is merged in ignorance and pleasures. The mind is the nave of the world-wheel.

6. *Attainment of extra-ordinary Powers*—The secret of all powers. The physiological method ; knowledge of other mind ; vision of the *siddhas* and their planes ; identification with the physical body is the cause of all limitations ; how to feel one's spiritual existence ; *bhāvanā* (affirmation) is the secret of all achievements. The bio-physical method : description of the *Kūṇḍalinī*-power ; the mechanism of the *prāṇas* ; how to become heavy like a mountain ; how to be able to fly through the sky ; how to see the *siddhas* ; how to enter another's body ; how television is acquired ; how a *yogin* can become abnormally small or large.

7 *The Self*—Four kinds of experience waking, sleep dream the fourth the four beliefs about the self

I am the body', I am the mind' 'I am the subtle spirit beyond the body and mind freedom of the Self from the states of the body, I am the whole universe and the very essence of the universe

8 *Death and after death Experience*—Death is nothing to be afraid of what death is how death occurs the dead do not 'go to any other place death is a painful experience to the ignorant, the evolution of the world experience after death after death experiences six kinds of the dead, what happens after the experience of the other world death does not undo the spiritual progress death and rebirth a universal law death in the case of one who has attained liberation in life there is no death for the Self what brings about death how to live long

9 *The Cosmic Mind (Brahma)*—Brahma the world is the imagination of Brahma Brahma is mind, how Brahma originates from the Absolute His origin is spontaneous *lila* Brahma is an aspect of Brahman hypostatized imagination is the essential characteristic of Brahma He is causeless and not due to any previous *kasmas* or memory Brahma has no physical body the world imagined by Brahma is mental every creation is a new creation

10 *The Creative Power of the Absolute*—Every

thing is potentially present in the Brahman; the Creative power of the Absolute; Prakriti; the relation of the Creative Power with the Brahman.

11. *The Absolute Reality (Param Brahma)*—Brahman the ultimate source of the world; It is beyond all categories of speech, neither one nor many; neither being nor non-being; neither *vidyā* nor *avidyā*; beyond light and darkness, neither Self nor not-self; neither spirit nor matter; with no differentiation of this or that; the nature of the Absolute is undescrivable; names given to the Absolute in different systems of philosophy; description of the Absolute from our point of view.

12. *The Manifestation of the Absolute*—The world is the manifestation of the Absolute Brahman; It always exists potentially in the Absolute; the Absolute appears as the finite objects of the world; to manifest as the world is in the very nature of Brahman; world-manifestation is a moment's work in the Absolute; multiplicity within the womb of the Unity; the multiplicity of the world does not impair the unity of the Absolute; Brahman's creativity is not that of an agent but through mere existence.

13. *Identity of everything with the Absolute*—The identity of every thing with the Absolute; Prakriti identical with the Absolute; the mind identical with the Absolute; everything identical with the Brahman;

the world identical with the Brahman, God does not exist without the world, everything is Brahman

14 *The Realm of Appearance*—Distinction in appearance and reality, test of reality, the world is neither real nor unreal, it is an appearance, it is real as well as unreal, it is an illusory appearance like all other illusions, the creative activity is an appearance, the individual is an appearance, the world is *unmāyā* and *avidyā* is an appearance, it is *māyā*, the world is real to the fool only it is experienced so long as there is ignorance, it vanishes when knowledge arises, when the world appearance ceases to be experienced, the word destruction is not suitable for the fact of disappearance of the world experience the world merges in the Self

15 *The Absolute point of view*—There is nothing like the world in reality its existence is admitted by the wise only to bring enlightenment to the ignorant, the Ultimate Truth—*ajata tada* the Absolute cannot be said to be the creator of the world, It can not change change is only an appearance the Absolute cannot be said to be the cause of the world, it cannot be said to be the seed of the world, the world is a causeless appearance, it is like a dream *ajata tada* (the doctrine of non production), this doctrine is meant only for the worthy disciple and is not to be taught to the unworthy

Chapter III.

Realisation of the Absolute point of view.

1. *Happiness*—All creatures desire to be happy; but happiness is not found in worldly pleasures; all worldly pleasures are futile; all prosperity is misery; psychology of pleasures and pain; the real Joy or Happiness is within.

2. *Bondage and Liberation*—The nature of bondage; the causes of bondage. desire, finitude, false belief, Self forgetfulness; egotism, ignorance. The nature of liberation; when one is liberated; the two kinds of liberation — with body and without body; no difference between the two; liberation distinguished from inertness; bondage and liberation are appearances.

3. *The Means of Liberation*—No other means than Knowledge; knowledge the only means; futility of devotion to any personal God for liberation; God is within everybody, He is realised only in intuition; the true worship of God; how the wise worship God; external worship is of secondary importance. Action cannot be given up as long as one lives. The nature of right knowledge; Self-knowledge is attained only through one's own effort and thought; how the purification of mind necessary for Self-knowledge is effected; the problems for thinking; ignorance removes

ignorance; the use of the Scripture and a Teacher for Self-knowledge.

4. *Practical Realisation*— *Jñānabandhu* (one who acquires knowledge for worldly gains); the truly wise. Practice is required to actualise knowledge; the meaning of the term Yoga; the goal of Yoga; three aspects of the Yoga: I. Practice in deep Affirmation of the One Reality: (a) *Brahma-Bhāvanā*, (b) *Padārthabhāvanā-tyāga*, (c) *Kevālībhāva*. II. Control and stoppage of the activity of the *Prāṇa*: the relation of the *prāṇa* with the mind; what *prāṇa*; is; various kinds of *prāṇāyāma*; how the activity of the *prāṇa* is controlled and stopped. III. Control and stoppage of the activity of mind the mind is the nave of the world; how the mind grows dense; how the mind is refined into the Spirit; the methods of mind-control: (a) realising its unreality through thinking, (b) negation of *sāṃkalpa* (imagination), (c) distaste for the objects of enjoyment, sense-control, (d) renunciation of desires; the evil nature of desire; nothing really desirable in the world, two kinds of renunciation of desire; the method of giving up desire, (e) eradication of the egoistic feeling (individuality); the method of eradicating the ego; how the Cosmic Consciousness is realised; all evils come to an end when the ego is eradicated, (f) practice of detachment, (g) cultivation of equanimity; the joy of equanimity, universal brotherhood, (h)

freedom from the idea of agency or activity, (i) mental renunciation of everything; the real renunciation; the great renouncer; the fruit of renunciation, (j) *Samādhi* or the realisation of oneness with the Absolute; the joy of annihilating the mind.

5. *Stages of Self-realisation*—Several views; one view; another view; a third view: the first stage; the second stage; the third stage; the fourth stage; the fifth stage; the sixth stage; the seventh stage.

6. *Freedom from the Law of Karma-phala*—The law of *Karma phala*; the nature of *karma*; identity of action and the agent; origin of the binding *karma*; the real cause of bondage to *karma*; the method of being free from the bondage of *karma*; *karmayoga*; the characteristic of an *Ārya* (gentleman).

7. *Self-realisation*—The signs of the dawn of Self-realisation; Self-realisation; the uniqueness of the experience of the Self; no feeling of individuality in Self-experience; no return of ignorance, when it is once removed; the supreme Joy of Self-realisation.

8. *The Character of the Liberated Living Man*—A general description of the character of the liberated; he has nothing to avoid or obtain; he is a great man of action; he is in *samādhi* even while active in life; he is a great enjoyer; he is a master of his body

and senses and enjoys appropriate pleasures through them, he behaves as the occasion demands, he is as busy in the world as the ignorant, the mind of the liberated, liberation is different from the attainment of supernatural powers, the liberated is free from all miseries, this is the really happy life, what happens to the liberated after death

भूमिका

अस्ति सुविदितः सर्वेषां ब्रह्मविद्याऽऽराधनासक्तचेतसां श्री-
योगवासिष्ठनामायं ग्रन्थः । समुपासते प्रत्यहं संसारपाशोच्छेत्तुकायाः
परमानन्दरसाश्वादनकरा विद्वांसोऽन्तेवासिनश्चैनम् । अद्यात्म-
विद्याप्रतिपादकग्रन्थेष्वसौवश्रेष्ठोऽयमित्यस्ति विदुषां मतम् । ब्रह्मान-
न्दनिमग्नमानसानां श्रीमतां रामतीर्थस्वामिनां यतानुसारेण भूमाङ्ग-
लान्तर्गतसकलग्रन्थेष्वत्यद्भुतोऽयं ग्रन्थो निरन्तरमस्यानुशीलनं
ब्रह्मसाक्षात्कारकरञ्जोतिः^१ । प्राच्यप्रतीच्यविद्याविचक्षणानां श्री-
डा.भगवान्द्वासमहोदयानां मतेनायं सिद्धावस्थायामपि पठनाहः
प्रस्थानत्रयी तु साधनावस्योपयोगिन्येवेति^२ । श्रीलालाबैजनाय-
महोदयानां मतेनानेकदृष्टान्तोपाख्यानपुत्तयादिभिरद्वैतसिद्धान्तसुम-
तिपादकोऽनुत्तमोऽयं श्रीयोगवासिष्ठः^३ । श्रीयोगवासिष्ठान्तर्गताः
केचन श्लोका अपि पूर्वकथनं समर्थयन्ति । तथा हि —
“शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालङ्कारविभूषितम् ।
काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रविषादितम् ॥ १ ॥ (२।१८।३३)

1. In *Woods of God-realisation*, Delhi Edition, Vol. III, p. 295.

2. *Mystic Experiences*, Prefatory Note.

३. योगवासिष्ठ, भाषाटीका, 'द्वितीय भाग, भूमिका, पृष्ठ ७

अस्मिञ्छ्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ।
 मोक्षपातौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ २ ॥ (२।१८।३५)
 य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
 बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ ३ ॥ (३।८।१३)
 अस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समपात्संसारिण्यति ।
 सेतुनेवान्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ ४ ॥ (१।२।१०)
 ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् ।
 समुच्चरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागराद् ॥ ५ ॥ (१।२।१४)
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।
 इदं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्मुखाः ॥ ६ ॥ (३।८।१२)”

अस्यात्यद्भुतमन्यस्य रचनाकालविषयेऽस्ति विदुषां महान्त-
 मेदः । आदिकविधीवाल्मीकिनिर्मितोऽयमित्यस्ति परम्परागतो वि-
 श्वासः^१ । डा. फर्गुहारप्रभृतयः कैचनापुनिकास्तु क्रिष्टीययोदशच-
 तुर्दशशताब्दोरन्तरालेऽयं रचनासमयो निपततीति मन्यन्ते^२ । मो०
 शिवप्रसादभट्टाचार्यमते क्रिष्टीयदशमद्वादशशताब्द्यान्तर्गतोऽयं सप्-
 तः^३ । नरमशताब्द्याभ्यर्थं प्रणीत इति भारतीयसाहित्येतिहासलेख-

1. K. Nārāyaṇa Swami Aṣṭar A Translation of
Laṅghu Yogavāsistha, Introduction, p. xxv

2. Farquhar *Outline of Religious Literature of
 India*, p. 226.

3. *The Proceedings and Transactions of the Oriental
 Conference, Madras*, p. 554

कानां वर्धनप्रतिष्ठानां श्रीविद्यनिर्द्भुमहोदधानां मतम् ।
 सर्वाण्येतानि मतान्याङ्गलभाषायां लिखिते योगवासिष्ठ-ऐश्वर्य-इदं
 फिलॉसोफी'नाम्न्यस्पृश्ये सुप्रत्याख्यातानि । श्रीभर्तृहरि-
 गौडपाद शङ्कर-सुरेश्वर-प्रभृतिभ्योऽद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकाचार्येभ्यः
 मागेवास्य रचनाकाल इत्यस्त्यस्मिन्नङ्गुली यः श्रीकीयशर्वादस्ती-
 विद्यनिर्द्भु-श्रेष्ठ-प्रभृतिभिर्विद्वद्भिः सादरं सम्मानितः^३ ।

भवतु नाम कोऽप्यस्य रचनाकालः । अस्य प्रभावस्तु वेदान्त-
 सिद्धान्तप्रतिपादकानामाचार्याणां उपरि नाल्य इति ज्ञायते तेषां तेषां
 मन्यानां योगवासिष्ठेन सह तुलनात्मकाध्ययनेन । श्रीशङ्कराचार्या-
 णां विवेकचूडामणौ, श्रीविद्यारण्यस्वामिनां पञ्चदशीमीमन्मुक्तिवि-
 वेकयोः, श्रीभर्तृहरीणां वाक्यवदीयवैराग्यशतकयोः, श्रीनारायण-
 भट्टानां भक्तिसागरं, श्रीप्रकाशानन्दानां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां,

1. *Geschichte der indischen Literatur*, Vol III p. 444.

2. *Yogavāsistha and Its Philosophy*.

3. Keith "It seems clear that you have proved it to be before Śaṅkara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartṛhari." Stecherbatsky "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution." Winternitz "The arguments for your date of *Yogavāsistha* are certainly deserving of the most earnest consideration". Schrader: "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogavāsistha* is earlier than Śaṅkara and possibly even Gaudapāda."

शिवसंहिता-हठयोगप्रदीपिका-रामयोगादिग्रन्थेषु च योगवासिष्ठीयाः
सिद्धान्ताः श्लोकाश्चोपलभ्यन्ते ।

अष्टोत्तरशतोपनिषत्स्वपि सन्ति बह्व्य उपनिषदो यामु योग-
वासिष्ठस्यानेके श्लोकाः प्राप्यन्ते । कतिपयोपनिषदस्तु योग-
वासिष्ठोपरलोकानां संग्रहा एव^१ । प्राचीनसमये मुद्रण-
पत्रादिनापनायावाद्योगवासिष्ठसदृशबृहद्व्याना इत्यलैखनायास-
पसदमार्गैर्विद्वद्भिः स्वस्वरूपानुसारेण तदीयमिन्द्रभिन्नश्लोकानां
संग्रहास्तदुपनिषद्भाषा प्रचारिता इति प्रतीयते । तथा हि—
(१) महोपनिषत्—प्रथमप्रश्नार्थं परित्यज्य सर्वेभ्योऽन्ययोगवासि-
ष्ठीयानां ५१० श्लोकानां समुदायः ।

(२) अक्षरपूर्वोपनिषत्—प्राधान्यसदृशश्लोकान्तरित्यज्य शेषोप-
निषद्योगवासिष्ठीयानां ३२० श्लोकानां समूहः ।

(३) अक्षरपुनरुपनिषत्—सर्वेव योगवासिष्ठीयश्लोकमयी ।

(४) मुक्तिकोपनिषदः प्रधानतया द्वितीयोऽध्यायो योगवासिष्ठी-
यानां ७६ श्लोकानां समूहः ।

(५) वाराहोपनिषदश्चतुर्थोऽध्यायो योगवासिष्ठीयः ।

(६) बृहत्संन्यासोपनिषदि ४४ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(७) शाबिडल्योपनिषदि १८ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(८) याज्ञवल्क्योपनिषदि १० श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

---

1 *Vide our papers 'Yogavastu' and some of the
Minor Upanisads' in The Princess of Wales Saraswati
Bharana Studies, Benares, Vol. IX*

(६) मैत्रेय्युपनिषदि ३ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(१०) योगब्रह्मस्युपनिषदि २ श्लोकौ योगवासिष्ठीयौ ।

(११) पैङ्गलोपनिषदि १ श्लोको योगवासिष्ठीयः ।

अन्यास्वपि कासुचिदुपनिषत्सु यद्यपि नाक्षरशो योगवासिष्ठ-
स्य श्लोका दृश्यन्ते तथापि तत्रास्ति तदीयसिद्धान्तैरसीव सादृश्यम् ।
तथा हि—

(१) तेजोविन्दुपनिषदि सम्पूर्णाध्याम् ।

(२) जानातृदर्शनोपनिषदि समाधिस्वरूपे ।

(३) मैत्रायण्युपनिषदि चतुर्थप्रपाठके ४-११ तमेषु श्लोकेषु ।

(४) अमृतविन्दुपनिषदि १-५ तमेषु श्लोकेषु ।

(५) योगशित्लोपनिषदि प्रथमेऽध्याये ३३-३६, ५६, ६० त-
मेषु श्लोकेषु; समस्ते चतुर्थेऽध्याये; षष्ठेऽध्याये ५८-६४
तमेषु श्लोकेषु ।

(६) त्रिपुरतापिन्पुपनिषदि पञ्चमोपनिषदि १-१६ तमेषु श्लोकेषु ।

(७) सौभाग्यसूक्तम्पुपनिषदि २।१२-१६ तमेषु श्लोकेषु ।

एवं सुप्रसिद्धोऽप्ययं महाग्रन्थोर्वाचीनानां विदुषामासीद्गौदा-
सीन्यभाजनमित्यस्ति महदाश्चर्यम् । श्री०राघवकृष्णानमहोदयानां
भारतीयदर्शननाम्नि^१ महाग्रन्थे योगवासिष्ठविषयको नास्ति
लेशतोऽपि विचारः । श्री० दासगुप्तमहोदयानां भारतीयदर्शनेतिहा-
सस्य प्रथमे भागे^२ यत्र गौडपाद-शङ्करभट्टानां मतानि सन्नि-

1 Indian Philosophy, Vol I, & II

2 A History of Indian Philosophy, Vol, I

स्तरं प्रतिपादितानि तत्र योगवासिष्ठस्य नामापि न श्रूयते; द्वितीये-
ऽपि भागे तद्विषयकः स्वल्प एव विचारः । अभ्यङ्गरसास्तिमहोदयैः
स्वसंपादितसर्वदर्शनसंग्रहस्य परिशिष्टभागे दर्शनग्रन्थानां नामगण-
नामसरे योगवासिष्ठो न निर्दिष्टः ।

प्रख्यातदर्शनग्रन्थानां सूत्रभाष्यवर्क्यादिमापावशाच्छुष्कमाय-
रचनातो भिक्षा सरससाहित्यप्रयो रचनैव तस्य दर्शनकोटिवहि-
र्भावस्य कारणं प्रतीयते । अलङ्कारयुक्त्याख्यायिकारवैचित्र्यविशि-
तोऽयं ग्रन्थः संसाराद्वीपरिभ्रमणश्रान्तानां पणिकानां नन्दनवनमिव
नन्दयति मनांसि । आख्यायिकाव्याजेन वर्णितानि नानादृष्टान्तैः
सम्यग्प्रख्यातानि दुरवगमनि दार्शनिकरहस्यानि बालानामपि
सुगमनि भवन्ति । तथा चोक्तं ग्रन्थकारेण—

“यत्कथ्यते हि हृदयममपोपमान-

युक्त्या गिरा मधुरमुक्तपदार्थया च ।

भोतुस्तदङ्ग हृदयं पणितो विसारि

व्याप्नोति कैलमिव वारिणि धार्थं शङ्काम् ॥१॥

(३ । ८४ । ४५)

मोक्षोपायानिमान्पुरायान् पश्यन्तानुभवार्थदान् ।

शालोऽप्याकर्ण्य तज्जलत्वं याति का त्वादृशे कया ॥२॥

(३ । २१५ । ६)

दृष्टान्तोपाख्यानादीनां पाञ्चयद्विधायं ग्रन्थो महतिस्तरमवाप ।
ग्रन्थकारकयनानुसारेणास्मिन् ३२००० श्लोका आसन्, किन्तु
वर्तमानसमये निर्णयसामरस्यद्वलालये मुद्रिते पुस्तके २७६८७ श्लोका

एवोपलभ्यन्ते । एतावतो महतो ग्रन्थस्य लेखनपठनपाठनकाठिन्य-
 वशात्कश्चिददेशीयगौडाभिनन्दैः ६००० श्लोकात्मको लघुयो-
 गवासिष्ठनामा संक्षेपः कृतो नवमक्रिष्टीयशताब्द्याम् । अधुना तु
 तत्र ४८२६ श्लोका एवोपलभ्यन्ते । अस्त्यन्य एकः संक्षेपः ५३५
 श्लोकात्मको महोपनिषद्वात्रा प्रसिद्धः । अपरः ३३७ श्लोकात्मकः
 संक्षेपोऽन्नपूर्णापनिषदिति । योगवासिष्ठसारनामान्यः २२७ श्लो-
 कात्मकः संक्षेपोऽपि दृश्यते । नैकोऽपि पूर्वोक्तानां संक्षेपाणां योग-
 वासिष्ठस्य सकलान् सिद्धान्तान् यथोचितं क्रमेण च दर्शयति ।
 अत एवास्य विस्तृतग्रन्थस्य विरकालं परिशीलनानन्तरमर्वाचीनानां
 विदुषामभिरुचिमभिलक्ष्य महता प्रयासेन प्रायः २४०० श्लोकात्म-
 को वासिष्ठदर्शननामा नूतनो योगवासिष्ठसारोऽस्माभिः संकलितः ।
 अत्र तत्तद्विषयसम्बन्धिनः श्लोका ग्रन्थान्तर्गतसर्वप्रकरणेभ्य उद्धृ-
 त्यैकत्रैव विन्यस्ताः । विषयाभिधानानि च यथाक्रमं शीर्षकरूपेण
 तत्तद्विषयश्लोकानामुपरि स्थूलाक्षरैर्दर्शितानि येन सकृद्दृष्टिपात-
 मात्रेण तदीयसिद्धान्तानामवगतिः स्यात् । एकस्याधुपयोगिनः
 श्लोकस्य सिद्धान्तस्य क्रमस्य च यथा च्युतिर्न स्यात्तथाऽस्माभिर्ध-
 याशक्तिं प्रयत्नितम् । कोटशमस्मारुमत्र साफल्यमिति सहृदया वि-
 द्वांस एव विदांकुर्वन्ति ।

विषयसूची

भूमिका

(१)

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

विषयः

पृष्ठम्

महाभाष्यम्

१

ग्रन्थपवेशः

१—ग्रन्थशैली

१

२—ग्रन्थमाहात्म्यम्

२

३—वासिष्ठरामसम्वादकथामुल्लम्

३

अथ ज्ञानाधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः

१—अधिकारिलक्षणम्

५

२—अधिकारिगुणप्रतिपादनाय रामविषादवर्णनम्

५

[१] रामभृत्यानां रामचेष्टितवर्णनम् ।

५

[२] रामवर्णिता संसारनिःसारता

७

(अ) सुखाभावः

७

(आ) मोहान्धता

७

(इ) धीनिन्दा

८

(ई) आसुनिन्दा

८

विषय	पृष्ठम्
(३) चित्तचाञ्चल्यम्	६
(४) दृष्ट्यादाहः	६
(५) देहस्वारस्यत्वम्	६
(६) पान्थावस्थादोषाः	१०
(७) दौष्यदोषाः	१०
(८) रजोगुप्ता	११
(९) भोग्यैरस्यम्	११
(१०) जराजुगुप्ता	११
(११) कालसाम्राज्यम्	१२
(१२) संसारबुद्ध्या	१२
(१३) सूर्यप्रदोषदृष्टिः	१४
(१४) अस्थिरता	१४
(१५) संसारदुःखाहनीयत्वम्	१५
[१] राक्षसप्रज्ञाः	१५
[४] जिज्ञासातीव्रत्वम्	१६

३—दुःखनिवृत्त्युपायः

[१] संसारराग दह दुःखस्य कारणम्	१७
[२] ज्ञानमेव दुःखनिवृत्त्युपायः	१८
[३] मात्मज्ञानमेव विद्याभित्तिस्थापनम्	१६

४—तत्त्वज्ञानावतरणम्

१६

५—पौरुषमहिमा

२०

[१] पौरुषेण सर्वत्रासाद्यते	२०
[२] परावत्तत्त्वनिन्दा	२१

विषय	पृष्ठम्
[३] दैवनिराकरणम्	२२
[४] दैवशब्दार्थः	२२
[५] पौरुषप्राबल्यम्	२३
[६] सरपौरुषम्	२४
[७] आलस्यनिन्दा	२५

६—सुखगुणाः २५

[१] शमः	२५
[२] सान्धोपः	२६
[३] साधुसङ्गः	२७
[४] विचारः	२७

अथ तत्त्वज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः २८

१—प्रमाणानिरूपणम् २८

[१] प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम्	२८
[२] दृष्टान्तोपयोगिता	२९

२—कल्पनावादः २९

[१] दृश्यस्य बोधरूपत्व बुद्धत्वात्	२९
[२] भट्टैत सम्यग्भात्	३०
[३] सर्वस्य चिन्मयत्वम्	३०
[४] पदार्थजातस्य सङ्कल्पमयत्वम्	३१
(अ) देशः	३२
(भा) कालः	३२

विषय	पृष्ठम्
(३) द्रव्यम्	३३
(३) नियतिः	३४
(३) स्थिरता	३४
(४) वेहः	३५
(५) आधिमौक्तिकत्वम्	३५
[५] द्रष्टृदृश्ययोरनन्यत्वम्	३५
[६] द्रष्टृदृश्ययोजनत्वम्	३६
[७] ज्ञानास्वप्नयोरभेदः	३७
[८] जगत्तः स्वप्नरूपत्वम्	३८
[९] विश्वस्वप्नः	३८
[१०] जीवं जीवं प्रति विश्वस्वप्नः	३९
[११] सर्गादौ प्रजापतिवृत्तमद्यापि संस्थितं जगत्	४०
[१२] पादार्थवादविहङ्गावादयोरपेक्षम्	४१
[१३] आत्मव्याप्तिपादः	४२

३—जगत्

४३

[१] जगत्प्रमाणानि	४३
[२] संकल्पितव्यापि संकल्पवितृत्वम्	४३
[३] सर्वे सर्वे सर्गान्तराणि	४३
[४] परस्परमदृष्टानि सर्वजालानि	४५
[५] सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः	४६
[६] जगद्विज्यम्	४६
[७] सुष्टिलययोः धौतःपुन्यम्	४७
[८] कल्पान्ते सर्वसंज्ञया	४७
[९] प्रकृत्य कल्पान्तेऽप्यशिष्यते	४८

विषय	पृष्ठम्
[१०] जगदुत्पत्तिवर्णनम्	४८
[१०] आकाशत्रयम्	५१
[१२] नियतिः	५१
[१३] नियतोः काकतालीयवत्त्वम्	५२
[१४] नियतिपौरुषयोर्न विरोधः	५२
[१५] नियतिरपि पौरुषेण जीयते	५२

४—मनः

[१] मनो रूपम्	५४
[२] मनोमहाशौरमेदः	५५
[३] मनसो रूपाणि नामानि च	५६
(अ) मनः	५६
(आ) बुद्धिः	७
(इ) महद्गारः	५७
(ई) चित्तम्	५७
(उ) कर्म	५७
(ऊ) कल्पना	५७
(ए) स्मृतिः	५८
(ऐ) यासना	५८
(ओ) मयिधा	५८
(औ) मलम्	५८
(अ) माया	५८
(अ०) प्रकृतिः	५८
(क) ग्रहोत्पादिः	५८
(ख) जीवः	५८

विषय	पृष्ठम्
(ग) आतिवाहिकदेहः	५९
(घ) इन्द्रियम्	५६
(ङ) पुरुषकम्	६०
(च) देहपदार्थौ	६०
(छ) वर्णमातरैः सह मतभेदः	६०
[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम्	६०
[५] जीवस्य देहभाषादानम्	६१
[६] स्यसङ्क्षयकृतं वेदनम्	६३
[७] संसृतिप्रविश्यात्	६४
[८] जीवानामसंख्येयत्वम्	६६
[९] सप्तविधो जीवमोहः	६६
(अ) योजजाग्रत्	६७
(आ) जाग्रत्	६७
(इ) महाजाग्रत्	६७
(ई) जाग्रत्स्वप्नः	६७
(उ) स्वप्नः	६७
(ऊ) स्वप्नजाग्रत्	६८
(ए) सुषुप्ति	६८
[१०] सप्तविधा जीवाः	६८
(अ) स्थानजागराः	६८
(आ) सङ्क्षयजागराः	६८
(इ) केवलजागराः	६८
(ई) चिरजागराः	६८
(उ) भवजागराः	७०
(ऊ) जाग्रत्स्वप्नाः	७०

विषय	पृष्ठम्
(५) क्षीणजागराः	७०
[११] जीवजातयः	७०
(अ) इष्टप्रथमता	७०
(ब) गुणापीवरी	७०
(१) सत्तया	७१
(१) अधमसत्त्वा	७१
(उ) मध्यन्ततामसी	७१
(ऊ) राजसी	७१
(५) राजससाहिरकी	७१
(दे) राजसराजसी	७१
(भी) राजसतामसी	७२
(मी) राजसत्यगततामसी	७२
(मं) तामसी	७२
(नः) तामससत्त्वा	७१
(क) तमोराजसी	७३
(ए) मध्यन्ततामसी	७३
[१२] सर्वजीवानां व्रक्षण उद्भवः	७३
[१३] उत्पत्तितययोः सर्वत्रैकरूपता	७४
[१४] सर्वपदार्थानां समनस्त्वयम्	७४

५—मनोमहत्त्वम्

७५

[१] मनसः सर्वशक्तिमत्त्वम्	७५
[२] चित्तस्य संश्रुतिस्वाम्यर्थम्	७५
[३] स्वयं स्वैरं च चित्तस्य जगत्कल्पनम्	७६
[४] सर्वेषामेव चित्तानामेवैकरूपशक्तिमत्त्वम्	७६

विषय	पृष्ठम्
[६] जीवस्य सर्वसम्पादनशक्ति	७८
[६] मन सवेदनानुरूप पदार्थानां यष्टु	७७
[७] भावनानुरूप कल्म	७२
[८] मय्यासप्रशसा	८०
[९] मनोनिश्चयमावस्थाम्	८१
[१०] चिन्ताशुद्ध्या गति	८२
[११] चिन्तापक्षे सुखदुःखे	८२
[१२] जीवेच्छाकल्पित निज चिदम्	८३
[१३] मनसो देहस्य कर्तृत्वम्	८३
[१४] रोगाणां मानसो विकिरसा	८४
(अ) आधिकाधिकस्वरूपम्	८४
(आ) व्याधौ कारणमाधि	८५
(इ) आधिक्षयेण व्याधयोऽपि लीयन्ते	८५
(ई) मन्त्रविकिरसा	८६
(उ) साराधिक्षयः	८६
(ऊ) कथमनामय जीवितं स्यात्	८७
[१५] चित्तं ससृष्टे सति जीवनमानन्दमय भवति	८८
[१५] शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिबिम्बति	८९
[१७] मूढमनो घातसंसारतिमिरम्	८६
[१८] चित्तं जगतामि	९०

६—सिद्धयः

६१

१—मनोयोगजा सिद्धयः

९१

(अ) परेण चित्तस्य ज्ञानम्

८१

(आ) लोभान्तरगमनशक्ति

९१

विषयः	पृष्ठम्
(६) आधिमौक्तिकमाधनायाः प्रतियन्धकत्वम्	९२
(६) आतिथ्याद्विकृतानुभवः	६२
(७) अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः	९३
५—कुण्डलिनोयोगसाध्याः सिद्धयः	६४
[१] कुण्डलिनी	९४
[२] योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां च कथं गच्छति	९८
(अ) अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम्	९८
(अ) स्थूलीमात्रेणैच्छिकानां शरीरकल्पना	९८
(६) प्राणादिष्वधनाभ्यासजन्याः सिद्धयः	६९
(६) कुण्डलिनीयोगजन्याः सिद्धयः	६९

७—आत्मा

१०२

[१] जामरस्यमस्तुपुनयः	१०२
(१) जामर	१०२
(२) सुपुतिः	१०३
(३) स्वप्नः	१०३
[२] तुर्यापर्या	१०४
[३] महंभाष्यतुष्टयम्	१०५
(१) वेहोऽहमिति	१०५
(२) विचोऽहमिति	१०५
(३) सङ्गतातीतोऽहमिति	१०५
(अ) कथं सर्वातीतोऽहम्	१०५
(अ) भारमशरीरयोः साम्यधामावः	१०७
(६) आत्मनः सर्वत्रयर्तमानत्येऽपि पुर्यष्टक	
एव स्वरूपम्	१०७
(४) महं सर्वमिदं विश्वमिति	१०७

विषयः

शृङ्गम्

८—मृतिः

१०६

[१] मरणं न मयावदम्	१०६
(म) उपचयो महान्	१०६
(धा) उत्सयो वा	१०६
[२] मृतिस्वरूपम्	१०९
[३] जन्तोर्मरणावस्था	११०
[४] मृतिकाले मृत्पदैर्यैव दुःखमाजनत्वम्	११२
[५] मरणान्तरानुभवः	११२
[६] स्वस्यकर्मानुसारेण प्रेतानामनुभवाः	११५
[७] परलोकानुभवान्तरम्	११७
[८] योगमार्गादस्य मरणान्तरानुभवः	११८
[९] शरीराच्छरीरान्तरमाप्तिनियमः	११८
[१०] आऽऽत्मकानाशंसरणम्	११६
[११] मरणानन्तरं जीवन्मुक्तस्य गतिः	११६
[१२] आत्मा तु न जायते न क्षियते वा	११६
[१३] नायुषो म्यूनाधिक्यकारणम्	१२०
[१४] मृत्युस्त न जिघ्रसति	१२१

९—ब्रह्मा

१२२

[१] जगत्कर्ता ब्रह्मा	१२२
[२] मन एष ब्रह्मेति कथ्यते	१२२
[३] परस्मात्तत्वाद्ब्रह्मणः समुद्भयः	१२२
[४] स्वामाधिकोऽयं ब्रह्मणः स्पन्दः	१२४
[५] स्वलीलैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दते	१२४

विषयः	पृष्ठम्
[६] मयं स्पन्दोऽन्य इव चेत्यते	१२५
[७] संस्कारस्वरूपोऽयं स्पन्दः	१२५
[८] चेत्यभायनास्वरूपोऽयं स्पन्दः	१२६
[९] प्रतिभासमाश्रित्य ब्रह्मणा	१२६
[१०] जगत्कर्तुर्निहेतुकोऽङ्गः	१२६
[११] न ब्रह्मणा कर्माणि	१२७
[१२] संस्कारमाश्रयरीत्यं ब्रह्मणः	१२७
[१३] ब्रह्मा प्रजगत्स्थितेः कारणम्	१२८
[१४] ब्रह्मजमितं विश्वं मनोमयम्	१८३
[१५] सगंस्वरापूर्वमयम्	१३०

१०—शक्तिः १३०

[१] ब्रह्मणः शक्तयः	१३०
[२] स्पन्दशक्तिः	१३१
[३] प्रकृतिः	१३१
[४] शक्तिब्रह्मणोरभ्युत्थम्	१३२

११—परं ब्रह्म १३४

[१] ब्रह्मणोऽनाद्यवयवम्	१३४
[२] नेति नेति	१३४
[३] एकमनेकं चेति वक्तुमशक्यम्	१३४
[४] तदस्ति नास्ति चेति वक्तुं न युज्यते	१३४
[५] विद्याऽविद्यातीत्यं ब्रह्मणः	१३६
[६] तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म	१३६
[७] भात्मेत्यपि तस्य संज्ञा कल्पिता	१३७

रिषयः.

पृष्ठम्

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः

१७९

१—आनन्दः

१७६

[१] भोगानामापातमात्रमधुरत्वम्	१७६
[२] सुखानां सुखरूपत्वम्	१७८
[३] ससारस्यासारत्वम्	१८०
[४] भम्बुदपस्य निःसारत्वम्	१८१
[५] सुखहेतुनिरूपणम्	१८१
[६] आत्मानन्दः	१८२

२—वन्धपोक्षौ

१८३

[१] वन्धस्य स्वरूपम्	१८३
[२] वन्धकारणानि	१८३
(अ) वासना	१८३
(आ) इयत्ता	१८४
(इ) मिथ्याभाषणा	१८४
(ई) आत्मविस्मरणम्	१८४
(उ) बहुभाषणा	१८५
(ऊ) भ्रान्तम्	१८५
[३] मोक्षस्वरूपम्	१८५
[४] कदा मोक्षोऽनुभूयते	१८६
[५] द्विविधो मोक्षः	१८७
(अ) सदेहः	१८७
(आ) विदेहः	१८७

विषयः	पृष्ठम्
[१] तयोर्भेदः	१८७
[७] स्याच्चरत्वभोचयोर्भेदः	१८७
[७] षष्ठमोक्षयोर्मिथ्यात्वम्	१८८

३-भोक्तृपायः १२०

[१] न ज्ञानेतर उपायः	१४०
[२] क्षरतमेवोपायः	१२०
[३] भोक्तृप्राप्तौ भक्तेरनाद्यश्यकता	१२१
(अ) आत्मवेद्येतरं देवो नाराधनीया	१४१
(भा) कोऽपि देवोऽपि चारयन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः	१४२
(इ) ईश्वरः सर्वस्यान्तरेण वर्तते	१४३
(ई) ज्ञानादेवेभ्यः प्राप्तिः	१४३
(उ) आत्मदेवपूजनविधिः	१२४
(ऊ) ज्ञानिनां देवार्चनम्	१२५
(ए) बाह्यदेवार्चनस्य गौणत्वम्	१२७
[४] आत्मीयं कर्मात्यागो न युज्यते तस्मात्कर्मस्यागोऽपि ■	
भोक्ते कारणम्	१२७
[५] सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्	१४९
[६] स्वपौरुषविचारान्ध्यामेव आत्मज्ञानं जायते	१४६
[७] विचारार्थं चित्तवृद्धिरपेक्षिता	२००
[८] विचारविषयाः	२००
[९] मयि ययैवाविद्यानाशः	२०१
[१०] ज्ञानप्राप्तौ शास्त्रस्योपयोगः	२०१

४-ज्ञानसिद्धिः २०३

[१] ज्ञानवन्धुः	२०३
-------------------	-----

विषयः

पृष्ठम्

(आ) संसारेऽस्मिन्न किमपि हेयोपादेयम्	२२४
(इ) वासनात्यागो विधिः	२२५
(१) ज्येष्ठ्यागः	२२४
(२) श्रेष्ठ्यागः	२२६
(इ) वासनात्यागयुक्तिः	२२६
१—महद्भारोगमूलनम्	२२७
(अ) महद्भारोगमूलनविधिः	२२८
(आ) परमानुभवसिद्धिः	२२८
(इ) महद्भावे मलिते सर्वदोषापनमः	२३०
३—असङ्गाभ्यासः	२३१
८—समभाषप्रप्तिः	२३२
(अ) समतानम्	२३३
(आ) सर्ववस्तुधुम्	२३४
६—कर्मागाधः	२३४
१०—सर्वत्यागः	२३४
(अ) सर्वत्यागस्वरूपम्	२३५
(आ) महात्यागी	२३५
(इ) त्यागकृतम्	२३६
११—समाधानम् (समाधिः)	२३६
(अ) समाधिस्य रूपम्	२३६
[१०] चित्तनाशानन्दः	२३७
१—सर्वज्ञानभूयसः	२३८

[१] प्रथमं मतम्

२३८

[२] द्वितीयं मतम्

२३९

विषय	पृष्ठम्
[३] तृतीय मतम्	२४०
(१) प्रथमा भूमिका	२४०
(२) द्वितीया भूमिका	२४१
(३) तृतीया भूमिका	२४१
(अ) सामान्योऽसङ्ग	२४२
(आ) ध्येष्टोऽसङ्ग	२४२
(४) चतुर्थी भूमिका	२४३
(५) पञ्चमी भूमिका	२४३
(६) षष्ठी भूमिका	२४४
(७) सप्तमी भूमिका	२४४

६—परिवायोऽष्टौः २४५

[१] कर्मफलविषयः	२४५
[२] कर्मस्वरूपम्	२४५
[३] पुण्यकर्मसोऽष्टौः	२४५
[४] स्वर्गादौ जीवानां प्राप्ताभ्यानि कर्माणि न सन्ति	२४६
[५] वास्तव्ये कर्मफलं यच्छाति	२४७
[६] कर्मकाधनामुक्तविधिः	२४८
[७] कर्मयोगः	२४९
[८] मार्गलक्षणम्	२५०

७—आत्मानुमदः २५१

[१] आत्मानुमदोऽष्टौः	२५१
[२] आत्मस्वरूपे विधिः	२५१
[३] आत्मानुमदोऽष्टौः	२५१

विषयः	पृष्ठम्
[४] परमार्थानुमये मनसोऽभावा	२५७
[५] नाविद्यायाः पुनर्निवर्तनम्	२५८
[६] परमा तृप्तिः	२५९

८—जीवन्मुक्तिः २६१

[१] जीवन्मुक्तलक्षणानि	२६१
[२] जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति	२६६
[३] जीवन्मुक्तो महावर्ता	२१७
[४] जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः	२६८
[५] जीवन्मुक्तो महामोक्षा	२६९
[६] जीवन्मुक्तस्य शरीरमशरीराज्यम्	२७०
[७] यथाप्राप्तास्ववस्थान्तु जीवन्मुक्तानां स्थितिः	२७२
[८] व्यवहारे बुद्धाः बुद्धयोः समानता	२७२
[९] जीवन्मुक्तचित्तम्	२७३
[१०] तत्त्वज्ञानसिद्धिर्ष्योऽगमनादिसिद्धेर्भिन्ना	२७४
[११] जीवन्मुक्तस्य सर्वापङ्गानिः	२७४
[१२] जीयितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते	२७५
[१३] प्रबुद्धस्य देहपातानन्तरा गतिः	२७६

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

मङ्गलाचरणम्

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिमानि स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्पात्रने नमः ॥१॥(१।१।१)
ज्ञाता ज्ञानं तया हेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः ।
कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥२॥(१।१।२)
स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ ।
सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥(१।१।३)

ग्रन्थप्रवेशः

१-ग्रन्थशैली :-

यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-

युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्पया च ।

श्रोतुस्त्वदङ्ग हृदयं परितो विसारि

व्याप्नोति तैलमिव नारिणि, वार्यं शङ्काम् ॥१॥(३।८४।३५)

त्यक्तोऽयमानममनोऽपदं दुरार्षं

क्षुब्धं धराविधुरितं विनिगीर्णवर्णम् ।

धोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति

क्षायं वित्ताश्रयमिह भस्मनि हृयमानम् ॥२॥ (३।८४।४६)

शास्त्रं तुषोऽयमेवेदं सारुङ्कारविभूषितम् ।

काव्यं रसमयं चारुदृष्टान्तैः प्रविशदितम् ॥३॥ (२।१८।३३)

२—ग्रन्थमाहात्म्यम् :—

अस्मिन्धुते धृते ज्ञाते तपोध्यानमरादिकम् ।

योत्तपातौ नरस्येह न किञ्चिदुपपुज्यते ॥१॥ (२।१८।३४)

विश्वित्संस्कृतपुद्गोनां धृतं शास्त्रमिदं यथा ।

मौल्यार्थं तथा सास्त्रमन्यदस्ति न विश्वेन ॥२॥ (२।१३।१४)

योक्षीरापाणिमान्पुष्पान्मत्स्यहानुमदार्थदानम् ।

बालोऽप्याकर्ण्य तच्छ्रुत्वाति पा स्वादते कथा ॥३॥ (३।२१५।६)

सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ।

शुखदुःखक्षयकरं महानन्दकारणम् ॥४॥ (२।१०।७)

य इदं शृणुषामित्यं तस्योदारधमस्तुतेः ।

बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥५॥ (३।८।१३)

स्वयमेव यथा बोधे नीरोगत्वं बोधपथे ।

जीवन्मुक्तत्वमस्मिन्धुते धृते यस्तुभुजते ॥६॥ (३।८।१४)

अस्मिञ्श्रुते नरो मोहात्सपञ्चात्संवरिष्यति ।

सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ ७ ॥ (१।२।१०)

ग्रन्थेनानेन लोकोऽप्यमस्यात्संसारसंकटात् ।

समुत्तरिष्यति क्षिप्रं षोढेनेवाशु सागरात् ॥ ८ ॥ (१।२।१४)

यदिहास्ति तदन्यत्र यदेहास्ति न तत्त्वचित् ।

इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥ (३।८।१२)

३-प्रसिष्ठरामसंवादकथामुखम् :-

सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकृष्टमानसः ।

अगस्तेराश्रमं गत्वा भुक्तिं पप्रच्छ सादरम् ॥ १ ॥ (१।१।४)

मोक्षस्य कारणां कर्म ध्यानं वा मोक्षसाधनम् ।

उभयं वा विनिश्चित्य एकं पश्य कारणम् ॥ २ ॥ (१।१।६)

अगस्तिस्त्वाच :-

अस्मिन्नये पुराष्टचमितिहासं वदामि ते ।

कारणारख्यं पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोऽधीतवेदकः ॥ ३ ॥ (१।१।९)

अग्निवेशस्य पुत्रोऽभृद्वेदेदाज्ञपारगः ।

गुरोरधोतविधः सज्जानगामं गृहं प्रति ॥ ४ ॥ (१।१।१०)

तस्यावर्षर्द्धकृच्छूर्णां संशयानो गृहे वदा ।

अग्निवेशो विलोक्याथ पुत्रं वर्षविवर्जितम् ॥ ५ ॥ (१।१।११)

प्राह एतदचो निम्नं गुरुः पुंश्च हिताय च । (१।१।१२)

अग्निवेश्य उवाच :-

अकर्षेन्निरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्वद ॥६॥ (१।१।१३)
 मृग्यु पुनः कथामेषां तदर्थं हृदयेऽपलम् । (१।१।१८)
 सुरुचिर्नाम वाचिरस्त्री अप्सरोगण उच्यते ॥ ६ ॥ (१।१।१६)
 दूतमिन्द्रस्य गच्छन्तमन्तरिक्षे वदस्य सा ॥ ७ ॥ (१।१।२१)
 तमुवाच महाभाग सुरुचिवाप्सगोत्रा ॥ ८ ॥ (१।१।२१)
 देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया । (१।१।२२)

देवदूत उवाच :-

साधु पृष्ठं त्वया सुभ्रु यथावत्कथयामि ते ॥ ९ ॥ (१।१।२३)
 अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्त्वा राज्यं सुवाच वै । (१।१।२३)
 बाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्य नियमो पुण्यमाश्रमम् ॥१०॥ (१।१।४४)

राजोवाच :-

भागवन्पटुमिच्छामि तद्विधेन मे वद ।
 संसारबन्धदुःखार्तेः कथं मुञ्चामि वद ॥ ११ ॥ (१।१।५१)

बाल्मीकिरुवाच :-

वासिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथा शुभाम् ।
 ज्ञातस्वभासो राजेन्द्र वदामि श्रूयतां वुध ॥ १२ ॥ (१।१।५३)
 एतान्तु श्रवणं कृत्वा पुराणमस्मिर्देन । (१।२।४)
 शिष्यायास्मि विनोवाय भस्मान्नाय दत्त्वान् ॥१३॥ (१।२।५)

अथ ज्ञानाधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१-अधिकारिलक्षणम् :—

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।

नात्यन्तपक्षो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान् ॥१॥ (१।२।१)

२-अधिकारिगुणप्रतिपादनाय रामविपादवर्णनम् ।

(१) रामभृत्यानां रामचैष्टितवर्णनम् :—

यत्नप्रार्थनयास्माकं निजव्यापारमाह्निकम् ।

सोऽयमास्तान्वदनः करोति न करोति वा ॥१॥ (१।१०।१०)

स्नानवेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्मनाः ।

प्रार्थितोऽपि हि नाहृतेरनात्यश्नमीश्वरः ॥२॥ (१।१०।११)

लोलान्तःपुरनारीभिः कुतदोलाभिरद्भयो ।

न च क्रीडति लीलामिर्धाराभिरिव चातकः ॥३॥ (१।१०।१२)

माणिक्यमुकुलमोता केयूरकटकावलिः ।

नानन्दयति तं राजन्यौः पातविषयं यथा ॥४॥ (१।१०।१३)

क्रीडद्बधूविलोकेषु बहत्कुसुमवायुषु ।

लतावलपगेहेषु गवत्यक्षिविपादवान् ॥५॥ (१।१०।१४)

यद्द्रव्यमुचितं स्वादु पेशलं चित्तहारि च ।

वाष्पपूर्णेक्ष्ण इव तेनैव परिस्त्रियते ॥६॥ (१।१०।१५)

किमिषा दुःखदायिन्यः प्रस्फुरन्तीः पुराङ्गनाः ।

इति नृत्तविलासेषु कामिनीः परिनिन्दति ॥७॥ (१।१०।१६)

भोजनं शयनं यानं विलासं स्नानमासनम् ।

चम्पत्तवेष्टितं च नाभिनन्दत्यनिन्दितम् ॥८॥ (१।१०।१७)

किं सम्पदा किं विपदा किं गेहेन किमिद्विवैः ।

सर्वमेवासदित्युक्त्वा तूष्णीमेकोज्जतिष्ठते ॥९॥ (१।१०।१८)

नोदेति परिहासेषु न भोगेषु निमग्नति ।

न च तिष्ठति कार्येषु मौनमेवावलम्बते ॥१०॥ (१।१०।१९)

विलोलालकवज्रयो हस्तावलितलोचनाः ।

नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो वनतरु यथा ॥११॥ (१।१०।२०)

दकान्तेषु दिग्गन्तेषु तीरेषु विपिनेषु च ।

रतिमायात्परायेषु विक्रीत इव जन्तुषु ॥१२॥ (१।१०।२१)

वस्त्रपानाशनादानपराद्भूततया तया ।

परिवाद्धर्मिण्यं भूय सोऽजुयाति तपस्विनम् ॥१३॥ (१।१०।२२)

वस्त्रपमासनः शून्यमना वामकरस्थले ।

फणोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति ॥१४॥ (१।१०।२३)

न विद्यः किमसौ याति किं करोति किमोदते ।

किं ध्यायति किमायाति कथं किमुधावति ॥१५॥ (१।१०।२४)

प्रत्यहं कुशतामेति प्रत्यहं याति पाराङ्मुखा ।

विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव द्रुमः ॥१६॥ (१।१०।२५)

भृत्यं राजभिस्स्वामिः सम्पृष्टोऽपि पुनः पुनः ।

वक्त्वा न किञ्चिदेवेति तूष्णीमास्ते निरोदितः ॥१७॥ (१।१०।२६)

आपातपात्रहृद्येषु मा भोगेषु यनः कृषाः ।

इति पार्श्वगतं भन्यमनुशास्ति सुहृज्जनम् ॥१८॥ (१।१०।३०)

आपदामेरुपाशासमभिवाञ्छसि किं घनम् ।

अनुशिष्येति सर्वस्वमार्थिने सम्पद्यच्छति ॥१९॥ (१।१०।३७)

न विद्यः किं मदाबाहो तस्य तादृशचेतसः ।

कुर्म्यः कमलपत्राक्ष गतिरत्र हि नो भवान् ॥२०॥ (१।१०।४१)

(२) रामवर्णिता संसारनिःसारता :—

[अ] सुखाभावः :—

किं नामैर्दं वत सुखं वेयं संसारसन्ततिः ।

जायते मृतये लोको त्रियते जननाय च ॥१॥ (१।१२।७)

अस्थिराः सर्व एवेमे सपरापरचेष्टिताः ।

आपदां पतयः पापा भव्या विषयभूषयः ॥२॥ (१।१२।८)

आपदः सम्पदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।

जीवितं मरणायैव वत मायाविजृम्भितम् ॥३॥ (१।१२।७३)

[आ] मोहान्धता :—

असतैव ययं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः ।

मृगतृष्णाम्भसा दूरे वने मुग्धमृगा इव ॥४॥ (१।१२।११)

न केनचिच्च विक्रोता विक्रोता इव संस्थिताः ।

यत मूढा वयं सर्वे जानाना अपि शाम्यरम् ॥५॥ (१।१२।१२)

किमेतेषु मयञ्जेषु भोगा नाम सुदुर्मगाः ।

सुपैव हि वयं मोहात्सस्यिता वद्धभावनाः ॥६॥ (१।१२।१३)

[इ] श्रीनिन्दा :—

न श्रीः सुखाय भगवन्दुःखायैव हि वर्धते ।

गुप्ता विनाशन घत्ते मृति विषलता यया ॥७॥ (१।१३।१०)

मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं

कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।

व्याख्यावलीगात्रविद्वत्तर्कह

श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेन लक्ष्मीः ॥८॥ (१।१३।२२)

[ई] आयुर्निन्दा :—

पेलव शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः ।

सरङ्गक इषालोल गतमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ (१।१४।६)

स्तिरतया मुखभासितया तथा

सततशुक्तिवृत्तमफल्गु च ।

भगति नास्ति तथा मुखवर्जित

वर्णभाजनमायुरिदं यया ॥१०॥ (१।१४।२३)

मत्पद सेदमुत्सृज्य शनैरलमनारतम् ।

आखुनेन जरच्छ्वभ्र कालेन विनिहन्वते ॥११॥ (१।१४।१६)

[उ] चित्तचाञ्चल्यम् :—

चेतश्चञ्चलया हृत्या चिन्तानिचयवञ्चुरम् ।
धृतिं वध्नाति नैकञ्च पञ्जरे केसरी यथा ॥१२॥ (१।१६।१०)
चेतः एतति कार्येषु विहगः स्वामिपेम्बिव ।
क्षणेन विरतिं याति बालः क्रीडनकादिव ॥१३॥ (१।१६।२२)

[ऊ] तृष्णादाहः :—

तृष्णाभिधानया तात दग्धोऽस्मि ज्वालया तथा ।
यथा दाहोपशमनाशङ्के नाऽगृहेरपि ॥ १४ ॥ (१।१७।११)
कुटिला फोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी ।
दशत्यपि मनावस्पृष्टा तृष्णा कृष्णोव भोगिनी ॥१५॥ (१।१७।१७)
एवं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृष्णापि फलमीहते ।
चिरं तिष्ठति नैकञ्च तृष्णा चपलपर्कटी ॥१६॥ (१।१७।२६)
सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।
अन्तःपुस्त्यपि या योजयत्यतिसङ्कटे ॥१७॥ (१।१७।३२)

[ए] देहस्यारम्यत्वम् :—

समस्तरोगायतनं बलीपलितपञ्चनम् ।
सर्वापिसारग्रहणं नेष्टुं देहग्रहं यम ॥ १८ ॥ (१।१८।३४)
रक्तमांसमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरं शुने ।
नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥१९॥ (१।१८।३८)

आपातरपणीयत्वं कल्पते केवलं स्त्रियाः ।

नन्ये तदपि नास्त्यत्र गुणे मोहैककारणम् ॥२७॥ (१।२१।८)

ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।

स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दास्यम् ॥२८॥ (१।२१।१२)

पुण्यकेसरगौराङ्गी नरमारण्यतत्परा ।

ददात्युन्मत्तवैश्वर्यं कान्ता विपत्तता यथा ॥२९॥ (१।२१।१६)

मन्दुरं च तुरङ्गाणामालानपिव दन्तिनाम् ।

पुंसां मंत्र इवाहीनां बन्धनं बापलोचना ॥३०॥ (१।२१।२१)

[अं] भोगवैरस्यम् :—

आपातमात्रमग्रेषु सुदुस्त्वरेषु

भोगेषु नाहमलिपक्षतिषश्चलेषु ।

व्रक्षत्रमे मरत्तरोगजरादिभीत्या

शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं शयत्नात् ॥३१॥ (१।२१।३६)

[अः] जराजुगुप्ता :—

जरामार्जारिका भुङ्क्ते यौवनास्तु वयोदता ।

परमुष्टासमायाति शरीरापिपर्णिणी ॥३२॥ (१।२२।२५)

न जिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा येऽद्रिऋदरे ।

ते जराजीर्णराक्षसा षष्ठ्यास्तु विजिता गुणे ॥३३॥ (१।२२।३१)

हिमाशनिरिवाम्भोर्जं वात्येव शरदम्बुकम् ।

देहं जरा नाशयति नदी तीरतरुं यथा ॥३४॥ (१।२२।२)

किं तेन दुर्न्नीवितदुर्महेष

जरागतेनापि हि जीव्यते यत् ।

जराजगत्यामजिता जन्मनां

सर्वेषाम्नास्तात तिरस्करोति ॥ ३५ ॥ (१।२२।३८)

[क] कालसाम्राज्यम् :—

न तदस्तीह यदयं कालः सकलघस्मरः ।

प्रसूतं तज्जगज्जातं प्रोत्थान्धिमिदं वाडवः ॥ ३६ ॥ (१।२३।४)

किं श्रिया किं च राज्येन किं कायेन किमोहितैः ।

दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निरुन्तति ॥ ३७ ॥ (१।२८।३७)

प्रसूतैर्ज्वरितं भूतजालं सर्पं श्वानिलम् ।

कृतान्तः कर्मसाधारो जरां नीत्वाऽजरं मयुः ॥ ३८ ॥ (१।२६।६)

[ख] संसारदुर्वशा :—

आयुरत्यन्तचपलं मृत्युरेकान्तनिष्ठुरः ।

वारुण्यं चातिवरलं चाल्पं जडतया हृतम् ॥ ३९ ॥ (१।२६।६)

कलारुलङ्घितो स्त्रीको बन्धवो भवन्बन्धनम् ।

भोगा भवमहारोगास्तृष्णाश्च मृगवृष्णिकाः ॥ ४० ॥ (१।२६।१०)

शत्रवश्चेन्द्रियाण्येव सत्त्वं यातप्रसत्यताम् ।

मदरत्यात्मनैवात्मा मनसैव मनो रिपुः ॥ ४१ ॥ (१।२६।११)

वस्तुवस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहंकृतौ ।

अभाववेधिता भावा भावान्धो नाधिमम्यते ॥ ४२ ॥ (१।२६।१४)

आगमापायिनो भावा भावना भववन्धनो ।

नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपरम्परा ॥४३॥ (१।२६।२२)

सर्व एव नरा मोहाददुराशापाशपाशिनः ।

दोषगुल्मकसारङ्गा विशीर्णा जन्मजङ्गले ॥४४॥ (१।२६।४१)

बाल्ये गते कल्पितकेलिलोले

मनोमृगे दारदरीषु जीर्णे ।

शरीरके जर्जरतां प्रयाते

विद्यते केवलमेव लोकः ॥ ४५ ॥ (१।२७।२)

जरातुपाराभिहतां शरीर-

सरोजिनीं दूरतरे विमुच्य ।

क्षणाद्गते जीवितचञ्चरीके

जनस्य संसारसरोजशुष्कम् ॥ ४६ ॥ (१।२७।३)

तृणानदी सारतरमवाह-

मस्ताखिलानन्तपदार्थजाता ।

तदस्थततोपमुद्वृत्तमूल-

निकापदक्षा बहतीह लोके ॥ ४७ ॥ (१।२७।५)

तृणालताकाननवारिणोऽभी

शास्वाश्वत्वं काममदीर्येणु ।

परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं

मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥ (१।२७।७)

पुत्राय दाराय धनं च कुटुम्बा

प्रगल्भ्यते ताव रसायनाभम् ।

सर्वं तु तन्नोपकरोत्यध्वान्ते

यदातिरम्या विपमूर्च्छनैव ॥ ४६ ॥ (१।२७।१३)

पणानि जीर्णानि यथा तद्व्याणं

समेत्य जन्माशु खर्यं प्रयान्ति ।

तथैव लोकाः स्वयिषेकहोनाः

समेत्य गच्छन्ति कुतोप्यहोमिः ॥ ५० ॥ (१।२७।१८)

[ग] सर्वत्रदोषद्वष्टिः :—

कास्ता दृशो यामु न सन्ति दोषाः

कास्ता दिशो यामु न दुःखदाहः ।

कास्ताः मजा यामु न भङ्गुत्वं

कास्ताः क्रिया यामु न नम माया ॥ ५१ ॥ (१।२७।३१)

[घ] अस्थिरता :—

यन्वेदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्थायरजंगमम् ।

तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसङ्गमसन्निभम् ॥ ५२ ॥ (१।२८।१)

अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसञ्चयाः ।

मायाद्भवान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारुतम् ॥ ५३ ॥ (१।२८।१०)

यातान्तर्दीपकस्त्रिरासोलं जगति जीवितम् ।

तदिच्छुरस्त्रसंक्राया पदार्थश्रोर्नित्यये ॥ ५४ ॥ (१।२८।११)

प्रागासौदन्य पदेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः ।

सदैकरूपं भगवन्किञ्चिदस्ति न मुस्विरम् ॥५५॥ (१।२८।३२)

वात्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा ।

वेहेऽपि नैकरूपत्वं कास्या वाद्येषु वस्तुषु ॥५६॥ (१।२८।३७)

क्षयमानन्दितामेति क्षयमेति विपादिताम् ।

क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्यनः ॥५७॥ (१।२८।३८)

इतश्चान्पदितश्चान्यदितश्चान्यदयं विधिः ।

रचयन्वस्तुनायाति स्वेदं लीलास्विवार्धकः ॥५८॥ (१।२८।३८)

[७] संसारदुःखासहनीयत्वम् :—

क्रूरचाग्रविनिष्पेषं सोढुं शक्नोम्यहं मृगे ।

संसारव्यवहारोत्थं नाश्याविषयवैशसम् ॥५९॥ (१।२९।१७)

(३) राघवप्रदनाः :—

अतोऽजुष्टमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।

किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र शोको न विद्यते ॥१॥ (१।३०।११)

किं तत्स्यादुचितं श्रेयः किं तस्यादुचितं फलम् ।

वर्तितव्यं च संसारे कथं नायासमञ्जसे ॥२॥ (१।३०।२०)

केन पावनमन्त्रेण दुःसंछतिविपूचिका ।

शान्पतीयमनायासभायासशतकारिणी ॥३॥ (१।३०।२४)

कथं शीतलतामन्तरानन्दतरुमञ्जरीम् ।

पूर्णचन्द्र इन्द्राक्षीणा मृशमासादयाम्बहम् ॥४॥ (१।३०।२५)

क वषायो गतिः का वा का चिन्ता कः समाश्रयः ।

केनेयमशुभोदकां न भवेज्जीविताद्वी ॥५॥ (१।३।१६)

संसार एव निबधे जनो व्यवहरन्नपि ।

न दग्धं रुयमाप्नोति पञ्चपत्रे पयो यया ॥६॥ (१।३।०।१७)

कथं मुखादुत्तामेति नीरसो मूढतां विना ।

अयं हि दग्धसंसारो नीरन्ध्रऋजुनाकुलः ॥७॥ (१।३।१।८)

दृष्टसंसारगविना दृष्टादृष्टविनाशिना ।

केनेय व्यवहर्तव्यं संसारचनवीरिषु ॥८॥ (१।३।१।११)

रागद्वेषमहारोगा भोगपूणा विभूतया ।

कथं जन्तुं न वाधन्ते संसारार्णवचारिणम् ॥९॥ (१।३।१।१२)

व्यवहारवतो युवत्या दुःखं नायाति मे यया ।

अथवा व्यवहारस्य मूढ तान्युक्तिद्वेषणम् ॥१०॥ (१।३।१।१७)

(४) जिज्ञासातीव्रत्वम् :—

अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ग्रह्यत्र विद्यते ।

न वक्ति मय वा कश्चिद्विद्यमानापि स्फुटम् ॥१॥ (१।३।१।२०)

स्वयं वैव न चाप्नोमि तां विभ्रान्निष्पन्नपाम् ।

तदहं त्यक्तसर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥२॥ (१।३।१।२१)

न भोक्ष्ये न पित्राम्यम्बु नाहं परिदपेज्ज्वरम् ।

फरोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशुनादिकम् ॥३॥ (१।३।१।२२)

न च तिष्ठामि कार्येषु सम्पत्स्वापदशानु च ।

न किञ्चिदपि वाञ्छामि देहस्यागादते हृन्ने ॥४॥ (१।३।१।२३)

नाहमस्य न मे नान्यः शाम्याम्यस्नेहदीपवत् ।

सर्वमेव परित्यज्य त्वनाभीदं कलेवरम् ॥५॥ (१।३१।२६)

३—दुःखनिवृत्त्युपायः ।

(१) संसारराग एव दुःखस्य कारणम् :—

वासिष्ठ उवाच—

विषमो ह्यवितरां संसाररागो भोगी च दशति, असिरिव च्छि-
नत्ति, कुन्त इव वेधयति, रज्जुरिवावेष्टयति, पावक इव दहति, रा-
त्रिरिषाम्बधयति, अर्शोक्तिपरिपतितपुरुषान्वापाण्ड इव विवशीकरोति,
हरति मग्नां, नाशयति स्थितिं, पातयति मोहान्मरूपे, कृष्णा जर्जरी-
करोति, न तदस्ति किञ्चिद्दुःखं ससारी यश्च प्राप्नोति ॥ १ ॥
(२।१२।१४)

दुरन्तेर्यं किल विषयविपूचिका यदि न चिकित्सयेत् तन्मितरां
नरफनगरनिकरफलानुबन्धिनी तत्तत्करोति ॥२॥ (२।१२।१५)
दुःसहा राम ससारविपावेशविपूचिका ॥ ३ ॥ (२।१२।१०)
सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मौर्ख्यमेकम् ॥ ४ ॥ (६।८८।२७)
इयं संसारसरस्विर्वहत्यक्षममादृतः ।

अज्ञस्योप्राप्तिं दुःखानि सुखान्यपि दृढानि च ॥५॥ (६।६।३३)
इदं दुर्दुःखमस्य न कदाचन शाम्यति ।

अनात्मनि शठे देहे आत्मभावमुपेयुषि ॥ ६ ॥ (६।६।३५)

अयस्तुनि सनेत्रस्य लुठतश्च पदे पदे ।

विषमुत्सृजते चन्द्रादामोदः कुसुमादिव ॥ ७ ॥ (१।६।३७)

(२) ज्ञानमेव दुःखनिवृत्त्युपायः—

ससारविषवृक्षोऽयमेकमासदमापदाम् ।

आहं संमोहयेन्निष्ठं मौर्ख्यं यत्नेन नाशयेत् ॥ १ ॥ (२।११।६६)

माहं विहातविद्दं सम्यग्दर्शनमाधयः ।

न दहन्ति बन्धं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥ २ ॥ (२।११।४१)

ज्ञानपुक्तिप्लवनेन संसारान्धिं मुहुस्तरम् ।

महापियः समुत्तीर्णं नियेषेण स्पृहह ॥ ३ ॥ (२।११।३६)

शीतनातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव ।

ज्ञानपुक्तिं विना केन सद्यता यांति साधुषु ॥ ४ ॥ (२।११।३६)

निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।

न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥ ५ ॥ (२।१०।२१)

संसारोत्तरखे जन्तोत्पायो ज्ञानमेव हि ।

तपो दान तथा वीर्यश्रुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥ (२।१०।२२)

विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः ।

सर्वानधः करोत्याधीन्सौम्याम्भ इव बालुकाः ॥ ७ ॥ (२।११।१६)

अवश्यमेव हि विचारे कृते सकलदुःखपरिहृत्यो भवतीति

मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ (२।१२।१२)

विचारावता पुरुषेण सकलमिदमाधिपञ्चरं सर्वेण त्वन्मित्रं

परिपक्वां संत्यज्य विगतज्वरेण शीतलान्तःकरणेन विनोदादिन्द्रिजालपिव जगदखिलपालोक्यते ॥ ६ ॥ (२।१२।१३)

(४) आत्मज्ञानमेव विश्रान्तिसाधनम् :—

आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
तानि ज्ञानावभासनानि सारस्पाञ्जवशेषनात् ॥ १ ॥ (१।२१।७)
करोतु भुवने राज्यं विशत्त्वम्भोदमम्बु वा ।
नात्मलाभाद्वते क्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ २ ॥ (४।१७।३४)
आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
सर्वदुःखशिरस्छेद आत्मावलोकने जायते ॥ ३ ॥ (५।७५।४६)
ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
क्षयमेति विषावेशशान्ताविव विपूचिका ॥ ४ ॥ (३।७।१७)
हे जना अपरिह्रात आत्मा नो दुःखसिद्धये ।
परिहातस्त्वन्नन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ ५ ॥ (५।५।२३)

४—सत्त्वज्ञानावतरणम् ।

इदमुक्तं पुराकल्पे प्रज्ञाया परमेष्ठिना ।
सर्वदुःखक्षयकरं परमाप्त्वासनं धियः ॥ १ ॥ (२।१०।६)
गच्छेदानीं महीपृष्ठे जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् ।
साधो भरतवर्षं त्वं लोकानुग्रहेतुना ॥ २ ॥ (२।१०।४०)
तत्र क्रियाकारणद्वयस्त्वया पुत्र महाधिया ।
उपदेयः क्रियाकारणद्वयेण कृपशालिना ॥ ३ ॥ (२।१०।४१)

विरक्तचित्ताथ तथा महामाया विचारिणः ।

वपदेश्यास्तृपा साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४ ॥ (३।१०।२)

इति तेन निपुक्तोऽहं पित्रा कमलयोनिना ।

॥ राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ५ ॥ (२।१०।४३)

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।

सर्गादौ लोकास्तत्पर्यं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ ६ ॥ (२।३।१)

५-पौरुषमहिमा ।

[१] पौरुषेण सर्वमासाद्यते :—

अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वा गतिः ।

सर्वदुःखक्षयमाप्तौ न काचिदुपपद्यते ॥ १ ॥ (३।६।१४)

इह होन्दोरिवोदेति शीवलाहादनं हृदि ।

परिरुन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव नान्यतः ॥ २ ॥ (२।४।६)

न तदस्ति जगत्क्षेत्रे शुभकर्मानुपातिना ।

यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ३ ॥ (३।६।२।८)

न किञ्चन महायुद्धे तदस्तौह जगत्त्रये ।

यदनुद्देहिना नाप पौरुषेण न लभ्यते ॥ ४ ॥ (३।१५७।२८)

सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।

सम्पन्नयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ५ ॥ (२।४।८)

यो यमर्षं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् ।

अवश्यं स तपान्नोति न चेदर्थाश्चिन्तते ॥ ६ ॥ (२।४।१२)

पुरुषार्थेन देवानां गुरुमेव बृहस्पतिः ।

शुक्रो दैत्येन्द्रगुह्या पुरुषार्थेन चास्थितः ॥ ७ ॥ (२।७।७)

पौरुषेण जिता दैत्याः स्यापिता भुवनक्रियाः ।

रचितानि जयन्तीह विष्णुना न च दैवतः ॥ ८ ॥ (२।७।११)

दैवपदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।

पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ ९ ॥ (२।५।२७)

पौरुषेण दुस्तेभ्यः सकटेभ्यः सुबुद्धयः ।

समुत्तरन्त्ययत्नेन न तु मोघतयाऽन्या ॥ १० ॥ (२।७।१८)

यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकमाह ।

न तु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित्प्राप्यते फलम् ॥ ११ ॥ (२।७।१६)

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मात्मना न चैत्राणस्तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १२ ॥ (२।१२।१२)

पुरुषातिशयः सर्वः सर्वभाषोपमर्दने ।

ददात्पविष्णेन फल मनो हि मनसो मune ॥ १३ ॥ (३।६२।१६)

मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह ।

स्वरुमेव स्वरुनेनैव योजयेत्पावने पवि ॥ १४ ॥ (३।६२।२८)

[२] परायत्त्वानिन्दा :—

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ।

न सदैव पराधीनः पशुरेव न सशयः ॥ १५ ॥ (२।६।२७)

कश्चिन्मा प्रेरयत्येवमित्यनर्थमुत्पद्यते ।

यः स्थितो दृष्टमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ दूरतोऽयम् ॥ १६ ॥ (२।६।२८)

ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च परिहृताः ।

तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन् दैवं प्रतीक्ष्यते ॥१७॥ (२।८।१७)

ये समुद्योगास्तृण्य स्थिता दैवपरायणाः ।

तैर्धर्ममर्थं कामञ्च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ १८ ॥ (२।७।३)

इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।

दैवायत्तमिति मन्यन्ते ये ह्यस्ते कुबुद्धयः ॥१९॥ (२।५।२६)

[३] दैवनिराकरणम् :—

दैवं नाम न किञ्चन ॥ २० ॥ (२।५।१८)

दैवं न विद्यते ॥ २१ ॥ (२।८।१३)

दैवमस्तसदा ॥ २२ ॥ (२।८।११)

दैवं न किञ्चित्कुरुते केवलं फलमेदृशी ॥ २३ ॥ (२।६।३)

न च निस्पन्दता लोके दृष्टेः शवतां विना ।

स्रन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्मादैवं निरर्थकम् ॥ २४ ॥ (२।८।८)

मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।

माहास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमां गताः ॥ २५ ॥ (२।८।१६)

दैवमाश्रयासनमात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु । (२।७।१५)

समाश्रयासनत्रायेषा न दैवं परमार्थकः ॥ २६ ॥ (२।८।१५)

[४] दैवशब्दार्थः :—

सिद्धस्य पौरुषेणोद्द फलस्य फलशालिना ।

शुभाशुमार्थसम्पत्तिर्दैवशब्देन कथ्यते ॥ २७ ॥ (२।६।४)

पौरुषोपनता नित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः ।
 प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते ॥ २८ ॥ (१।६।५)
 भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिँल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते ॥ २९ ॥ (२।६।६)
 पुरुषार्थफलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
 प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा याज्जसौ दैवमिति स्मृता ॥ ३० ॥ (२।७।२१)
 पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये ।
 इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तदैवमुच्यते ॥ ३१ ॥ (२।६।८)
 यदैव तीव्रसवेगाद्दृढं कर्मकृतं पुरा ।
 तदैव दैवशब्देन पर्यायेणैव कथ्यते ॥ ३२ ॥ (२।६।१६)
 स्वरूपफलसम्प्राप्ताविदमित्थमितीति याः ।
 गिरस्ता दैवनाम्नैताः प्रसिद्धिं सुमुपागताः ॥ ३३ ॥ (२।८।२)
 तत्रैव मूढमतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः ।
 घातो दुरवरोपेन रज्ज्वापिब भुजङ्गमः ॥ ३४ ॥ (२।८।३)
 प्राक्स्वकर्मंतराकारं दैवं नाम न विद्यते । (२।६।४)
 प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते ॥ ३५ ॥ (२।६।३५)
 यथा गया प्रयत्नः स्याज्जवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥ ३६ ॥ (२।६।२)

[५] पौरुषप्राचल्यम् :—

बालः प्रबलपुंसेव वज्जेतुमिह शक्यते ॥ ३७ ॥ (२।६।४)

द्वौ हृदाविंश युध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् ।

य एव बलवोस्तत्र स एव जयति क्षमात् ॥३८॥ (२।६।१०)

हस्तनी दुष्क्रियाम्येति शोभां सत्क्रियया यया ।

अथैव प्राक्तनीं तस्माद्यत्नात्सकार्यवान्भव ॥३९॥ (१।१५७।२६)

पेरिकः प्राक्तनं हन्ति प्राक्तनोऽयत्नं यत्नात् ।

सर्वदा पुरुषस्यन्दस्तत्रानुद्वेगबाहुययी ॥४०॥ (२।६।१८)

द्वयोरद्यतनस्यैव मत्पक्षाद्वलिता भवेत् ।

दैवं जेतुं यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते ॥४१॥ (२।६।१९)

परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्निबर्ह्ययन् ।

शुभेनाशुभमुद्युतं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥४२॥ (२।५।६)

प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।

बलादघस्त्रदीकार्या मत्पक्षादधिका न सा ॥४३॥ (२।५।१०)

तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।

प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥४४॥ (२।५।११)

दोषः शाम्यत्यसदेहं प्राक्तनोऽयत्नैर्गुणैः ।

दृष्टान्तोऽत्र हस्तनस्य दोषस्वायमुणैः क्षयः ॥४५॥ (२।५।१२)

[६] सत्पौरुषम् :-

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।

तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥४६॥ (२।५।४)

तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः ।

प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं वरेत् ॥४७॥ (२।६।२४)

[७] आलस्यनिन्दा :—

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्पनर्थः

को न स्याद्बहुपनको बहुश्रुतो वा ।

आलस्यादियमवनिः सप्ताभरान्ता

सम्पूर्णा नरपशुमित्र निर्धनैश्च ॥४८॥ (२।५।३०)

६—मुमुक्षुगुणाः ।

मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैपखे स्थिते ।

कषायपाके निवृत्ते सर्वेन्द्रियगन्धस्य च ॥१॥ (१।१०१।१०)

यान्ति चैतसि विश्रान्ति विमला देशिकोक्तयः ।

यथा सितांशुके शुद्धे विन्दवः कुङ्कुमाम्मसः ॥२॥ (१।१०१।११)

वासनात्मसु यातेषु भलेषु विमलं सखे ।

यद्वक्ति शुक्लान्तस्त्वद्विशतीपुर्यया वित्ते ॥ ३ ॥ (१।१०१।१४)

सन्तोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽयं शमस्तथा ।

एत एव भवाम्मोघावुपायास्तस्यो नृणाम् ॥४॥ (२।१६।१८)

एकोऽप्येकोऽपि सर्वेषामेषां प्रसवभूरिह ।

सर्वसंसिद्धये तस्माद्यत्नेनैकं समाश्रयेत् ॥५॥ (२।१६।२२)

[१] शमः :—

शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जन्तुषु ।

सुमने परमं तत्त्वं स्वयमेव प्रसीदति ॥१॥ (२।१३।६०)

शमेनासाद्यते श्रेयः श्रयो हि परमं पदम् ।

शमः शिवः श्रमः शान्तिः शमो भ्रान्तिनिवारणम् ॥२॥ (२।१३।५२)

यः समः सर्वभूतेषु भावि काङ्क्षति नोऽङ्गति ।

जित्वेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते ॥३॥ (२।१३।७३)

तुषारकरविम्बाभं मनो यस्य निराकुलम् ।

परणोत्सवपुटेषु स शान्त इति कथ्यते ॥४॥ (२।१३।७५)

अमृतस्पन्दस्तुभगा यस्य सर्वजनं प्रति ।

हृष्टिः प्रसरति प्रीत्या स शान्त इति कथ्यते ॥५॥ (२।१३।७७)

अप्यापस्तु दुरन्तासु कल्याणेषु महस्त्वपि ।

तुच्छेहं न मनो यस्य स शान्त इति कथ्यते ॥६॥ (२।१३।७९)

परित्यक्तसमस्तेहं मनो मधुरवृत्तिमत् ।

सर्वतः सुखमभ्येति चन्द्रविम्ब इव स्थितम् ॥७॥ (२।१३।८१)

त्रैलोक्योदरवर्त्तियो नानन्दाय तथा धियः ।

सान्नाज्यसंभ्रमविमा यया शमविभूतयः ॥८॥ (२।१३।८३)

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः ।

न च व्याघ्रमुजङ्गा वा द्विपन्ति शमशालिनम् ॥९॥ (२।१३।८६)

[२] संतोषः :—

आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते ।

म्लाने यत्कमिवादृशं न ह्यनं प्रतिविम्बति ॥१॥ (२।१५।१६)

संतोषपृष्ठमनसं भूत्या इव महर्द्धयः ।

राजानमुपतिष्ठन्ति किञ्चरत्वमुपायताः ॥२॥ (२।१५।१८)

अमातृवाञ्छासुखस्य संशये समतां गतः ।

अदृष्टेदास्वेदो यः स संतुष्ट इहोच्यते ॥३॥ (२।१५।६)

[३] साधुसङ्गः :—

साधुसङ्गत्वयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः ।

हादार्ण्यकारहारिण्यो भासो ज्ञानविवस्वतः ॥१॥ (२।१६।६)

यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगङ्गाया ।

किं तस्य दानैः किं तोयैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥२॥ (२।१६।१०)

नीरागाशिष्ट्यसंदेहा गलितघ्नन्ययोजनय ।

साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ॥३॥ (२।१६।११)

[४] विचारः :—

न विचारादृते तत्त्वं ज्ञायते साधु किञ्चन । (२।१४।५२)

विचाराज्ज्ञायते तत्त्वं तत्त्वादिश्रान्तिरात्यनि ॥१॥ (२।१४।५३)

कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।

न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥२॥ (२।१४।५०)

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ तत्त्वज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

१-प्रामाणनिरूपणम् ।

[१] प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम् :-

सर्वप्रमाणसत्त्वानां पदमन्धिरपामिव ।

प्रमाणमेकमेवेह प्रत्यक्षं तदतः शृणु ॥१॥ (२।१६।१६)

प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् । (३।४२।१५)

अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥२॥ (५।६४।५३)

नात्मास्त्यनुभवा राम न चास्रवचनादिना ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतिः ॥३॥ (५। ६।१५)

न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ।

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ॥४॥ (६।११८।४)

तदिदा तत्पदस्येन तन्मुक्तेनानुभूयते ।

अन्यैः केवलमाम्नातैरागर्भैरेव वर्ण्यते ॥५॥ (६।५२।२६)

[२] दृष्टान्तोपयोगिता :-

येनेहानुभूतेर्ज्ये हृष्टैर्नार्येन बोधनम् ।

बोधोपकारफलदं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ॥१॥ (२।१८।५०)

दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽनुबुध्यते ।

यथा दीपं विना रात्रौ माण्डोपस्करणं गृहे ॥२॥ (२।१८।५१)

ब्रह्मोपदेशो दृष्टान्तो यस्तवेद हि कथ्यते ।

एकदेशसमर्थत्वं तत्रान्तः परिगृह्यते ॥३॥ (२।१८।५४)

उपमेयस्योपमानादेकांशेन समर्थता ।

अङ्गीकार्यावबोधाय धीमता निर्विवादिना ॥४॥ (२।१८।६४)

एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनम् ।

उपमानं करोत्यङ्गं दीपोऽर्थमया यया ॥५॥ (२।१८।६६)

२—कल्पनात्रादः ।

[१] दृश्यस्य बोधरूपत्वं बुद्धत्वात् :-

बोधावबुद्धं यद्वस्तु बोध एव तदुच्यते ।

नाबोधं बुध्यते बोधो वैरूप्याचेन नान्यता ॥१॥ (३।२५।१२)

द्रष्टृदर्शनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता ।

सारस्तेन तदन्यत्वं नास्ति किञ्चित्स्वप्नुष्यवत् ॥२॥ (३।२५।१३)

सजातीयः सजातीयेनैकतामनुगच्छति ।

अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्येकत्वनिश्चयः ॥३॥ (३।२५।१४)

द्रष्टृदृश्ये न यद्येकमविष्मच्चिदात्मके ।

तद्द्रष्टृयास्वादमग्नः स्यान्नादृश्येत्तुमिवोपलः ॥४॥ (३।३८।६)

यदा चिन्मात्रमेवेयं द्रष्टृदर्शनदृश्यद्वयम् ।

तदानुभवनं तत्र सर्वस्य कलितं स्थितम् ॥५॥ (३।३८।८)

चिन्मयत्वाद्यदा चैत्यमेति द्रष्टृ चित्तैकताम् ।

तदा दृश्याङ्ग्यैवेतच्चेत्यते नान्यया चिता ॥६॥ (३।३८।७)

चिन्मपत्वाच्चितौ चेत्यं जलमप्यिव मज्जति ।

तेनानुभूतिर्भवति नान्यथा काष्ठयोस्त्रि ॥७॥ (३।३८।१०)

सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठं न चेतते ।

दाहो तद्दपि द्रष्टा दृश्यं नाज्ञास्यदानदम् ॥८॥ (३।३८।११)

यदि काष्ठोपलादीनां न भवेद्बोधरूपता ।

तत्सदानुपलभ्यः स्यादेतैरप्यसत्तापि न ॥९॥ (३।३८।१२)

मृगमपं तु यथा भागदं मृच्छून्धं नोपलभ्यते ।

चिन्मयादितया चेत्यं चिच्छून्धं नोपलभ्यते ॥१०॥ (३।३८।१३)

सर्वं जगद्भूतं दृश्यं बोधमात्रमिदं ततम् ।

स्यादमात्रं यथा वायुर्गलमात्रं यथार्णवः ॥११॥ (३।३८।१४)

[२] अद्वैतं सन्धन्धात् :-

न संभवति सम्बन्धो विषमाणा निरन्तरः ।

न परस्परसन्ध्याद्विनानुभवने मियः ॥१॥ (३।३९।३७)

ऐषयं च विद्धि सम्बन्धं नास्त्यसावसमानयोः ॥२॥ (३।३९।४२)

सम्बन्धे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्विदुः ।

द्रष्टृदर्शनदृष्ट्यादिर्वर्जितं वेदिदं परम् ॥३॥ (३।३९।४३)

[३] सर्वस्य चिन्मयत्वम् :-

एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः ।

तदेव स्पन्दते धीमिः शुद्धवारिव बोधिभिः ॥१॥ (३।४०।५४)

द्वितीया नास्ति सचैका नामरूपक्रियात्मिका

परे नानातरङ्गेऽर्थौ कल्पनेव जलेतरा ॥२॥ (३।१००।२७)

न बहिर्नान्तरे सन्ति पदार्थाः केचन वचित् ।

संविदेका जगद्रूपैर्यथेच्छति तथा स्थिता ॥३॥ (३।१४८।७)

[४] पदार्थजातस्य सङ्कल्पमयत्वम् :-

सप्तसं कल्पनामात्रमिदम् ॥ १ ॥ (३।२१०।११)

विश्वं नास्त्येष मननादते ॥ २ ॥ (३।४०।४७)

मनसीदं जगत्कृत्स्नं स्फारं स्फुरति चास्ति च ॥३॥ (४।४।११)

मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जत्रयम् ॥ ४ ॥ (४।११।२३)

मनोविजृम्भाद्यभिर्दं संसार इति संपतम् । (४।४७।४८)

जगदीर्घमहास्वप्नः सोऽयमन्तः समुत्थितः ॥५॥ (४।१८।४७)

चितः सर्वाः समाचान्ति संतताः सृष्टिः पृथ्वीः । (४।४७।५२)

बहिर्न किञ्चिदप्यस्ति स्वाद्यभ्युर्वीदिगादिकम् ॥६॥ (५।४८।४९)

एतत्स्वचित् एवास्ति पञ्चपुञ्जमिवाङ्कुरे । (५।४८।४९)

फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ॥७॥ (५।४८।५०)

बहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादि चेतसः । (५।४८।५०)

सत्यं पृथ्व्यादि वित्तस्यं न बहिष्ठे कदाचन ॥८॥ (५।४८।५१)

रूपालोकमनस्फारतचाकाशक्रियात्मकम् ।

कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥९॥ (५।४८।५२)

सर्वं संकल्परूपेण चिन्मयत्कृते चिति ।

स्वप्नपचननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत् ॥ १० ॥ (३।४२।१६)

पादं न विद्यते किञ्चिद्रोधः स्फुरति पादवत् ।

चदेति गोघृहदयाद्वीजादिच वस्तुमः ॥११॥ (३।५१।८)
 बोधस्यान्तरिदं निर्व्वं स्थितमेव रघूदह । (३।५१।९)
 देशकालक्रियाद्रव्यसम्पत्त्योदेति भावना ॥१२॥ (३।५६।३७)
 धौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः
 संकल्पचित्तं सर्वमेवं स्वप्नवदात्मनः ॥१३॥ (३।१०१।३५)
 धाराकणोर्मिफेणुभोर्यथा संलक्ष्यतेऽम्भसः ।
 तथा विचित्रविभवो नानातेयं हि चेतसः ॥१४॥ (३।११०।४८)
 व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा ।
 नाभ्यस्वप्नक्रियालक्ष्मीर्न्यतिरिक्ता न चेतसः ॥१५॥ (३।११०।४७)
 यदन्तः स्वप्नसंकल्पपुरं च कचनं चित्तैः । (३।४४।२०)
 तदेतद्वाङ्मनाम्नैव स्वभ्यासात्सत्स्फुटं स्थितम् ॥१६॥ (३।४४।२१)

(अ) देशः :-

चिदणुर्यत्र भातोऽसौ देशो मितिमुपागतः ।
 यदा भातस्तदा कास्तो यद्भानं तत्क्रिया स्मृता ॥१॥ (३।७३।१६)
 मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च ।
 गोप्यदं योजनव्यूहः स्वासु लीलासु चेतसः ॥२॥ (३।१०३।१३)
 न देशकालदीर्घत्वम् ॥३॥ (३।४४।१६)

(आ) कालः :-

देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि ।
 कथ्यते तद्वाङ्मनादेशकालौ म्यिति गता ॥१॥ (३।११०।५६)

यथैतत्पतिभामाश्रं जगत्सर्गावभासनम्
तथैतत्पतिभामाश्रं क्षणकल्पावभासनम् ॥२॥ (३।२०।२६)
निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।
निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः ॥ ३॥ (३।२०।२०)
कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः ।
निमेषीभवति क्षिप्रं तादृशरूपात्पिका दिक्षिद् ॥४॥ (३।२०।२१)
दुःखितस्य निश्चा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥५॥ (३।२०।२२)
रात्रिं द्वादशचर्पाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् ।
लवणो धुक्तवानाधुरेकराज्या समाः स्रवम् ॥६॥ (३।२०।२४)
यन्सुहृतेः प्रजेशस्य स मनोर्जीवितं मुनेः ।
जीवितं यद्विरिञ्चस्य तदिदं किल चक्रिणः ॥७॥ (३।२०।२५)
विष्णोर्येज्जीवितं राम वदृष्टपाङ्कस्य वासरः ।
ध्यानप्रक्षोणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः ॥८॥ (३।२०।२६)
रात्रिर्द्वादशचर्पाणि हरिश्चन्द्रे तथास्रभूत् ।
कान्ताविरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ॥९॥ (३।२०।२१)

(इ) द्रव्यम् :-

यथा शक्तिरुदेत्यन्तस्तथानुभवोति क्षणात् ।
चित्तिश्चेत्पार्यतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव ॥१॥ (२।४४।१८)
यादृगयं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्क्षणात् ।
न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजम् ॥२॥ (२।४४।१६)

यथाभावितमेतेषा पदार्थानामतो वपुः ।
 अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥३॥ (३।२६।५२)
 अस्तदेवाह सदिब भाति पृथ्व्यादिवेदनात् ।
 यथा बालस्य पेतालो नाभाति तद्वेदनात् ॥४॥ (३।२६।४५)
 स्वप्ने नगरसूचीं वा शून्यं स्वाहं च बुध्यते ।
 स्वप्नाङ्गना च कुस्ते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम् ॥५॥ (३।२६।४८)
 एवं पृथ्व्यादितया कुदं पृथ्व्यादि भवति ज्ञातात् ।
 मृच्छाया परलोकोऽपि प्रत्यक्षमनुभूयते ॥६॥ (३।२६।०६)
 बालो व्योमैव पेताल म्रियमाणोऽम्बरे वनम् ।
 केशोऽदृक् स्वप्न्यस्तु स्वप्नो वेति यौक्तिकम् ॥७॥ (३।२६।५०)
 अस्तक्षीवार्थनिद्राश्च नौपानाश्च सदैव स्ते ।
 वेतातवनदृक्षादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥८॥ (३।२६।५१)

(ई) नियतिः :—

निपत्यनियती ग्रही कीदृशे स्वप्नस्येदि । (३।१४८।२०)
 यावत्तानं किल स्वप्ने तावत्सैव निपत्यन्ता ॥१॥ (३।१४८।२१)

(उ) स्थिरता :—

स्वप्ने नियमधीर्जन्तुः पश्यति स्थिरतां यथा । (३।६१।२६)
 सांस्वप्ने यमबुद्धिः पश्यति स्थिरतां तथा ॥१॥ (३।६१।३०)

(ऊ) देहः :-

मदशक्तिरिव ज्ञानमिति नास्मात् सिध्यति ।

देहो विज्ञानतोऽस्माकं स्वप्नवन्नतु तत्त्वतः ॥१॥ (३।५२।११)

(ए) आधिभौतिकत्वम् :-

आतिवाहिक एवायं स्वादृशैश्चित्तदेहकः ।

आधिभौतिकतापुण्या गृहीतधिरभावेनात् ॥ १ ॥ (३।२१।५४)

आतिवाहिकदेहस्य कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।

आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुध्वजद्वयत् ॥ २ ॥ (३।५७।१४)

आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।

भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तथाधिभौतिकम् ॥३॥ (३।५७।१५)

वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।

न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशभृजवत् ॥४॥ (३।५७।१६)

आतिवाहिकमेवैषा भूतानां निवर्तते वधुः ।

अत्राधिभौतिकरूपास्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥ ५ ॥ (३।६८।३४)

[५] द्रष्टृदृश्ययोरनन्यत्वम् :-

किञ्चिन्नचलिता भोगात्मयोराशेरिवोर्मयः । (३।६४।२०)

स्वतेजःस्पन्दितामोगादीपादिव मरीचयः ॥१॥ (३।६४।२१)

स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कण्डा इव । (३।६४।२२)

मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रनिम्बादिवांशवः ॥ २ ॥ (३।६४।२३)

यथा विटपिनश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः । (३।६३।२४)
 कटकाङ्गदकेयूरसुक्तयः कनकादिव ॥ ३ ॥ (३।६४।२५)
 निर्मरादमलोद्योतात्पयसागमिव विन्दवः । (३।६४।२६)
 आम्नाशस्य घटस्थालीरन्त्राकाशादयो यथा ॥ ४ ॥ (३।६४।२७)
 सीकरावर्तलहरीविन्दवः पयसो यथा । (३।६४।२८)
 मृगतृष्णातरङ्गिरयो यथा भास्करवेजसः ॥ ५ ॥ (३।६४।२९)
 सर्वा दृश्यदृशो द्रष्टुर्ध्वतिरिक्ता न रूपवः । (३।६४।३०)
 यमाद्ये यमिनीवान्तर्मनो हृद्यस्ति दृश्यता ।
 यनोदृश्यदृशौ मित्रे न कदाचन केनचित् ॥ ६ ॥ (३।३।३६)

[६] द्रष्टुर्दृश्यबीजत्वम् :—

आलीनबह्वरीरूपं यथा यमाक्षकोटरे ।
 अस्ते कमलिनीवीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ १ ॥ (३।१।४२)
 यथा रसः पदार्थेषु यथा तैलं तिलादिषु ।
 कुसुमेषु यथाज्ज्योदस्त्वथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ २ ॥ (३।१।४३)
 यत्र यत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगन्धिता ।
 यपोदेति तथा दृश्यं चिदात्मोरुदरे जगत् ॥ ३ ॥ (३।१।४४)
 यथा यात्र तव स्वप्नः संकल्पचित्तराज्यधीः ।
 स्वात्मभूत्यैव दृष्टान्तस्त्वया हृद्यस्ति दृश्यगूः ॥ ४ ॥ (३।१।४५)
 यथाऽङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालवः ।
 करोति भासुर देहं तनोत्येव हि दृश्यधीः ॥ ५ ॥ (३।१।४७)

[७] जाग्रत्स्वप्नयोरभेदः :-

जाग्रत्स्वप्नदशामेदो न स्थिरास्थिरते विना ।

समः सदैव सर्वत्र समस्तोजुभवोज्जयोः ॥ १ ॥ (४।१६।११)

स्थिरमत्यययुक्तं यच्चजाग्रदिति कथ्यते ।

अस्थिरमत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ २ ॥ (४।१६।१२)

जाग्रत्वे क्षणादष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः ।

सज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्वमृच्छति ॥ ३ ॥ (४।१६।१०)

स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्थैर्याज्जाग्रत्वमृच्छति ।

अस्थैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥ ४ ॥ (४।१६।१२)

स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रत्त्वमुपगच्छति ।

स्वप्नता स्वप्नबुद्ध्या तु यथा संवेदनं स्थितम् ॥ ५ ॥ (४।१६।१३)

आदिसर्गो हि चित्स्वप्नो जाग्रदित्यभिप्राय्यते ।

अथ रात्रौ चितेः स्वप्नः स्वप्न इत्यपि शक्यते ॥ ६ ॥ (३।५५।६)

इदं जाग्रदयं स्वप्न इति नास्त्येव भिन्नता ।

सत्ये वस्तुनि निःशेषसमपोर्यानुभूतितः ॥ ७ ॥ (३।१६।१२४)

मैतदेवमिति स्वप्नप्रबोधोपात्मत्पयो यथा ।

मृत्वासुत्रं प्रमुदस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा ॥ ८ ॥ (३।१६।१२५)

कालमल्पमनल्पं च स्वप्नजाग्रदितिह धीः ।

वर्तमानानुभवनसाम्यास्तुल्ये तयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥ (३।१६।१२६)

बाह्ये तदेवमित्यादिगुणसाम्यादशेषतः ।

न जाग्रत्स्वप्नयोर्यापानेकोऽपि यमयोरिव ॥ १० ॥ (३।१६।१२७)

आजीवितान्तं स्वप्नानां शतान्यनियतं यथा ।

आनिर्वाणमहाबोधे तथा जाग्रच्छतान्यपि ॥११॥ (ई।ई२।२६)

उत्पन्नध्वंसिनः स्वप्नाः स्पर्श्यन्ते बहवो यथा ।

तथैव कुट्टैः स्पर्श्यन्ते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ॥१२॥ (ई।ई२।२७)

यथा स्वप्नस्तथा जाग्रदिदं नास्त्यत्र संशयः ।

स्वप्ने पुरमसत्राति सर्गादौ भात्यसृज्यत् ॥१३॥ (ई।ई२।२८)

[८] जगतः स्वरूपत्वम् :-

रूपालोकमनस्काराः शब्दपाठवचांसि च ।

यथा स्वप्ने नभस्येव सन्ति तत्र तयाम्बरे ॥१॥ (ई।ई२।२९)

रूपालोकमनस्कारैः स्वप्ने - चिन्मय एव ते ।

यथोदेति तथा तत्र तद्दृश्यं स्वात्मकं स्थितम् ॥२॥ (ई।ई२।३०)

न केवलं तु तद्दृश्यं यावत्तु विषयं वयम् ।

जाग्रच्चेदं स्वमेवाच्छं यथा तत्रस्तथाखिलम् ॥३॥ (ई।ई२।३१)

शरीरस्यानकरसत्त्वायां का तत्र प्रमा ।

यथैव तेषां देहादि तथास्वात्मिदं स्थितम् ॥४॥ (ई।ई२।३२)

यथा स्वप्ने धराध्वादिषुष्टम्पबह्वर्तिनमः ।

तदा द्रष्टुं च त्वं सा च तदिदं च तथा नभः ॥५॥ (ई।ई२।३३)

यथा स्वप्ने नृभिर्भुज्जकोत्ताहलगमागमाः ।

प्रसन्नोऽप्यनुभूयन्ते संसारनिरास्तथा ॥६॥ (ई।ई२।३४)

स्वप्नस्य विद्यते द्रष्टा साक्षात्तु यूपदादिकः ।

द्रष्टा तु सर्वस्वप्नस्य चिन्तोमैवामलं स्वतः ॥७॥ (ई।ई२।३५)

निरुपादानसम्भारमयित्तावेव चिन्मयः ।

पश्यत्यकृतमेवेयं जगत्स्वप्नं कृतं यथा ॥८॥ (३।६२।४४)

[९] विश्वस्वप्नः :-

वीर्यस्वप्नमिदं विम्बं विद्धघहन्तादिसंयुतम् । (३।४२।८)

सर्गादावाभ्यर्थाति स्वप्नाभानुभवात्मकः ॥१॥ (३।४२।१६)

स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि ।

तेदिहापि तदाकारे न सत्यं ये मनागपि ॥२॥ (३।४२।१८)

एतदास्तामिदं तावद्यज्ञायदिय मन्यसे ।

विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम् ॥ ३ ॥ (३।४२।२३)

एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ।

रज्जयस्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्रीगुरतोपमम् ॥४॥ (३।४२।२४)

[१०] जीवं जीवं प्रति विश्वस्वप्नः :-

प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिस्वगदकः ।

रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः ॥१॥ (४।१७।२७)

पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचितं जगद्भ्रमः । (३।४०।२६)

न किञ्चिदपि जानाति निजसंवेदनाद्वे ॥२॥ (३।५५।६१)

यं प्रत्युदेति सर्गाज्यं एवैनं हि चेतति ।

पदार्थः सन्निवेशं स्वमिव स्वप्नं शुमान्वित् ॥४॥ (३।१३।४)

रूपालोकमनस्कारैरन्ध्रैर्धिरिव स्थितम् ।

सृष्टिं पश्यति जीवोऽन्तः सरसीमिव पर्वतः ॥५॥ (६।२२।२७)

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्यात्तज्ज्ञमाः । (३।५५।६२)
 अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः ॥६॥(३।१६५।३१)
 परमाणौ परमाणौ सर्गवर्णानिरर्गसम् ।
 महावितेः स्फुरन्त्यर्कश्चोव त्रसरेणवः ॥७॥(३।२७।२६)
 जगद्गुञ्जासहस्राणि यत्रासंख्यान्यज्ञावर्णौ ।
 अपरस्परस्तम्भानि काननं ब्रह्म नाम तत् ॥८॥(४।१८।६)

[१] सर्गादौ प्रजापतिकृतमद्यापि संस्थितं जगत् :—

सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
 यथा स्फुटमकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥(३।५५।४७)
 एवं भ्रान्तिमये बिम्बे पदार्थाः संविदंशवः ।
 सर्गादिषु यथैवासंस्तथैवाद्यपि संस्थिताः ॥२॥(३।५५।६७)
 सङ्कल्पयति यन्नाम मधमोऽसौ प्रजापतिः ।
 तच्चदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥३॥(३।१८६।६५)
 आदिसर्गे जगद्भ्रान्तिर्यथेयं स्थितिर्मागता ।
 तथा छद्ममृत्येवं निषतिः प्रौढिमागता ॥४॥(३।२१।४६)
 तस्मिन्प्रथमतः सर्गे वा यथा यत्र सविदः ।
 कचितास्वास्तथा तत्र स्थिता अद्यापिनिश्चलाः ॥५॥(३।५४।१३)
 सर्गादौ स्वयमेवान्तथियथा कचितात्मनि ।
 हिमाम्बादितयाञ्चापि सा तयास्ते स्वसत्तया ॥६॥(३।५४।१६)
 यद्यथा कचितं यत्र व्योमरूप्यपि धारिवम् ।
 सर्गादौ तस्य चलितुमशक्यं युज्यते ॥७॥(३।५४।१८)

[१२] बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यम् :-

बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यमेव नः ।

येदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः ॥ १ ॥ (१।३८।४)

ब्रह्मपुर्वपृष्ठकस्यादावर्थसंविद्योदिता ।

पुर्वपृष्ठस्य सर्वस्य तयैवोदेति सर्वदा ॥ २ ॥ (१।५१।२)

प्रथमोऽसौ प्रतिस्थन्दः पदार्थानां हि विम्बकम् ।

प्रतिविम्बतमेतस्माद्यत्तदद्यापि संस्थितम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४८)

महाचित्प्रतिभासत्त्वान्महानियतिनिश्चयात् ।

अन्योन्यमेव पर्यवन्ति प्रियः सम्प्रतिविम्बितात् ॥ ४ ॥ (३।५३।२५)

स्यसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्यावरजकृपाः ।

परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ॥ ५ ॥ (३।५५।६२)

कदाचित्प्रतिर्भवेन्न बहूनामपि जायते ।

काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ ६ ॥ (५।४६।१०)

तथाहि पृथक् स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः ।

स्वापन्नमदमैरेयमद्रमन्वरचित्तवत् ॥ ७ ॥ (५।४६।११)

यादृगेव विराडात्मन्येष विस्तार आगतः ।

तादृगेवेह सर्वस्मिन्नशुभाद्रेऽपि भूतके ॥ ८ ॥ (१।२०।७)

ययेन्दुत्वं स्वसंकल्पात्सर्वघ्यातुः पृथक्पृथक् ।

मात्येवमेव वनितालाभः कालानिकः स्वतः ॥ ९ ॥ (१।२१।८)

अस्माकं त्वं स्वप्ननरस्त्व स्वप्ननरा वयम् । (१।१५।१०)

एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यं स्वप्नवत्स्थितम् ॥ १० ॥ (१।१५।११)

संसारे विदुले स्वप्ने यथा सत्यमटं तत्र ।

तथा स्वपि मे सत्यं सर्वस्वप्नैवितिक्रमः॥११॥ (३।५२।२०)

[१३] आत्मख्यातिवादः :-

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

इत्येतादिवचनकृत्या आत्मख्यातेर्विभूतयः ॥ १ ॥ (३।१३।६)

३-जगत्

[१] जगन्नामानि :-

जगन्महमित्यादिर्निध्यात्पा दृश्यमुच्यते ।

यावदेतत्तभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ १ ॥ (३।१।२३)

अविद्या सृष्टिबन्धो माया मोहो महत्तपः ।

कल्पितानीति नामानि यस्याः सफलवेदिभिः ॥ २ ॥ (१।१।२०)

[२] सङ्कल्पितस्यापि सङ्कल्पयितृत्वम्:-

स्वयं स्वमात्र एवैव चिद्ब्रह्मनस्यास्य सुसुदृढम् ।

यद्यत्सङ्कल्पयत्याशु तत्र तेऽवयवा अपि ॥ १ ॥ (१।२०८।२७)

चिदात्मकतया भान्ति नानात्मकतयात्मना ।

अप्येकसारास्तिष्ठन्ति नानाकारस्वभावगाः ॥ २ ॥ (१।२०८।२८)

प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्म चिन्मात्रतात्मनि ।

सर्वात्मिका सा यत्रास्ते यथान्तर्भाति तत्तथा ॥ ३ ॥ (१।२०८।२९)

यो यो नाम यथा ग्रीष्मे कल्पत्येदाद्वैतकृमिः ।

यद्यद्दृश्यं शुद्धचित्तं तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ४ ॥ (४।१६।१)

[३] सर्गे सर्गे सर्गान्तराणि :-

सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गान्तराण्यपि । (४।१८।१६)

तेष्वप्यन्तस्थसर्गाद्याः कदलीदलपीठवत् ॥ १ ॥ (४।१८।१७)

जीववीजं परं ब्रह्म सर्वत्र स्वप्निव स्थितम् ।

तेन जीवोदरजगत्पि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ २ ॥ (४।१६।१)

चिदनेकधनात्पत्वाज्जीवान्तर्जीवजातयः ।

कदलीदलवत्सन्ति कीटा इव धरोदरे ॥ ३ ॥ (४।१६।२)

त्रिजगत्त्रिदशावन्तरस्ति स्वप्नपुरं यथा ।

तस्याप्यन्तश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशो जगत् ॥ ४ ॥ (३।५२।२०)

आकाशे परमाश्वन्तर्द्रव्यादेरणुकेऽपि च । (३।४४।३४)

जीवाणुर्ध्वं तत्रेदं जगद्वेति निजं वपुः ॥ ५ ॥ (३।४४।३५)

अन्तरन्तस्तदन्तश्च स्वकोशेऽप्यणुकं प्रति ।

जातानि जायमानानि कदलीदलपीठवत् ॥ ६ ॥ (३।५६।३)

परस्परमहद्गानि नानुभूतानि वै विधयः ।

सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ७ ॥ (३।५६।३४)

जगतोऽन्तररूपमहैरूपान्तरे जगत् ।

स्थितपन्योन्यवस्तितं कदलीदलपीठवत् ॥ ८ ॥ (३।२२।२६)

जगन्ति सुषहृन्वेव सम्भवन्त्यणुकेऽपि च ।

कदलीपल्लवानिव सन्निवेशेन भूरिशः ॥ ९ ॥ (३।५२।१६)

महारम्भगुरुण्येषमपि ब्रह्मावदकानि हि ।

तुलया धानकाषात्रमपि तानि यवन्ति नो ॥ १० ॥ (३।२७।२६)

परमाणुनिमेषाणां सत्तांशकलनास्वपि ।

जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभान्त्यलम् ॥ ११ ॥ (३।६२।१)

तेष्वप्यन्वस्तयैवान्तः परमाणुकणं प्रति ।

भ्रान्तिरेवमन्तारो इयमित्यवभासते ॥ १२ ॥ (३।६२।२)

अद्यावशावसंख्यानि तेन सन्ति जगन्ति खे ।

तेषां तान्व्यवहारौघान्संख्यातुं क इव क्षमः ॥१३॥ (३।१७।६)

[४] परस्परमदृष्टानि सर्गजालानि :-

प्रत्येकमन्तरन्यानि तथैवाभ्युदितानि च ।

परस्परमदृष्टानि बहूनि विविधानि च ॥ १ ॥ (३।६३।१२)

अन्योन्यं तानि सर्वाणि न पश्यन्त्येव किंचन ।

जडानीदंकराशीनि बोजानीव गलन्त्यपि ॥ २ ॥ (३।६३।१३)

स्वमरूपाणि सुप्तानां तुल्यकालं नृणामिव ।

महारम्भानुमृष्टानि शून्यानि च परस्परम् ॥ ३ ॥ (३।५६।१६)

परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि चै मियः ।

सैनिकस्यज्जालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ४ ॥ (३।५६।१४)

संफल्यनगरं सत्यं यथा संकल्पितं प्रति ।

सदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रति किञ्चन ॥ ५ ॥ (३।२१।४५)

[५] सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः :-

ग्रस्तं सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् ।

भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशब्दैव पश्यति ॥ १ ॥ (३।५२।४२)

सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्तिरुन्त्येत् ।

आस्ते वत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ॥ २ ॥ (३।५२।४१)

सर्वत्र सर्वथा सर्वं सर्वदा सर्वरूपिणि । (३।१५६।४१)

सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति क्वापरे ॥ ३ ॥ (३।११।२८)

[६] जगद्वैचित्र्यम् :-

अनन्तानि जगन्तस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्वरे ।

अम्बोधिशीचिज्जलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च ॥ १ ॥ (४।४७।१४)

यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा ।

कुतुमानि यथा चूते तथा विश्वत्रियः परे ॥ २ ॥ (४।४७।१५)

भूयोभूयो विवर्तन्ते सर्गेष्वप्स्विब वीचयः ।

अत्यन्तसदृशाः केचिद्वेदिदर्थसपक्रमाः ॥ ३ ॥ (१।६६।२३)

केचिदीपस्तमाः केचिन्न कदाचिरपुनस्तथा । (१।६६।२४)

सर्वासां सृष्टिरासीना चित्राकारविवेष्टिताः ॥ ४ ॥ (४।४७।२७)

दैवमात्रैकसर्गाणि नरमात्रमयानि च ।

दैत्यवृन्दमयान्येव कुमिनिर्विवराणि च ॥ ५ ॥ (१।५६।३२)

कदाचित्सृष्टयः शार्ध्यः कदाचित्सद्यजोद्भवाः ।

कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मनुनिर्मिताः ॥ ६ ॥ (४।४७।३)

भूरभूमन्मयी काचित्काचिदासीद्ब्रह्मन्मयी ।

आसीद्वैश्वमयी काचित्काचित्ताम्रमयी तथा ॥ ७ ॥ (४।४७।१२)

यथा मशकज्जास्तानि वर्षादिव्याकुलानि तु ।

वत्सरोत्पत्य नश्यन्ति तथेवा लोकासृष्टयः ॥ ८ ॥ (४।४७।१७)

न च विज्ञायते कस्मात्कालात्ममृति चागताः ।

नित्यायमाश्रयपरा एताः सर्गपरम्पराः ॥ ९ ॥ (४।४७।१८)

अनादिमत्पोऽविरतं मस्युरन्ति तरङ्गवत् ।

पूर्वात्पूर्वं किलायूयन्स्ततः पूर्वतरं यथा ॥ १० ॥ (४।४७।१६)

भूत्वा भूत्वा मलीयन्ते ससुरासुरमानवाः ।

रारिचरद्गमद्ग्यैव समस्ता भूतजातयः ॥ ११ ॥ (४।४७।२०)

[७] सृष्टिलययोः पौनःपुन्यम् :-

जीवौघाधोऽविध्यन्ति यथाविध नवाङ्कुराः ।

तत्रैव लयमेव्यन्ति शीघ्रे मधुरसा इव ॥ १ ॥ (३।६५।१०)

तिष्ठन्त्यजस्र फालेषु त एवान्ये च भूरिशः ।

जायन्ते च मलीयन्ते परस्मिज्जीवराशयः ॥ २ ॥ (३।६५।११)

फाधिज्जन्मसदृशान्ते जातयश्चिरकालिकाः ।

फाधि कतिपयातोतजन्मरूपा व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥ (३।६५।१२)

उत्पत्योत्पत्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।

स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशय ॥ ४ ॥ (४।४३।४४)

[८] कल्पान्ते सर्वसंक्षयः :-

पुत्र जेपमशेषेण दृश्यमाशु विनश्यति ।

यथा तथा स्वप्नपुरं सौषुप्तौ स्थितिमायुषः ॥ १ ॥ (६।२१।५)

निर्विशेषेण नश्यन्ति भुवः शैला दिशो दश ।

क्रिया कालः क्रमश्चैव न किञ्चिदविशिष्यते ॥ २ ॥ (६।२१।६)

नश्यन्ति सर्वभूतानि व्योमापि परिणश्यति ।

स सर्वजगद्भासपुलञ्चुरसंभवात् ॥ ३ ॥ (६।२१।७)

ग्रहविष्ण्विन्द्राद्या ये हि कारणाकारणम् ।

तेषामप्यतिकल्पान्ते नामापीह न विद्यते ॥ ४ ॥ (६।२१।८)

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्यावरजज्ञमम् ।

तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ५ ॥ (३।१।१०)

शाम्यतीदमशेषेण तथा सर्वत्र सर्वदा ।

यथा जाग्रद्विधौ स्वप्नः स्वप्ने वा जागरो यथा ॥ ६ ॥ (३।१।११)

यथा स्वप्नपुरं शान्तं न जाने काशु गच्छति ।

शान्तं तथा जगद्दृश्यं न जाने काशु गच्छति ॥ ७ ॥ (३।१।१२)

[९] ग्रहैव कल्पान्तेऽवशिष्यते :—

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न सप्रसृतम् ।

अनाख्यमनविष्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥ १ ॥ (३।१।१३)

ग्रहास्ते शान्तमजरमन्तारमैव केवलम् । (३।१।१४)

शून्यं नित्योदितं सूक्ष्मं निरुपाधि परं स्थितम् ॥ २ ॥ (३।१।१५)

[१०] जगदुत्पत्तिवर्णनम् :—

सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ग्रहैव सर्गवत् ।

सर्वारम्भं च तत्स्थानं तत्र तावत्कर्म शृणु ॥ १ ॥ (३।१।१६)

तदात्मनि स्वयं किञ्चिज्चेत्यतामिव गच्छति ।

अपृहीतात्मनः सविदर्भर्शनपूर्वकम् ॥ २ ॥ (३।१।१७)

भादिनामार्थकलनैः किञ्चिद्दृढितरूपम् ।

आकाशादशु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाति बोधनम् ॥ ३ ॥ (३।१।१८)

ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखो ।

चिन्नामयोऽस्या भवति किञ्चिद्विषयतया तथा ॥ ४ ॥ (३।१।१९)

यत्तस्मैवेदना पञ्चाङ्गाविजोवादिनामिका ।

सम्भवत्यात्तकलना यदोष्मति परं पदम् ॥ ५ ॥ (३।१२।७)

सत्तैव भावनामात्रसारा संस्तरणोन्मुखी ।

तदा वस्तुस्वभावेन त्वनुत्तिष्ठति तामिमाम् ॥ ६ ॥ (३।१२।८)

समनन्तरमेवास्याः स्वसत्तोदेति शून्यता ।

शब्दादिगुणधीजं सा भविष्यदभिधार्थदा ॥ ७ ॥ (३।१२।९)

अहन्तोवेति तदनु सह वै कालसचया ।

भविष्यदभिधार्थेन धीजं मुख्यजगत्स्थितेः ॥ ८ ॥ (३।१२।१०)

एवंभाषात्मिका संविद्भीजे सङ्कल्पशास्त्रिनः ।

भवत्पदङ्कारकणस्वताः स्पन्दतया भरुत् ॥ ९ ॥ (३।१२।११)

चिदहं तावती व्योमशब्दतन्मात्रभावनात् ।

त्यतो घनोभूय शनैः खतन्मात्रं भवत्यलम् ॥ १० ॥ (३।१२।१२)

भाविनामार्थरूपं तद्भीजं शब्दौघशास्त्रिनः ।

नदषाक्यप्रमाणाख्यं येदद्वन्दं विनासितम् ॥ ११ ॥ (३।१२।१३)

तस्मादुदेष्यत्यखिला जगच्छ्रीः परमात्मना ।

शब्दौघनिर्मितार्यौघपरिणामविसारिणः ॥ १२ ॥ (३।१२।१४)

चिदेवपरिवारा सा श्रीवशब्देन कथ्यते ।

भाविशब्दार्थजालेन धीजं रूपौघशास्त्रिनः ॥ १३ ॥ (३।१२।१५)

चतुर्दशविधं भूतजालमावलितान्तम् ।

जगज्जठरगर्वाघं प्रसरिष्यति वै ततः ॥ १४ ॥ (३।१२।१६)

असम्भाषाभिधावारा विज्जवात्प्रस्फुटप्रः ।

सा चैव स्पर्शतन्मात्रं भावनम्वयति क्षणात् ॥ १५ ॥ (३।१२।१७)

परमस्कन्धविस्तारं धीर्जं स्पर्शापिशाखिनः ।

सर्वभूतक्रियास्यन्दस्तस्मात्सम्पसरिष्यति ॥१६॥ (३।१२।१६)

तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोऽनुभवान्नवेत् ।

तैमस्तन्मात्रकं तत्तु भविष्यदभिचार्यकम् ॥१७॥ (३।१२।२०)

तत्सूर्याग्निविजृम्भादिवीजमालोकशाखिनः ।

तस्माद्रूपविनेदेन संसारः प्रसरिष्यति ॥ १८ ॥ (३।१२।२१)

भावयन्स्तनुतामेव रसस्कन्ध इवाम्भसः ।

स्वदमं तस्य सहस्यस्य रसतन्मात्रमुच्यते ॥ १९ ॥ (३।१२।२२)

भाविवारिविलासात्मा तद्वीजं रसशाखिनः ।

अन्योन्यस्वदने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२०॥ (३।१२।२३)

भविष्यद्रूपसङ्कल्पनामासौ कल्पनात्मकः ।

सङ्कल्पात्मगुणैर्गन्धवन्मात्रत्वं प्रपश्यति ॥२१॥ (३।१२।२४)

भाविभूगोलकत्वेन धीजमाकृतिशाखिनः ।

सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२२॥ (३।१२।२५)

चिता पिभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परम् ।

स्वयं परिणतान्वन्तरम्पुनीव निरन्तरम् ॥ २३ ॥ (३।१२।२६)

तथैतानि विमिश्राणि विविक्तानि पुनर्यथा ।

तु शुद्धान्युपलभ्यन्ते सर्वनाशान्तमेव हि ॥२४॥ (३।१२।२७)

संविचिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे ।

भवन्ति वटजालानि यथा धीजऋक्षान्तरे ॥२५॥ (३।१२।२८)

प्रसवं परिपश्यन्ति शतशार्खं स्फुरन्ति च ।

परमायवन्तरे भान्ति क्षणात्कल्योभवन्ति च ॥२६॥ (३।१२।२९)

विवर्तमेव धावन्ति निर्विवर्तानि सन्ति च ।

चिद्वेधितानि सर्वाणि क्षणात्स्मिन्निवन्ति च ॥२७॥ (३।१२।३०)

[११] आकाशत्रयम् :—

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥१॥ (३।१७।१०)

देशदेशान्तरमाप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ।

निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥ २ ॥ (३।१७।१२)

तच्चिदाकाशकोशात्प चिदाकाशैरुभावनात् ।

अविद्यमानमप्याशु दृश्यतेऽयानुभूयते ॥ ३ ॥ (३।१७।११)

तस्मिन्निस्तनिःशेषसङ्कल्पस्थितिमेषि चेत् ।

सर्वात्मकं पदं तत्त्वं त्वं तदामोष्यसंशयम् ॥ ४ ॥ (३।१७।१३)

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

विदूष्येतत्त्रयमेकं त्वमविनाभावनावसात् ॥ ५ ॥ (३।४०।१६)

[१२] नियतिः :—

आदिसर्गे हि नियतिर्भाववैचित्र्यमन्तयम् ।

अनेनेत्यं सदा भाव्यमिति सम्पद्यते परम् ॥ १ ॥ (३।६२।६)

अवश्यंभवितव्येषां त्विदमित्यमिति स्थितिः ।

न शक्यते लक्ष्यितुमपि स्त्रादिवुद्धिभिः ॥ २ ॥ (३।६२।२६)

सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।

अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कथिदेव हि ॥३॥ (५।८२।२६)

पापाणोदस्तेखौघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ।

ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धोज्योघवतेव खम् ॥४॥ (३।६२।१६)

सर्गादौ या यथा रूढा संवित्कचनसन्ततिः ।

साऽद्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ ५ ॥ (३।५४।२५)

धामहारुद्रपर्यन्तमिदमित्यपिति स्थितेः ।

आतृणापन्नजस्मदं नियमाभिपतिः स्मृता ॥ ६ ॥ (३।३७।२२)

[१३] नियतेः काकतालीयवत्त्वम् :—

नियत्यनियतो घृहि कीदृशे स्वप्नसंविदि । (३।१४८।२०)

यावज्ज्ञानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियन्त्रया ॥१॥ (३।१४८।२१)

एवमस्या मृषाम्रान्तेः का सता कैव वासना ।

कावास्या काच नियतिः काजशयभानितोज्यताम् ॥२॥ (३।६०।७)

[१४] नियतिपौरुषयोर्न विरोधः :—

पौरुषं न परित्याज्यमेवामाश्रित्य धीमताः ।

पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ १ ॥ (३।६२।२७)

[१५] नियतिरपि पौरुषेण जीयते :—

नियतिं यादृशीमेतस्मिन्नुच्ययति सा तथा ।

नियतानियतान्काञ्चिदर्शाननियतानपि ॥ १ ॥ (५।२४।३१)

करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।

नियत्यां नियतिं कुर्वन्कदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥२॥ (५।२४।३२)

जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यया । (५।२४।३५)

सङ्कल्पयति लोकेऽस्मिन्स्तत्तथा तस्य नान्यया ॥३॥ (५।२४।३६)

४-मनः

[१] मनोरूपम् :—

सङ्कल्पनं मनो विद्धि सङ्कल्पात्तत्र भिद्यते ।

यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ॥१॥ (३।४।४३)

यत्र सङ्कल्पनं तत्र तन्मनोज्ञं तथा स्थितम् ।

सङ्कल्पमनसो भिन्ने न फट्पाचनं केचन ॥ २ ॥ (३।४।४४)

यदर्थप्रतिमानं तन्मन इत्यभिधीयते । (३।४।४२)

परस्य पुंसः सङ्कल्पमयत्वं विचक्षुष्यते ॥ ३ ॥ (५।१३।८०)

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।

संकल्पशक्तिरचितं यद्वृषं तन्मनो विदुः ॥ ४ ॥ (३।६।३)

तन्मया कलनानाम्नी संकल्पानुविधापिनी ।

अवच्छेदवती चाग्रा हयोपादेयपरिणी ॥ ५ ॥ (५।१३।५६)

तत्स्वर्यं स्वैरमेबाणु संकल्पयति नित्यशः ।

तेनेत्यभिन्द्रजालभीर्विततेयं विवक्ष्यते ॥ ६ ॥ (३।१।१६)

विभिःस्पन्दो हि प्रलिनः कलङ्कविकलान्तरम् ।

मन इत्युच्यते रात्रि न जटं न च विन्ययम् ॥७॥ (३।६।४१)

चितो यच्चेत्यकलनं तन्मनस्तत्पुदाह्वयम् ।

चिज्जगोष्वाजटो भागो जादययत्र हि चेत्यत्र ॥८॥ (३।६।३७)

अज्ञानदृष्टोर्मध्ये दोलारूपं स्वकल्पनम् ।

यश्चितो म्लानरूपिद्वयास्तदेतन्मन उच्यते ॥ ९ ॥ (३।६।४०)

जडाजडं मनो विद्धि संकल्पात्म बृहद्गुः ।

अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृष्ट्यात्मतावशात् ॥१०॥ (३।६।१।३१)

नाडं वेदावभासात्पा कुर्वाणोऽस्मीति निश्चयः ।

तस्मादेकान्तकलनस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ११ ॥ (३।६।६।५)

भावः सदसतोर्मध्ये वृथां चलति यश्चलः ।

फलनोन्मुखतां पातस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ १२ ॥ (३।६।६।४)

मनो हि भाषनामात्रं भावना स्फुटवर्षिणी ।

क्रिया तद्भावितात्पूर्वं फलं सर्वोऽनुभावति ॥१३॥ (३।६।६।१)

नहि दृष्ट्यादृते क्रिश्चिन्मनसो रूपमस्ति हि ॥१४॥ (३।४।४८)

स्वमेवान्यतया दृष्टा चित्तिर्दृश्यतया वपुः ।

निर्भागाप्येकमागमं भ्रमवीथिं भ्रमातुरा ॥१५॥ (३।६।१।४०)

शान्धतेनैकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः ।

येन सा चिचिस्त्युक्ता तस्माज्जातमिदं जगत् ॥१६॥ (३।६।६।३६)

दृष्ट्यानुभवसत्त्वात्म न सद्भावे विलासि तत् ।

फटफटं यथा हेन्नि तथा ब्रह्मणि संस्थितम् ॥१७॥ (३।६।१।३२)

न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।

सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राय यथा नभः ॥ १८ ॥ (३।४।३६)

आतिवाहिकवेहात्मा मन इत्यभिधीयते ।

आधिभौतिकवुद्धिं स आधत्ते चिरस्थितेः ॥ १९ ॥ (३।४।४६)

[२] मनोब्रह्माणोरभेदः :—

चेत्येन रहिता यैषा चित्तब्रह्म सनातनम् ।

(ए) स्मृतिः :—

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा प्राग्दृष्टमिति निश्चयैः ।

यदैवेहा विधत्तेऽन्वस्तदा स्मृतिरुदाहृता ॥ १२ ॥ (३।६६।२३)

(ऐ) वासना :—

पदा पदार्थशक्तीनां संश्लुक्तानामिवाम्बरे ।

वसन्त्यस्वमिताम्येहा वासनेति तदोच्यते ॥ १३ ॥ (३।६६।२४)

(इवाम्बरेण स्पृक्तपूषापरविधारणम् ।

पदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ १४ ॥ (५।६१।२१)

(ओ) अविद्या :—

अस्त्यात्मतत्त्व विमलं द्वितीया दृष्टिरङ्गिता ।

जाता अविद्यमानैव तदाविद्येति कथ्यते ॥ १५ ॥ (३।६६।२५)

(बोधादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यते बुधैः । (३।१८८।८)

अविद्यैवमनन्तेय नानापसवशालिनी ॥ १६ ॥ (३।१६०।१३)

(औ) मलम् :—

स्फुरत्यात्मविनाशाय विस्मरयति तत्पदम् ।

मिथ्या विकल्पजालेन तन्मल परिकल्प्यते ॥ १७ ॥ (३।६६।२६)

(अं) माया :—

सदसच्चा नपत्याशु सच्चा वा सत्त्वमजसा ।

सचासत्ताविकल्पोजं तेन भायेति कथ्यते ॥१८॥ (३।६६।२६)

( )

(अः) प्रकृतिः :-

सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्यलक्षिते ।

प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिरुच्यते ॥ १९ ॥ (३।६६।२८)

(क) ब्रह्मेत्यादिः :-

स आतिवाहिको देहस्तदात्मीयप्रवर्तितः ।

कैश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कैश्चिद्विराडिति ॥२०॥ (३।१८८।१७)

कश्चित्सनातनाभिरुच्यः कश्चिन्मारायणाभिधः ।

कश्चिदीश इति ख्यातः कश्चिदुक्तः प्रजापतिः ॥२१॥ (३।१८८।१८)

(ख) जीवः :-

जीवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते । (३।१८८।१४)

चेतनं राम संसारो जीव एषः पशुः स्मृतः ॥ २२ ॥ (३।७।७)

(ग) आतिवाहिकदेहः :-

एतत्कलनमाद्यन्तमनाकारमनामयम् ।

आतिवाहिकदेहोक्त्या समुदाहियते बुधैः ॥२३॥ (३।१८८।६)

(घ) इन्द्रियम् :-

श्रुत्वा स्पर्शं च दृष्ट्वा च श्रुत्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।

इन्द्रमानन्दयत्नेषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥२४॥ (३।६६।२७)

(द) पुण्यद्वयम् :—

मौदस्यकल्बजालास्तस्य पुण्यद्वयमिति स्मृतम् । (६।१८८।७)

(च) देहपदार्थी :—

देहभावनया देहो घटभावनया घटः ॥ २५ ॥ (१।५०।१७)

(छ) दर्शनान्तरैः सह मतभेदः :—

चित्तेष्वेत्यानुपादिन्या मत्वायाः सरुलङ्घयाम् ।

'मस्फुरद्भूषणमिया' एताः शर्षायद्वयः ॥२६॥ (३।६६।३१)

अईकारमनोबुद्धिद्वयः छष्टिकल्पनाः ।

एकरूपतया श्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ २७ ॥ (३।६६।४८)

नीयापिर्कैरित्तया तादृशैः परिकल्पिताः ।

अन्यथा कल्पिताः साख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ॥२८॥ (३।६६।४९)

जैमिनीयैश्चार्वाकैश्च धौर्देवैश्चोपनिषैस्तथा ।

अन्यैरपि विचित्रैस्त्वैः पाञ्चरात्रादिभिस्तथा ॥२९॥ (३।६६।५०)

[४] जीवस्याहङ्कारस्ताऽऽदानम् :—

तदेव धनसंनिध्या यात्यहन्तामनुकम्पात् ।

बह्वपशुः स्येन्बनाधिस्यात्स्वा प्रकाशतामिव ॥१॥ (३।६४।१२)

जीवोऽङ्कृतिमादत्ते संकल्पकलयेदया ।

स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ २ ॥ (३।६४।१४)

अहंभावो हि दिक्कालज्यवच्छेदो कृताकृतिः ।

स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ ३ ॥ (३।६४।१५)

[५] जीवस्य देहभावादानम् :-

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा वन्दिति तच्छृणु ।

जीवाकाशः स्वयमेवासौ तस्मिस्तु परमेश्वरे ॥१॥ (३।१३।१८)

अणुतैजःकण्डोऽस्मीति स्वयं चेतति चित्तया ।

यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ २ ॥ (३।१३।१९ ,

असदेव सदाकारं सङ्कल्पेन्दुर्यथा न सन् ।

तमेव भावयन् दृष्टृदृश्यरूपतया स्थितः ॥ ३ ॥ (३।१३।२०)

एकएव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिषोषवत् ।

किञ्चित्स्पर्शैक्यमिवादत्ते ततस्तारकतां विदन् ॥४॥ (३।१३।२१)

यथाभावितमग्नार्थभाविताद्विश्वरूपतः ।

स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोऽहमिव स्वयम् ॥५॥ (३।१३।२२)

चित्तात्मत्ययमापत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्यताम् ।

तारकाकारमाकारं भाविदेहाभिधं तथा ॥ ६ ॥ (३।१३।२३)

भावयत्येति तद्भावं चित्तं चेत्यर्थतामिव ।

परित्यज्यैव सद्भावं ततस्तारककोदरे ॥ ७ ॥ (३।१३।२४)

स्वप्नसङ्कल्पयोः संविद्वेष्येतज्जीवकोऽणुके ।

स्वरूपतारकान्तस्यो जीवोऽयं चेतति स्वयम् ॥ ८ ॥ (३।१३।२६)

इन्द्रमानन्दपत्येषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥२४॥ (३।६६।२७)

(ङ) पुण्यद्वैतम् :-

मौढसंकल्पनास्तास्त पुर्यष्टकमिति स्मृतम् । (३।१८८।७)

(च) देहपदार्थः :-

देहभावनया देहो घटभावनया घटः ॥ २५ ॥ (१।५०।१७)

(छ) दर्शनान्तरैः सह मतभेदः :-

चित्तैवेत्याहुपाकिन्या मत्वायाः सफलकृताम् ।

मस्फुरद्रूपमिषया एताः कर्मायवृत्तयः ॥२६॥ (३।६६।३१)

अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः छष्टिफल्यनाः ।

एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ २७ ॥ (३।६६।४८)

नैयायिकैरितरया वादग्रैः परिकल्पिताः ।

अन्यया फलिताः सांख्यैश्चावांशैरपि चान्यया ॥२८॥ (३।६६।४६)

जैमिनीयैश्चाहंशैश्च बौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा ।

अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाञ्चरात्रादिभिस्तथा ॥२९॥ (३।६६।५०)

[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम् :-

तदेव धनसंविषया यात्यहन्तामनुकम्पात् ।

महत्तयाः स्वेन्धनाधिक्यास्तान् प्रकाशतामिव ॥१॥ (३।६४।१२)

जीवोर्जकृतिमादत्ते संकल्पकृतयेदया ।

स्वपैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ २ ॥ (३।६४।१४)

अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।

स्वयं संकल्पवस्तुतो वातसम्बद् इव स्फुरन् ॥ ३ ॥ (३।६४।१५)

[५] जीवस्य वेहभावादानम् :-

जीवाकाशस्त्विह देहं पया बन्धिति तच्छृणु ।

जीवाकाशः स्वयमेवासौ तस्मिस्तु परमेश्वरे ॥१॥ (३।१३।१८)

अणुतेजःफणोऽस्मीषि स्वयं चेतवि चितया ।

यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ २ ॥ (३।१३।१९ ,

असदेय सदाकारं सङ्कल्पेन्दुर्यया न सन् ।

तमेव भावयन् दृष्टदृश्यरूपतया स्थितः ॥ ३ ॥ (३।१३।२०)

एकएव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् ।

किञ्चित्स्वपौष्यमिवादत्ते ततस्तारकता विदन् ॥४॥ (३।१३।२१)

पयाभावितमग्रायभाविताद्विश्वरूपतः ।

स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोऽहमिति स्वयम् ॥५॥ (३।१३।२२)

चित्तात्मत्ययमाधत्ते स्वप्ने स्वामिव पाम्पताम् ।

तारकाकारमाकारं भाविदेहमिदं तथा ॥ ६ ॥ (३।१३।२३)

भावयत्येति कद्रावं चित्तं चेत्यर्थतामिव ।

परित्यज्यैव तद्राहं ततस्तारककोटरे ॥ ७ ॥ (३।१३।२४)

स्वप्नसङ्कल्पयोः संविद्वेद्येतज्जीवकोऽणुके ।

स्वरूपतारकान्तस्यो जीवोर्जं चेतवि स्वयम् ॥८॥ (३।१३।२६)

तदेतद्बुद्धिचिदादिज्ञानसत्तादिरूपकम् ।

जीवाकाशः स्वतस्त्र तारकाकाशकोशकम् ॥६॥ (३।१३।२७)

मेक्षेऽहमिति भावेन दृष्टुं प्रसस्तीव स्वे ।

तस्यो रन्ध्रद्वयेनैव भाविवाह्यमिथं पुनः ॥ १० ॥ (३।१३।२८)

येन पश्यति तत्रोत्पुगं मास्त्रा भविष्यति ।

येन स्पृशति सा वै त्वम्यच्छृणोति श्रुतिस्तु सा ॥११॥ (३।१३।२९)

येन मिश्रति तद्ग्राह्यं स स्वमात्मनि पश्यति ।

तत्तस्य स्वदनं पश्चाद्रसना चोच्छसिष्यति ॥ १२ ॥ (३।१३।३०)

सन्दते यत्स तद्वायुमेष्टा कर्मेन्द्रियत्रयम् ।

रूपालोकमनस्कारजातमित्थपि भावयत् ॥१३॥ (३।१३।३१)

भातिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यम्बरमम्बरे ॥ १४ ॥ (३।१३।३२)

यनोबुद्धिरङ्कारस्वया तन्मात्रपञ्चकम् ।

इति पुर्यष्टकं श्रुतं देहोऽज्ञावातिवाहिकः ॥ १५ ॥ (३।१५।५०)

अहं किमिति शब्दार्थवेदनाभोगसंविदम् ।

संविदं तत्त्वशब्दार्थं जीवः पश्यति सार्थकम् ॥१६॥ (३।१६।४६)

तादृशवेदनात्सोऽयं रसशब्दार्थवेदनात् ।

भाविनिर्हार्यनाम्नैकदेशेऽनुभवति क्षणात् ॥१७॥ (३।१६।४७)

तादृशवेदनात्तेजः शब्दार्थोन्मुखतां गतः ।

भविष्यन्नेवनाम्नैकदेशे भवति मासनम् ॥ १८ ॥ (३।१६।४८)

तादृशवेदनात्सोऽयं घ्राणं तद्दृष्टिवेदनात् ।

स्थितो यस्मिन्भवतीति तावद्दृष्ट्यादिता स्थिता ॥१९॥ (३।१६।४९)

एवंशायः स जीवात्मा काकतालीयवच्छनैः ।

विशिष्टसन्निवेशत्वं भावितं पश्यति स्वतः ॥ २० ॥ (३।६७।५०)
 स तस्य सन्निवेशस्य त्वसतोऽपि सतः सतः ।
 शब्दभावैकदेशत्वं श्रवणार्थेन विन्दति ॥ २१ ॥ (३।६७।५१)
 स्पर्शभावैकदेशत्वं त्वक्शब्दार्थेन विन्दति ।
 रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विन्दति ॥ २२ ॥ (३।६७।५२)
 रूपभावैकदेशत्वं नेत्रार्थाकृतिं पश्यति ।
 गन्धभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति ॥ २३ ॥ (३।६७।५३)
 एवं भावमयैः सत्ताप्रकटीकरणक्षमम् ।
 भविष्यदिन्द्रियाख्यं स रन्ध्रं पश्यति देहके ॥ २४ ॥ (३।६७।५४)
 इत्येवमादि जीवस्य राघषाद्यतनस्य च ।
 जदेति प्रतिभासात्मा देह एवातिबाहिकः ॥ २५ ॥ (३।६७।५५)
 आतिबाहिकदेहात्मा चित्तदेहाम्बराकृतिः ।
 स्वकल्पनाम्न आकारमण्डं संस्थं प्रपश्यति ॥ २६ ॥ (३।१३।३४)

[६] स्वसङ्कल्पकृतं वेष्टनम् :-

इच्छायाः शक्तयश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।
 भ्रतुधावन्ति दोषाय सरितः सागरं यथा ॥ १ ॥ (४।४२।३०)
 इति शक्तिमयंचेतो मनाईकारत्वां गतम् ।
 कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति वन्धनम् ॥ २ ॥ (४।४२।३१)
 स्वसङ्कल्पानुसन्धानात्प्राप्तौ च न्यन्येषु ।
 कष्टमस्मिन्स्वयम्वन्धमेत्यात्मा परिवर्ष्यते ॥ ३ ॥ (४।४२।३२)

स्वसङ्कल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।

परां विवशतामेति श्रृंखलावद्भसिहवत् ॥ ४ ॥ (४।४१।३४)

स्ववासनादज्ञावेशादाशाविवशतां गताः ।

दशास्वतिविचित्रास्तु स्वयं निगदिताशयाः ॥ ५ ॥ (४।४१।३५)

(७) संसृतिबीजविचारः—

अन्तर्लान्निधनारम्भशुभाशुभमदाकुरम् ।

संसृतिप्रसूतेर्बीजे शरीरं विद्धि राघव ॥ १ ॥ (५।६१।८)

भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्रफल्म् ।

बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ २ ॥ (५।६१।१०)

यदिदं किञ्चिदामोनि जागर्त दृश्यतां गतम् ।

रूपं तद्येवसः स्फारं घटादित्वं गृहो यथा ॥ ३ ॥ (५।६१।१३)

द्वे बीजे चित्तदृष्टस्य वृत्तिप्रवृत्तिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं हृद्भावना ॥ ४ ॥ (५।६१।१४)

द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।

एकस्मिन् तयोः क्षीरो क्षिप्तं द्वे अपि नश्यतः ॥ ५ ॥ (५।६१।१८)

आमोदपुष्पवच्चैतत्तिलवच्चव्यवस्थिते ।

वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ६ ॥ (५।६१।१९)

विचोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।

सुमगं संविदः स्वास्व्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ ७ ॥ (५।६१।२०)

हृद्भावनाया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥ (५।६१।२६)

भावितस्तीव्रसंयोगादात्मना यच्चदेव सः ।
 भवत्पाशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ६ ॥ (५।६१।३०)
 तादृग्रूपः स पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
 पत्यश्रयति तदेवतत्सहस्तिवति विमुहति ॥ १० ॥ (५।६१।३१)
 वासनायेगवैकस्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
 भ्रान्तं परयति दुर्दृष्टिः सर्वं मदकथादिव ॥ ११ ॥ (५।६१।३२)
 वृडाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचञ्चलम् ।
 चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ १२ ॥ (५।६१।३५)
 यदा न वास्पते किञ्चिद्धेयोपादेयकपि यत् ।
 स्थीयते सकलं त्यक्त्या तदा चित्तं न जायते ॥ १३ ॥ (५।६१।३६)
 वासनाप्राणपवनस्पन्दबोरनयोर्द्वयोः । (५।६१।३३)
 संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ।
 हृदि संवेद्यमाप्यैव प्राणस्पन्दोऽथ वासना ॥ १४ ॥ (५।६१।६४)
 संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने । (५।६१।६५)
 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव हुमः ॥ १५ ॥ (५।६१।६६)
 पुरुषत्वं यथा स्वाशोः संवेद्यं संविदस्तथा । (५।६१।७१)
 शुद्धैव संविद्भिजगत्संवेद्यं नान्यदस्स्यलम् ॥ १६ ॥ (५।६१।७१)
 यदा सङ्कल्प्य सङ्कल्प्य सम्बित्ताम्विदते वपुः ।
 तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति वीजताम् ॥ १७ ॥ (५।६१।८८)
 अथास्याः सम्बिदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते ।
 सम्बिन्मात्राद्बुदेत्येषा प्राकाशयामिव तेजसः ॥ १८ ॥ (५।६१।८८)
 विशेषं सम्परित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।

एकरूपं महारूपं सत्तापास्तत्तदं विदुः ॥१६॥ (५।२१।१०२)
 सत्तासायान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
 सैवास्य बीजतां याता तव एव प्रवर्तते ॥२०॥ (५।२१।१०६)
 सत्तासायान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम् ।
 पदमापयनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥२१॥ (५।२१।११०)
 तन्न किञ्चित् किञ्चित् तत्तद्वस्तीव नास्ति च ।
 तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न वास्मि च ॥२२॥ (५।२१।१२०)

[८] जीवानामसंख्येयत्वम् :—

एवं जीवाश्चितो भावा भवभावनपोहिताः ।
 वसन्तः फलितारुणाराष्ट्रक्षशोऽप्यय कोटिशः ॥१॥ (४।४३।१)
 असङ्ख्यताः पुरा जाता जायन्ते चापि वाय मोः ।
 वत्सतिष्पन्ति चैवाम्बुरुणौघा इव निर्झरात् ॥२॥ (४।४३।२)
 स्ववासनादक्षापेशाद्वाशाविवञ्चतां गताः ।
 दशास्वतिविचित्रास्तु स्वयं निगदिताशयाः ॥३॥ (४।४३।३)
 भ्रनार्तं प्रतिदिशं देशे देशे जले स्थले ।
 जायन्तो वा त्रिपन्तो वा सुदुष्टदा इव वारिष्णि ॥४॥ (४।४३।४)

[९] सप्तविधो जीवभोहः :—

धीनजाम्रतया जाम्रन्महाजाम्रचपैव च । (३।११७।११)
 जाम्रत्स्वप्नस्तस्या स्वप्नः स्वप्नजाम्रत्सुषुम्नम् ॥१॥ (३।११७।१२)

(अ) वज्रिजाग्रत् :—

प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चित्तः । (३।११७।१३)

भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ।

षीजरूपं स्थितं जाग्रतीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ २ ॥ (३।११७।१४)

(आ) जाग्रत् :—

नवमसूतस्य परादर्थं चाहमपिदं मय । (३।११७।१५)

इति यः प्रत्ययः स्वस्यस्तज्जाग्रत्भागमावनात् ॥३॥ (३।११७।१६)

(इ) महाजाग्रत् :—

अयं सोऽपिदं तन्म इति जन्मान्वरोदितः । (३।११७।१६)

पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ॥४॥ (३।११७।१७)

(ई) जाग्रत्स्वप्नः :—

अरूढमय वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् । (३।११७।१७)

यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ॥५॥ (३।११७।१८)

द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः । (३।११७।१८)

अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोज्जेकविधो भवेत् ॥६॥ (३।११७।१९)

(उ) स्वप्नः :—

अल्पकालं मया दाम्नेवं नो सत्यमित्यपि । (३।११७।१९)

निद्राकालानुभूतेष्वे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।

स स्वप्नः कथितस्तस्य महानायत्तिर्येहैदि ॥७॥ (३।११७।२०)

(ऊ) स्वप्नजाग्रत् :—

चिरसंदर्शनाभावादमफुल्लवृद्धपुः ।

स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्सदं गतः । (४।११७।२१)

अक्षते वा क्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् ॥८॥ (३।११७।२२)

(ए) सुषुप्तिः :—

पश्यस्यापरित्यागे जडा जीवस्य वा स्थितिः । (३।११७।२२)

भविष्यद्बुद्धः स्वबोधादया सौषुप्ती सोच्यते गतिः ॥९॥ (३।११७।२३)

एते तस्याभवस्याया तृणालोष्ठशिलादयः । (३।११७।२३)

पदायाः संस्थिताः सर्वे परमाणुपरमाण्विन् ॥१०॥ (३।११७।२४)

[१०] सप्तविधा जीवाः :—

ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः ।

केचित्केवलजाग्रत्स्याश्चिराज्जाग्रत्स्थिताः परे ॥१॥ (३।११७।२५)

घनजाग्रत्स्थितश्चान्यो जाग्रत्स्वप्नास्तथेतरे ।

क्षीणजागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः ॥२॥ (३।११७।२६)

(अ) स्वप्नजागराः :—

कस्मिंश्चित्तात्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति कचित् ।

केचित्सुप्ताः स्थिता देहैर्जीवा जीवितवर्षिणः ॥३॥ (३।११७।२७)

ये स्वप्नमपि पश्यन्ति तेषां स्वप्नमिदं जगत् ।

विद्धि ते हि स्वलूच्यन्ते जीवकाः स्वप्नजागराः ॥४॥ (३।५०।६)

कचिदेव प्रसुप्तानां यः स्वप्नः स्वप्नस्तियतः ।

विषयः सोऽयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा ययम् ॥५॥ (३।५०।७)

तेषां चिरतया स्वप्नः स जाग्रत्स्वप्नागतः ।

स्वप्नजागरकास्ते तु जीवास्ते तद्वताः स्थिताः ॥६॥ (३।५०।८)

(आ) सङ्कल्पजागराः :—

कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति कचित् ।

अनिशालव एवान्तः संकल्पैकपरा स्थिताः ॥७॥ (३।५०।९)

ध्यानाद्विलुप्तिता बाध मनोराज्यवसानुगाः ।

संकल्पदाढ्यर्धमापन्ना गलिताग्रानुभूतयः ॥ ८ ॥ (३।५०।१०)

संकल्प एव जाग्रत्त्वं येषां चिरतयांशतः ।

तत्रास्तमितवैष्टानां ते हि संकल्पजागराः ॥ ९ ॥ (३।५०।११)

संकल्पोपशमे भूयस्तमन्यं वा श्रयन्ति ते ।

दैहे तेषां वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः ॥१०॥ (३।५०।१२)

(इ) केवलजागराः :—

मायाम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो बृंहितात्मनः ।

मोक्ताः केवलजागर्याः प्राशुत्यस्यविकासिनः ॥११॥ (३।५०।१३)

(ई) चिरजागराः :—

भूयो जन्मान्तरगतस्त एव चिरजागराः ।

फल्गुन्यन्ते प्रौढियायाताः कार्यकारणचारिणः ॥१२॥ (६।५०।२०)

(उ) घनजागराः :-

त एव दुष्कृतावेशाज्जडस्यावरता गताः ।

घननाम्रचया मोक्षा जामत्सु घनतां गताः ॥१३॥ (६।५०।२१)

(ऊ) जाग्रत्स्वप्नाः :-

ये तु श्लाघार्थसत्सङ्गबोधिता बोधमागताः ।

पश्यन्ति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्ना मवन्ति ते ॥१४॥ (६।५०।२२)

(ए) क्षीणजागराः :-

ये तु संमग्नसम्बोधा विभ्रान्ता परमे पदे ।

क्षीणजाग्रत्प्रभृतयस्ते तुर्यां भूषिकृता गताः ॥१५॥ (६।५०।२३)

[११] जीवजातयः :-

(अ) इदं प्रथमता :-

इदं प्रथमतोत्पन्नो योऽस्मिन्नेव हि जन्मनि ।

इदं प्रथमतानाम्नी शुभाभ्याससमुद्भवा । (३।६४।२)

शुभास्तोकाभया सा च शुभकार्यानुबन्धिनी ॥१॥ (३।६४।३)

(अ) गुणपीवरी :-

सा चेद्विधिरसंसारवासनाव्यवहारिणी । (३।६४।३)

भवैः कतिपर्यैर्गोक्षमित्युक्ता गुणपीवरी ॥ २ ॥ (३।६४।४)

(इ) ससत्त्वा :—

सादृक्कलपदानैककार्याकार्यानुमानदा । (३।६४।४)

तेन राम ससत्त्वेति प्रोच्यते सा कृतात्मभिः ॥३॥ (३।६४।५)

(ई) अधमसत्त्वा :—

अथ चेद्विप्रसंसारवासनाव्यवहारिणी । (३।६४।५)

अत्यन्तकलुषा जन्मसहस्रज्ञानभागिनी ॥ ४ ॥ (३।६४।५)

सादृक्कलपदानैकधर्माधर्मानुमानदा । (३।६४।६)

असावधमसत्त्वेति तेन साधुभिरुच्यते ॥ ५ ॥ (३।६४।७)

(उ) अत्यन्ततामसी :—

सैव संख्यातिगानन्ताजन्मवृन्दादनन्तरम् । (३।६४।७)

संदिग्धमोक्षा यदि तत्प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥६॥ (३।६४।८)

(ऊ) राजसी :—

अनद्यतनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी । (३।६।८)

योत्पत्तिर्मध्यमा पुंसो राम द्वित्रिभवान्तरां । (३।६४।९)

सादृक्कार्या तु सा लोके राजसी राजसत्त्वम् ॥७॥ (३।६४।९)

(ए) राजससात्विकी :—

अविप्रकृष्टजन्मापि सोच्यते कृतबुद्धिभिः ।

सा हि तन्मृतिमाग्रेण बोद्धव्योभ्या मृष्टक्षुभिः । (३।६४।१०)
तादृक्कार्पाणुमानेन प्रोक्ता राजससत्त्विकी ॥८॥ (३।६४।११)

(ऐ) राजसराजसी :-

सैव चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी । (३।६४।११)
तत्तादृशो हि सा तद्वैः प्रोक्ता राजसराजसी ॥९॥ (३।६४।१२)

(ओ) राजसतामसी :-

सैव जन्मश्रुतैर्मोक्षभागिनी चेच्चिरैर्पिण्डी । (३।६४।१२)
तदुक्ता तादृशारम्भा सद्भ्यो राजसतामसी ॥१०॥ (३।६४।१३)

(औ) राजसात्यन्ततामसी :-

सैव संदिग्धमोक्षा चेत्सहस्रैरपि जन्मनाम् । (३।६४।१३)
तदुक्ता तादृशारम्भा राजसात्यन्ततामसी ॥११॥ (३।६४।१४)

(अं) तामसी :-

सुक्तजन्मसहस्रा तु योत्तचिर्यक्षणी वृणाम् । (३।६४।१४)
चिरमोक्षा हि कथिता तामसी सा महर्षेभिः ॥१२॥ (३।६४।१५)

(अः) तामससत्त्वा :-

तज्जन्मनैव बोद्धव्य भागिनी चेत्तदुच्यते । (३।६४।१५)
तद्वैस्तामससत्त्वेवि तादृशारम्भशालिनी ॥१३॥ (३।६४।१६)

(क) तमोराजसी :—

भवेः कतिपयैर्मोक्षभागिनी चेत्तदुच्यते । (३।६४।१६)

तमोराजसरूपेति सादृशैर्गुणवृद्धितैः ॥ १४ ॥ (३।६४।१७)

(ख) अत्यन्ततामसी :—

पूर्वजन्मसहस्राद्या पुरोजन्मसत्तरपि । (३।६४।१७)

मोक्षायोग्या ततः मोक्षा तज्जैस्त्वामसतामसी ॥ १५ ॥ (३।६४।१८)

पूर्वं तु जन्मलक्षाद्या जन्मलक्षैः पुरोपि चेत् । (३।६४।१८)

संदिग्धमोक्षा तदसौ मोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥ १६ ॥ (३।६४।१९)

[१२] सर्वजीवानां ब्रह्मण उद्भवः—

सर्वा एताः समापान्ति ब्रह्मणो भूतजातयः । (३।६४।१६)

किञ्चित्प्रचलिता भोगात्पवोराशेरियोर्मयः ॥ १ ॥ (३।६४।२०)

स्वतेजःस्पन्दिताभोगादोपादिव प्ररीक्यः ॥ २ ॥ (३।६४।२१)

स्वमरीचिबलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव । (३।६४।२२)

मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रविम्बादिवांशवः ॥ ३ ॥ (३।६४।२३)

यथा विटपिनक्षित्रास्तद्वृषा विटपध्रियः । (३।६४।२४)

कदकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनकादिव ॥ ४ ॥ (३।६४।२५)

निर्मलरामलोद्योतात्पयसामिव विन्दवः । (३।६४।२६)

आकाशस्य घटस्यालीरन्त्राकाशादयो यथा ॥ ५ ॥ (३।६४।२७)

सीकरावर्तलहरीविन्दवः पयसो यथा । (३।६४।२८)

मृगतृष्णागतरङ्गिण्यो यथा भास्वरतेजसः ॥ ६ ॥ (३।६४।२९)

शीतरश्मेरिव ज्योत्स्ना स्वालोक इव तेजसः (३।६४।३०)

सर्वा एवेतिवा राग ब्रह्मणो जीवराशयः ॥७॥ (३।६४।२५)

[१३] उत्पत्तिलययोः सर्वत्रैकरूपता :—

यथा सम्पद्यते ब्रह्मा कोटः सम्पद्यते तथा । (३।६७।६६)

ब्राह्मणकोटसंयितेः सम्पद्यसंवेदनात्तयः ॥१॥ (३।६७।६८)

[१४] सर्वपदार्थानां समनस्कत्वम् :—

एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।

यथा संवेदनेच्छत्वाद्यथा संवेदनोदयम् ॥ १ ॥ (३।४०।२०)

वसति प्रसरेण्यन्तर्घ्रियते गगनोदरे ।

लीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीमवति पल्लवे ॥ २ ॥ (३।४०।२१)

बल्लसत्पद्मवोचित्ये मृदुत्यति शिलोदरे ।

प्रवर्षस्यम्बुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ ३ ॥ (३।४०।२२)

यथेच्छमन्वरे याति जठरेऽपि च भूभुताम् ।

अनन्तराकाशवर्षुर्धत्तेऽथ परमाणुताम् ॥ ४ ॥ (३।४०।२३)

यथा बीजेषु पुण्यादि मृदो राशौ घटो यथा ।

(तथान्तः संस्पृता साधो स्याद्वरेषु स्ववासना ॥५॥ (६।१०।१६)

विच्छक्तिर्वासनावीजरूपिणी स्वापधर्मिणी ।

स्थिता रसतया नित्यं स्वावरादिषु वस्तुषु ॥६॥ (६।१०।२३)

धीजेषूल्लासरूपेण जादयेन जटरूपिषु ।

द्रव्येषु द्रव्यभावेन काठिन्येनेवेषु च ॥ ७ ॥ (६।१०।२४)

प्राणिबीर्यरसान्तस्या संविज्जग्यमाततम् ।

तनोति लविकान्तस्यो रसः शुष्पफलं यथा ॥८॥ (६।२८।१८)

५-मनोमहत्त्वम् ।

[१] मनसः सर्वशक्तित्वम् :-

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः स्मृतः । (३।६।१४)
स्वरूपं सर्वकृत्त्वं च शक्तत्वं मनसो मुने ॥ १ ॥ (३।६।१६)
मनो यदनुसन्धत्ते तदेवाप्नोति क्लृप्तात् । (३।६।१८)
यथैतद्वायवेत्स्वान्तं तथैव भवति क्षणात् ॥ २ ॥ (३।६।१९)
प्रतिभासमुपायाति यद्यदस्य हि चेतसः ।
तत्तत्प्रकटतामेति स्यैर्यं सफलतामपि ॥ ३ ॥ (३।६।२०)

[२] चित्तस्य संसृतिसामर्थ्यम् :-

विचित्रयुद्गुदोत्प्लासे स्वात्मनो व्यतिरेकिणि ।
यथा सुरायाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ ॥१॥ (३।६।६)
जीवः संकल्पमात्रात्मा यत्संकल्पोऽजतिष्ठते ।
इदि भूत्वा स एवाशु बहिः प्रसरति स्फुटम् ॥२॥ (३।२२।३७)
तत्संकल्पात्मकं चेतो ययेदमस्त्रिंशं जगत् ।
संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात् ॥३॥ (३।११।१७)
विश्वबीजमहत्त्वं त्वं विद्धि तस्माद्भि जायते ।
साध्यव्युर्वानदीशादिजगज्जठरपादपः ॥ ४ ॥ (३।७।११)
मनोविद्भ्रमणमिदं संसार इति संप्रतम् । (४।४७।४८)

चित्तोन्नेपनिमेपाभ्यां संसारमलयोदयौ ॥५॥ (३।४४।१६)

चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा ।

असत्सत्सदसचैव वत्तया तस्य विष्टिति ॥ ६ ॥ (३।१३६।१)

अङ्कुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलधियः ।

मनसोऽस्य तथा ज्ञानस्त्वप्नविभ्रममूषयः ॥७॥ (३।११०।४६)

फलं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ।

मनस्तदापत्तमनो देशकालक्रमं विदुः ॥ ८ ॥ (३।१०३।१४)

मनोदृश्यमयं दोषं तनोतीमं क्षयात्मकम् ।

असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा ॥९॥ (३।४।७८)

[३] स्वयं स्वैरं च चित्तस्य जगत्कल्पनम् :—

तत्त्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम् ।

तेनेपमिन्द्रजालश्रीर्नितनेन वितन्यते ॥ १ ॥ (३।४।७६)

[४] सर्वेषामेव चित्तानामेवंरूपशक्तिमत्त्वम् :—

प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकम् ।

पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिविचं जगद्भ्रमः ॥ १ ॥ (३।४०।१६)

[५] जीवस्य सर्वसम्पादनत्वशक्तिः :—

सर्वं सम्पादयत्याशु स्वयं जीवः स्वशीहितम् । (३।४५।१२)

प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी ॥१॥ (३।४५।१३)

जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा ।

भाति तत्कलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा ॥२॥ (३।४५।१४)

यस्य यस्य ययोदेति स्वचित्प्रयतनं चिरम् ।

फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥३॥ (३।४५।१८)

तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा ।

फलं ददात्यय स्वैर नभःफलनिपातवत् ॥ ४ ॥ (३।४५।१९)

स्वसंविद्यतनादन्यन्न किञ्चिच्च कदाचन ।

फलं ददाति तेनाशु ययेच्छसि तथा कुरु ॥५॥ (३।४५।२०)

स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।

स तथैव तदाप्नोति नेतरस्वेह कर्तृता ॥ ६ ॥ (४।१३।११)

न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।

यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ७ ॥ (३।१२।८)

[६] मनःसंवेदनानुरूपं पदार्थानां वपुः :-

यद्यिच्छं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः ।

सदेहेषु विदेहेषु ॥ भवत्यन्यथा क्वचित् ॥ १ ॥ (३।५६।२८)

यथा भावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता । (३।५६।३०)

असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनाक्षया ॥२॥ (३।५६।३१)

येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽन्य ।

तेन तेन तथा तत्तच्छदा सम्प्रनुभूयते ॥ ३ ॥ (३।२०।१६)

अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतयेदनात् ।

शुश्रुमित्रत्वमापाति मित्रसन्निधिवेदनात् ॥ ४ ॥ (३।६०।१७)

निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।

निमेष एव तत्कल्यो भवत्यत्र न सशयः ॥ ५ ॥ (३।६०।२०)

कल्पे यदि निमेषत्वं चेत्ति कल्पोज्ज्वलसो ततः ।

निमेषोभवति क्षिप्रं तादृगरूपात्मिका हि चित् ॥६॥ (३।६०।२१)

दुःखितस्य निशा कलाः सुखितस्यैव च क्षणाः ।

क्षणाः सन्ने भवेत्कलाः कलाश्च भवति क्षणाः ॥७॥ (३।६०।२२)

ध्यानमक्षीशचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः । (३।६०।२६)

न पदार्था न च जगत्सत्यमात्मनि योगिनः ॥८॥ (३।६०।२७)

मधुरं कदुतामेति कदुभावेन चिन्तितम् । (३।६०।२७)

कदु चायाति माधुर्यं मधुस्त्वेन चिन्तितम् ॥ ६ ॥ (३।६०।२८)

मिश्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिषुबुद्ध्या रिषुः सुदुः । (३।६०।२८)

भवतीति महागृहो ययासम्येद्वं जगत् ॥ १० ॥ (३।६०।२६)

वेदनात्तोषमानील शुचल वाप्यनुभूयते ।

आपद्दुस्तवः खेटं करोति परिमोहितः ॥ ११ ॥ (३।६०।३२)

शून्यमाकीर्णतामेवि वेदनास्त्वप्नद्विष्य । (३।६०।३१)

असत्यलो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ॥ १२ ॥ (३।६०।३३)

वेदनास्त्वप्नन्मिता जाग्रतीव रतिषदा ।

यद्यथा भासमायास्तत्तथा स्थिरता गतम् ॥१३॥ (३।६०।३४)

य यं निश्चयमादत्ते सविदन्तरस्त्रिदिवम् ।

तत्तथैवानुभवति मत्त्वक्षमिति सर्तवम् ॥ १४ ॥ (३।१००।२)

य यं निश्चयमादत्ते सवित्स्त्रिद्वनिश्चया ।

तथा तथा भवत्येषा फलयुक्तस्त्वभावतः ॥ १५ ॥ (३।१४८।५)

यथायमनुसयते स्वभावं सम्बिदध्यया ।

तं तथैवानुभवति भवेच्चेद्दृढनिश्चयः ॥ १६ ॥ (६।२१।०७)

मनो मोहमुपदादत्ते त्रियते जायते मनः ।

तत्स्वचिन्तामसादेन वध्यते मुच्यते पुनः ॥ १७ ॥ (४।४।६)

ये सर्गा नरकाभोगा या जन्ममरणौपणा ।

स्पन्दोपनमेनेदं स निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥ १८ ॥ (४।१३।१३)

[७] भावनानुरूपं फलम् :—

दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम् । (४।२१।५६)

तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति ॥ १ ॥ (४।२१।५७)

न तदस्ति न यस्तत्स्य न तदस्ति न यन्मृषा । (४।२१।५७)

यद्यथा येन निर्णीतं तद्यथा तेन लक्ष्यते ॥ २ ॥ (४।२१।५८)

यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशान्मनः ।

तथा स्पन्दाख्यकर्माख्यमथास्त्राखा विमुञ्चति ॥ ३ ॥ (४।२१।२०)

तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।

ततस्तमेव चास्वादभुक्तुभूयाशु वध्यते ॥ ४ ॥ (४।२१।२१)

यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।

तत्तच्छ्रेयोऽप्यन्यास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते ॥ ५ ॥ (४।२१।२२)

धर्मार्थकायमोक्षार्थं प्रयतन्ते सदैव हि ।

मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपत्त्या स्वयैव च ॥ ६ ॥ (४।२१।२३)

न निम्बेक्षू कटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावसौ ।

यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ॥ ७ ॥ (४।२१।२३)

दृढाभ्यासो य एवास्य जीवस्योदेत्यविश्रुतः ।

सोऽप्यन्तपरसेनापि समेवाश्वनुधासति ॥ ८ ॥ (३।६३।२८)

मनो निर्दलसत्त्वात् यद्भावयति यादृशम् ।

तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्ययः ॥ ९ ॥ (४।१७।४)

जीवो यद्वासनावद्भवस्तदेवान्तः प्रपश्यति । (४।१७।२६)

भावनेव स्वयात्मानं देहोऽयमिति पश्यति ॥१०॥ (३।६३।३३)

पयावासनया जन्तोर्विषमप्यमृतायते ।

असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनासया ॥११॥ (३।५६।३१)

पदया भावयत्याशु तत्तया परिपश्यति । (३।५१।३)

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च विद्धि सन्नेदं स्वयम् ॥१२॥ (३।५१।८)

[८] अभ्यासप्रशंसा :—

पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ।

पुरुषार्थः स पथे हेनास्ति न विना गतिः ॥१॥ (३।६७।४३)

योऽभ्यासः प्रकृत्यन्तः शुद्धचिन्मसो रसात् ।

भवेत्तन्मयमेवान्तराद्यालमिव लक्ष्यते ॥ २ ॥ (३।६७।२०)

आतिवाहिकदेहोऽप्यं शुद्धचिद्रूपोऽयं केवलम् ।

आधिभौतिकतामेति भावनाभ्यासयोगतः ॥ ३ ॥ (३।६७।३०)

आधिभौतिकदेहोऽसौ धारणाभ्यासभावनात् ।

विदङ्गवत्प्रथममेति पर्याभ्यासविनृम्भितम् ॥४॥ (३।६७।३१)

दुःसाध्याः सिद्धिमाप्नोति स्थितो यान्ति मित्रताम् ।

विपाश्यमृता यान्ति सतताभ्यासयोगतः ॥५॥ (३।६७।३३)

येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तुनि सोऽप्ययः ।

कदमचिन्न तदाप्नोति वन्द्या स्वतनयं यथा ॥६॥ (६।६७।३४)

सर्वस्य जन्तुजातस्य सर्ववस्त्ववभासने ।

सर्वदैर्घ्यैक एवोर्ज्वैर्जयत्यभ्यासमास्करः ॥ ७ ॥ (६।६७।४१)

दृढाभ्यासाभिधानेन घननाम्ना स्वकर्मणा ।

निजपेदनजेनेव सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ८ ॥ (६।६७।४४)

[९] मनोनिश्चयप्राचल्यम् :—

न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ १ ॥ (३।८८।१८)

यो वद्वपदतां यातो जन्तोर्मनसि निवधः ।

स तेनैव विना ब्रह्मभान्येन विनिवार्यते ॥ २ ॥ (३।८८।१६)

बहुकालं यदभ्यस्त मनसा दृढनिधायम् ।

शापेनापि न तस्यास्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥३॥ (३।८८।२०)

वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते ।

का नाम का महाराज कोट्ययः कस्य शक्तयः ॥४॥ (३।८९।३८)

याभिर्मनांसि भिद्यन्ते दृष्टनिश्चयवन्त्यपि ।

वृद्धिमायातु वा देहो यातु वा विशरारुताम् ॥५॥ (३।८९।३९)

भावितार्याभिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत् ।

इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं दधानं तत्स्थितं मनः ॥ ६ ॥ (३।८९।४०)

भावाभावाः शरीरस्यामृष शक्ता न वाधितुम् ॥७॥ (३।८९।४१)

या यया चित्रकचिता प्रतिपक्षविद् विना ।

न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥८॥ (३।९४।१९)

[१०] चित्तानुरूपा गतिः १—

या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥१॥ (३।४०।११)

यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।

परमेण प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदक्षां पुनः ॥ २ ॥ (३।४०।१३)

सर्वैकप्रत्ययो रज्ज्वाप्रसर्पप्रत्यये वलात् ।

निवर्ततेऽन्यथा ह्येष तिमृत्येव यथास्थितः ॥३॥ (३।४०।१४)

अन्यत्ववेदनादन्य परस्मादातिवाहिकः ।

ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्म सा संविचिर्हि नान्यजा ॥४॥ (३।६७।५८)

पावद्वेतालसंक्रुतो बालस्य फल विद्यते ।

निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम् ॥५॥ (३।५३।३१)

अविचैरुज्ज्वरोष्णत्वं विद्यते पावदात्मनि ।

तावद्विचैरुशीतांशुशैलं कुत उदेत्यलम् ॥६॥ (३।५३।३२)

[११] चित्तायत्ते सुखदुःखे :—

चित्तायत्तमिदं सर्वं जगत्स्मरचरात्मकम् ।

चित्ताधीनवतो राम बन्धमोक्षावपि स्फुटम् ॥१॥ (३।६८।३)

मनः प्रमादाद्वर्धन्ते दुःखानि गिरिवृक्षवत् ।

तद्गशादेव नश्यन्ति सूर्यस्याग्रे हिमं यथा ॥२॥ (३।६६।४३)

सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।

मनः कर्तुं मनो भावतु मानसं विद्धि मानवम् ॥३॥ (३।११५।२४)

मनः कर्मफलं सुद्धे शुभं वाऽशुभमेव वा । (३।११५।२६)

अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ॥४॥ (३।१।१५।३४)

मनो मोहमुपादत्ते ध्रियते जायते मनः ।

तत्स्वरचिन्तामसादेन वध्यते म्रियते पुनः ॥ ५ ॥ (४।४।६)

सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाननम् ।

शरीरं मन एषेह नतु मांसमयं म्रुते ॥ ६ ॥ (४।१३।८)

यस्त्वक्कुशिम ज्ञानन्दस्त्वदर्थं प्रयतैर्नरैः ।

मनस्तन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ॥ ७ ॥ (४।२१।३४)

[१२] जीवेच्छाकल्पितं निजं विश्वम् :—

इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया । (४।४५।३३)

दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥१॥ (४।४५।२४)

या येन वासना यत्र सतेवारोपिता यथा ।

सा तेन फलमूस्तत्र त्वेव प्राप्यते तथा ॥२॥ (३।६६।१०)

स्येनैव चित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा ।

सङ्कल्पैकशरीरेण नानाविस्तरस्थालिना ॥ ३ ॥ (३।६६।८)

इदं वतमनेकात्म मायामयमकारणम् ।

विषयं विगतविन्यासं वासनाकल्पनाकुलम् ॥४॥ (३।६६।६)

[१३] मनसो देहस्य कर्तृत्वम् :—

मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम् ।

कुमिकोशमकारेण स्वात्मकोशे ह्य स्वयम् ॥१॥ (४।४५।७)

करोति देहं सङ्कल्पात्कुम्भकारो घटं यथा ॥२॥ (४।११।१६)

याज्यं यांसास्थिसङ्घातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।

मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ३ ॥ (४।१३।६)

चित्तं हि प्रतिभासात्प्र यच्च तत्प्रतिभासनम् ।

तदिदं भाति देहादिस्वान्वं नान्यास्ति देहदृक् ॥ ४ ॥ (३।६१।२०)

स्वप्नसङ्कल्पनात्नेन यवान्यैव जगत्स्थितिः ।

तथैवेयं हि सङ्कल्पकलना काचिदेव हि ॥ ५ ॥ (६।२८।३०)

प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तो वासनातिशयेन यः ।

तथैव दृश्यते देहस्तयाञ्जृत्सुदयेन सः ॥ ६ ॥ (६।२८।३४)

मनसा भाष्यमानो हि देहतां याति देहकः ।

देहभावनयाऽयुक्तो देहयमैर्न बाध्यते ॥ ७ ॥ (३।८२।३)

यन्मपि हि मनो राम देहस्तदनु वदशः ।

तत्तामायाति गन्वान्तः पश्यन् मन्यतामिव ॥ ८ ॥ (४।२१।१६)

[१४] रोगाणां मानसी चिकित्सा :—

(अ) आधिव्याधित्वरूपम् :—

प्राधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणम् ।

तन्निवृत्तिः शुखं विद्याकृत्तपो मोक्ष उच्यते ॥ १ ॥ (६।८१।१२)

देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयम् ।

मोक्षमूले हि ते विद्याचल्लक्षणे परिक्षयः ॥ २ ॥ (६।८१।१४)

इदं प्राप्तमिदं नेति जाह्नवाद्वा घनमोददाः ।

प्रापयः सम्भवन्ते वर्षासु मिहिका इव ॥ ३ ॥ (६।८१।१६)

भृशं स्फुरन्तीष्विच्छासु यौख्यं चेतस्यनिर्जिते ।

दुरक्षाभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च ॥ ४ ॥ (६।८१।१७)

दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च ।

दुर्जनासङ्गदोषेन दुर्भावोद्भायनेन च ॥ ५ ॥ (६।८१।१८)

क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णात्वाद्वाहीना रन्ध्रसन्ततो ।

प्राणो विधुरता याते काये तु विकलीकृते ॥ ६ ॥ (६।८१।१९)

दौस्तिपत्यकारणा दोषाद्व्याधिर्देहो भवति ॥ ७ ॥ (६।८१।२०)

(आ) व्याधेः कारणमाधिः :—

चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुपात्यलम् । (६।८१।२०)

संक्षोभात्साम्यमुत्पद्यते बहन्ति प्राणवायवः ॥ ८ ॥ (६।८१।२१)

असमं बहति प्राणो नाड्यो यान्ति विसंस्थितिम् । (६।८१।२२)

काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णत्वं यान्ति काश्चित् रिक्तताम् ॥ ९ ॥ (६।८१।२३)

कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा ।

दोषाद्यैव मयात्यर्जं प्राणसञ्चारदुष्कृतात् ॥ १० ॥ (६।८१।२४)

तथान्नानि नयत्यन्तः प्राणवातः स्वमाश्रयम् । (६।८१।२५)

पान्थानानि निरोधेन विट्पन्थानः शरीरके ॥ ११ ॥ (६।८१।२६)

तान्येव व्याधिता यान्ति परिणामस्वभावतः । (६।८१।२७)

एवमापेर्भवेद्वाधिस्तस्याभावाच्च नश्यति ॥ १२ ॥ (६।८१।२८)

(इ) आधिक्येण व्याधयोऽपि क्षीयन्तेः—

आधिक्येणाधिभवाः क्षीयन्ते व्याधयोऽप्यलम् । (६।८१।२९)

शुद्धया पुण्यया साधो व्रियया साधुसेवया ॥१३॥ (६।८१।४०)

यनः प्रयाति नैर्मल्यं निरुपेक्षं च काञ्चनम् । (६।८१।४०)

घ्नानन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव ॥१४॥ (६।८१।४१)

सत्त्वशुद्धया वहन्त्येते क्रमेण प्राणायामः ।

जरयन्ति तथाभ्यानि व्याधिस्तेन विनश्यति ॥१५॥ (६।८१।४२)

यन्मयं हि यनो राम देहस्तदनु वदन्नः ।

तच्चानायाति गन्धान्तः पवनो गंधतामिव ॥१६॥ (४।२१।१६)

(ई) मंत्रचिकित्सा :—

यया विरेकं कुर्वन्ति हरीतण्यः स्वभावतः ।

भावनावशतः कार्यं तथा यरलवादयः ॥१७॥ (६।८१।३६)

(उ) साराधिक्षयः :—

द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव च ।

व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः ॥१८॥ (६।८१।२३)

प्राप्तेनाभिमतैर्नैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः । (६।८१।२४)

आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव ॥१९॥ (६।८१।२५)

आधिव्याधिविलासानां राम साराधिसंक्षयः ।

सर्वेषां भूलदा माहृष्यन्दीव तदवीरुधाम् ॥२०॥ (६।८१।२६)

(ऊ) कथमनामयं जीवितं स्यात् :—

यनसा माव्ययानो हि देहता याति देहकः ।

देहभावनयाऽप्युक्तो देहधर्मेन याच्यते ॥ २१ ॥ (३।८६।३)
 न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ २२ ॥ (३।८८।१८)
 यन्मनोनिश्चयकृत् तद्द्रव्यौपधिदशद्वयैः । (३।९१।४)
 हन्तुं न शक्यते जन्तोः प्रतिविम्बमणोरिव ॥ २३ ॥ (३।९१।५)
 पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यपालम्भ्य शान्त्वतश्च ।
 यदि तिष्ठत्यमम्ब्योऽस्तौ दुःखानां तदनिन्दितः ॥ २४ ॥ (३।९२।१४)
 पौरुषेण मनः कृत्वा नोरागं विगतञ्जरम् ।
 मारुह्येन जिताः बलेशाः शूलधान्तेऽपि तिष्ठताः ॥ २५ ॥ (३।९२।२१)
 अन्येऽपि सावधाना ये धीराः सुरमहर्षयः ।
 चित्तात्स्वमनुसन्धानं न त्यजन्ति मनामपि ॥ २६ ॥ (३।९२।२४)
 श्राययो व्यापयधैव शापाः पापदशस्तथा ।
 न स्पृहयन्ति तच्चित्तं पद्मापाताः शिलासिन्धवः ॥ २७ ॥ (३।९२।२६)
 भावाभावमयीं चिन्तामीहितानीहितान्विताम् ।
 विमृश्यात्मनि तिष्ठामि चिरं जीवाम्यनामयः ॥ २८ ॥ (३।२६।१०)
 इदमेव मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ।
 इति चिन्ता मे तेन चिरं जीवाम्यनामयः ॥ २९ ॥ (३।२६।१२)
 मशान्तचापलं वीतशोकं स्वस्थं सप्तादितम् ।
 मनो मम मुने ज्ञान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३० ॥ (३।२६।१६)
 किमथ मम सम्पन्नं प्राक्त्वा भविता पुनः ।
 इति चिन्ताज्वरो नास्ति तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३१ ॥ (३।२६।१८)
 जराभरणदुःस्वेषु राज्यलाभसुस्वेषु च ।

न विद्येयि न हृष्यामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३२॥ (६।२६।१६)

मयं चन्दुः परश्रामं ममावयमयमन्यतः ।

इति ब्रह्मन् जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३३॥ (६।२६।२०)

आहरन्मिहरन्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्चस्वस्वप्न ।

दैवोऽहमिति नो वेद्यि तेनास्मि चिरजीवितः ॥३४॥ (६।२६।२२)

अपरिषलया शक्त्या सुदृशा स्निग्धमुग्धया ।

शृणु पश्यामि सर्वत्र तेन जीवाम्यनामयः ॥३५॥ (६।२६।२५)

पत्करोमि यदश्रामि तत्पयस्त्वा तद्वतोऽपि मे ।

मनो नैकर्म्यवाद्भे तेन जीवाम्यनामयः ॥३६॥ (६।२६।२७)

करोमीशोऽपि नाह्वान्ति परितापे न खेदवान् ।

दरिद्रोऽपि न वाञ्छामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३७॥ (६।२६।२८)

जीर्णं भिक्षुं श्लथं क्षीणं क्षुब्धं क्षुण्णं क्षयं गतम् ।

पश्यामि नववत्सर्वं तेन जीवाम्यनामयः ॥३८॥ (६।२६।३३)

सुखितोऽस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने ।

सर्वस्य मिषमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ॥३९॥ (६।२६।३४)

प्रापयः पलपीरोऽस्मि जगन्मित्रं च सम्पदि ।

भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ॥४०॥ (६।२६।३५)

[१५] चित्ते संस्कृते सति जीवनमानन्दमयं भवति :—

मनः सर्वमिदं राय तस्मिन्नन्तयि किरितै ।

चिकित्सितो वै सकृतो जगज्जालमयो भवेत् ॥१॥ (४।४।५)

अन्तःशीतलतायां तु सम्पायां शीतलं जगत् । (५।५६।३३)

अन्तस्तृणोपतप्तानां दावदादमयं जगत् ॥२॥ (५।५६।३४)

न तत्रिभुवनैश्वर्याज कोशाद्रववारिणः ।

फलमासाद्यते चिच्छान्महन्वोषवृद्धितात् ॥३॥ (५।२१।१२)

पूर्णं मनसि सम्पूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।

वपानद्रुग्दवादस्प ननु चर्मास्तृणैव भूः ॥४॥ (५।२१।१४)

[१६] शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिबिम्बति :—

सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शं प्रतिबिम्बति ।

यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते ॥ १ ॥ (५।७१।३६)

आकाशोपलङ्घ्यादौ सर्वत्रात्मदस्या स्थिता ।

प्रतिबिम्बमिमादर्शं चित्त एवात्र दृश्यते ॥ २ ॥ (५।७१।३६)

चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचिच्छताम् ।

तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥ ३ ॥ (५।२१।२६)

[१७] मूढमनो यावत्संसारतिमिरम् :—

जडधर्मि मनो यावद्दर्तकृच्छ्रपवत्स्थितम् ।

भोगमार्गवदामृदं विस्पृतात्मविचारणम् ॥ १ ॥ (५।१।२७)

यावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सखहिना ।

अर्षद्वादशकेनापि मनामपि न भिन्नते ॥ २ ॥ (५।१।२८)

[१८] चित्तं जगत्तामिः—

अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।

चित्तं विद्धि महानाभि भ्रमतो भ्रमदायिनः ॥१॥ (५।५०।६)

तस्मिन्नुत्तमवष्टुभे धिया पुरुषयत्नतः ।

महीतनाभिवह्नान्यायाचक्रं निरघ्यते ॥ २ ॥ (५।५०।७)

६-सिद्धयः ।

१-मनोयोगजाः सिद्धयः :—

मनो निर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति पादशम् ।

तत्तयाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पथः ॥ १ ॥ (४।१७।४)

(अ) परेषां चित्तस्य ज्ञानम् :—

मलिनं हि मनोज्वीर्यं न पियः श्लेषमर्हति ।

अयोऽयसि च सतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ १ ॥ (४।१७।२६)

चित्ततत्त्वानि शुद्धानि सम्मिलन्ति परस्परम् ।

एकरूपाणि त्रियोनि यान्त्येकं नाविलानि हि ॥ २ ॥ (४।१७।३०)

शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-

मभूतसवेदनमेकरूपम् ।

तस्याशु शुद्धया भवति प्रसुद्ध-

स्वभावाशुच्यया परसममेति ॥ ३ ॥ (४।१७।३१)

(आ) लोकान्तरगमनशक्तिः :—

अप्रसुद्धधियः सिद्धलोकान्पुण्यवशोदितान् ।

न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवात्मान् ॥ ४ ॥ (३।१३।२६)

अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येनाथ वरेण च ।

पुण्यदेहेन गच्छन्ति परं लोकमनेन तु ॥ ५ ॥ (३।१३।३४)

तस्माद्ये येद्येचारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।

आतिवाहिकलोकास्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ ६ ॥ (३।५४।१)

आतिवाहिकतां यातं नुदं चिचान्तरैर्मनः ।

सर्गजन्मान्तरगतौः सिद्धैर्मिलति नेतस्त् ॥ ७ ॥ (३।२२।१०)

आतिवाहिकताज्ञानं स्थितियेष्यति शाम्बवीम् ।

।दा तदा ह्यसंकल्पोल्लोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् ॥ ८ ॥ (३।२२।१२)

(इ) अधिभौतिकभावनायाः प्रतिबन्धकत्वम् :—

आधिभौतिकदेहोऽऽपि यस्य पतिभ्रमः ।

तस्यासावगुसन्धेयं गन्तुं शक्नोषि नानघ ॥ ९ ॥ (३।४०।८)

अहं पृथग्यादिदेहः ह्ये गतिर्नास्ति समोक्षमा ।

(इति निश्चयवान्योऽप्युक्तः कथस्यासौऽप्यनिश्चयः ॥ १० ॥ (३।५३।३३)

यत्र स्वसंकल्पपुरं देहोऽप्यो लभते कथम् ॥ ११ ॥ (३।२१।४३)

तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोऽप्यो लभते कथम् ॥ ११ ॥ (३।२१।४३)

(ई) आतिवाहिकतानुभवः :—

तत्सैवाभ्यसतोऽप्येति साधिभौतिकतामतिः ।

यदा शाम्भवि सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्ते ॥ १२ ॥ (३।५७।३०)

तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यत्र ह्युपा ग्रहः ।

शाम्भेत्स्वप्नरस्येव चोद्बुद्धोपाचिराम्पयात् ॥ १३ ॥ (३।५७।३१)

लघुतूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते ।

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ १४ ॥ (३।५७।३२)

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यया देहो लघुर्भवेत् ।
 तथा बोधादयं देहः स्थूलवत्प्लुतिमान्भवेत् ॥१५॥ (३।५७।३३)
 रूढातिवादिकदृष्टः मशाम्पत्याधिभौतिकः ।
 बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्बरे ॥ १६ ॥ (३।५८।१४)
 रूढातिवादिकोभावः सर्वो भवति देहकः ।
 निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमा ॥ १७ ॥ (३।५८।१५)
 सद्भासनस्य रूढायामातिवादिकसंविदि ।
 देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेव यौवने ॥ १८ ॥ (३।५८।१६)
 यासनात्तानर्च नूनं यदा ते स्थितिमेप्स्यति ।
 तदातिवादिको भावः पुनरेप्स्यति देहके ॥ १९ ॥ (३।५९।१६)
 यथा सत्यपरिज्ञानाद्गच्छां सर्पो न दृश्यते ।
 तथातिवादिकज्ञानाद्दृश्यते नाधिभौतिकः ॥२०॥ (३।२१।६०)
 स्वप्नसंकल्पवेदान्ते वेहोऽयं चेत्यते यथा ।
 तथा जामझावनान्ते जदेत्येवातिवादिकः ॥ २१ ॥ (३।२२।३)
 शुद्धसत्त्वानुपतिर्तं चेतः मतनुभासनम् ।
 आतिवादिकतामेति हिर्म तापादिवाग्युताम् ॥ २२ ॥ (३।२२।६)
 अवबोधधनाभ्यासाद्देहस्यास्यैव जायते ।
 संसारवासनाकार्यं नूनं चिच्चरीरता ॥ २३ ॥ (३।२२।१७)

(उ) अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः :—

असत्यमेव संकल्पभ्रमेशोढं शरीरकम् ।
 जीवः पश्यति मृदात्मा बालो यक्षगिबोद्धतम् ॥२४॥ (३।२२।१७)

यदा तु ज्ञानदीपेन सम्यगालोक आगतः ।
 संकल्पमोहो ध्रुवस्य क्षीयते अस्दन्नवत् ॥ २५ ॥ (१।८२।१८)
 शान्तिमाप्नोति देहोऽयं सर्वसंकल्पसङ्घातः ।
 तदा राक्षसं निःश्रेयं दीपस्तैलक्षये यथा ॥ २६ ॥ (१।८२।१९)
 निद्राव्यपगमे जन्तुर्यथा स्वप्नं न पश्यति ।
 जीवो हि भाविते सत्ये तथा देहं न पश्यति ॥ २७ ॥ (१।८२।२०)
 अतश्चे तत्त्वभावेन जीवो देहादृक् स्थितः ।
 निर्देहो भवति श्रीमान् सुखी तत्त्वैकभावेनात् ॥ २८ ॥ (१।८२।२१)
 अन्ये च विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत् ।
 तत्तथैवागु पश्यन्ति दृढभावनया तथा ॥ २९ ॥ (१।८२।२४)
 एवं यथा यदेवेह भाव्यते दृढभावेनात् ।
 भूयते हि तदेवागु तदित्यालाङ्कितं मुहुः ॥ ३० ॥ (१।८२।२६)
 सत्यभावनदृष्टोऽयं देहो देहो भवत्यलम् ।
 दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमता याति देहकः ॥ ३१ ॥ (१।८२।२७)

२—कुण्डलिनीयोगसाध्याः सिद्ध्यः :—

[१] कुण्डलिनी :—

परिमण्डलिताकारा मर्भस्यानं समाश्रिता ।
 आन्त्रपेष्टनिका नाम नाडी नाडीशुताश्रिता ॥ १ ॥ (१।८०।३६)
 दोष्णामावर्तसदृशी सलिलावर्तसन्निभा ।
 लिप्पाधौकारसस्याना पुराणस्यवर्तसस्थिता ॥ २ ॥ (१।८०।३७)

देवासुरमनुष्येषु मृगनकृत्वगादिषु ।

फीटादिष्वञ्जजान्तेषु सर्वेषु प्राणिषुदिता ॥ ३ ॥ (६।८०।३८)

शीतार्तसुप्तमोगीन्द्रभोगवद्भद्रमण्डला ।

सिता फल्पाग्रिविगलदिन्दुचन्द्रचुगढली ॥ ४ ॥ (६।८०।३९)

सरोर्ध्रमभ्यरन्ध्राणि स्पृशन्ती घृत्तिचञ्चला ।

अनारतं च सस्यन्दा परमानेव तिष्ठति ॥ ५ ॥ (६।८०।४०)

तस्यास्त्वभ्यन्तरे तस्मिन्कदलीकोशकोमले ।

पा परा शक्तिः स्फुरति वीणावेगलसन्नतिः ॥ ६ ॥ (६।८०।४१)

सा चोक्ता कुण्डलोनाम्ना कुण्डलाकारवाहिनी ।

प्राणिनां परमा शक्तिः सर्वशक्तिजवपदा ॥ ७ ॥ (६।८०।४२)

अनिशं निःश्वसद्रूपा रुपितेव भुजंगमी ।

संस्थितोर्ध्वीकृतमुखी स्पन्दनाहेतुतां गता ॥ ८ ॥ (६।८०।४३)

यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् ।

तदा संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥ ९ ॥ (६।८०।४४)

यथा कुण्डलिनी देहे स्फुरत्यञ्ज इवालिनी ।

तथा संविदुदेत्यन्तर्भूदुस्पर्शवशोद्भवा ॥ १० ॥ (६।८०।४५)

स्पर्शनं मृदुनान्योन्यालिक्रिका तत्र यन्त्रयोः ।

यथा संविदुदेत्युच्चैस्तथा कुण्डलिनी जवात् ॥ ११ ॥ (६।८०।४६)

तस्यां समस्ताः सम्यद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते महार्णव इवापगाः ॥ १२ ॥ (६।८०।४७)

नित्यं पातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखया तथा ।

सा सर्वसंविदां बीजं श्लोका सामान्युदाहृता ॥ १३ ॥ (६।८०।४८)

एतत्पञ्चकवीजं तु कुण्डलिण्यां तदन्तरे ।

मायापारुषरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ १४ ॥ (३।८१।१)

सान्ताः कुण्डलिनीस्फन्दस्पर्शसंवित्स्वसामला ।

कलोक्ताः कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ॥ १५ ॥ (३।८१।२)

जीवनाञ्जीवतां याता यननाच्च यनः स्थिता ।

संकल्पाच्चैव संकल्पा बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता ॥ १६ ॥ (३।८१।३)

अहंकारात्मतां याता सैषा पुर्णपुष्पाभिधा ।

स्थिता कुण्डलिनी देहे जीवजक्तिरनुपमा ॥ १७ ॥ (३।८१।४)

आपानवायुप्राणस्य सततं प्रवहत्यधः ।

समाना नाभिमध्येस्था एदनाख्योपरि स्थिता ॥ १८ ॥ (३।८१।५)

अथस्त्वपानरूपैव मध्ये सौम्यैव सर्वदा ।

गुह्यप्युदानरूपैव पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ॥ १९ ॥ (३।८१।६)

सर्वपत्रमधो याति यदि यत्नाच्च धार्यते ।

तत्पुमान्मुक्तिमायाति तथा निर्गतया यत्नात् ॥ २० ॥ (३।८१।७)

समस्तैवोर्ध्वमायाति यदि युक्तया न धार्यते ।

तत्पुमान्मुक्तिमायाति तथा निर्गतया यत्नात् ॥ २१ ॥ (३।८१।८)

सर्वपात्मनि तिष्ठेच्चैत्यक्तोर्ध्वाधो गमागमौ ।

सञ्जन्तोर्द्वायने व्यापिन्तर्यामिरोपवतः ॥ २२ ॥ (३।८१।९)

पुर्णपुष्पराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकाम् ।

विद्धि कुण्डलिनीमन्तराख्योदस्येव मञ्जरीम् ॥ २३ ॥ (३।८१।१०)

काष्ठकुरुचयोः श्लेषाभ्यां छेदः प्रवर्तते ।

द्वयोः संपर्पणादग्निः स्वभावाज्जायते तथा ॥ २४ ॥ (३।८१।११)

मासं कृयन्मजठरे स्थितं श्लिष्टमुखं पियः ।

उद्योगःसमिलत्सूलद्वयम्पःस्यैरिव वैतसम् ॥२५॥ (६।८१।६३)

तस्य कुरदलिनी लक्ष्मीर्निलीनान्तर्निजास्पदः ।

पद्मरागसमुद्रस्य कोशे मुक्तायली यथा ॥ २६ ॥ (६।८१।६४)

आवर्तकरामालेन नित्यं सलसलायते ।

दराडाहतेन भुजगो समुच्चित्तिविरतिनी ॥ २७ ॥ (६।८१।६५)

द्यानापृथिव्योर्ध्वस्य क्रियेन स्पन्दधर्मिणी ।

संनिग्धधुविनोधाकं हृत्पद्मपटपद्मी ॥ २८ ॥ (६।८१।६६)

तत्सर्वं शक्तिपद्मादि बाधेनाभ्यन्तरैस्तथा ।

एदि व्याधूयते यातैः परट्ठमिवाभितः ॥२९॥ (६।८१।६७)

पद्मद्वयोम स्फुरत्यङ्ग स्वमागताय बाधवः ।

पलवन्मृदु यत्किञ्चिद्भृशं ऊरुलपन्ति तत् ॥३०॥ (६।८१।६८)

यातैराह्वयमानं तत्पद्मादि तरलायते ।

हृन्मन्येति कार्येण पल्लवादि यया तरोः ॥३१॥ (६।८१।६९)

देहेष्वाजरणं सर्वरसानां परनोऽन्वहम् ।

जनयत्यग्निमन्योन्यसंपर्पाद्भनरेणुवत् ॥ ३२ ॥ (६।८१।७०)

स्वभावाशीतमातात्मा देहस्तेनोपायमेत्यय ।

उदितेन स सर्वाङ्गे भुवनं भानुना यया ॥३३॥ (६।८१।७१)

सर्जतो विचरेदस्मिन्स्वत्तेजस्तात्काकृति ।

हृत्पद्मेभ्रमरो योगिना चिन्त्यतां गतम् ॥३४॥ (६।८१।७२)

तत्पद्मात्मनं ज्ञानं चिन्तित सत्प्रयच्छति ।

येन योजनतात्तस्थं यस्तु नित्यं हि दृश्यते ॥३५॥ (६।८१।७३)

[२] योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां च कथं गच्छति :—

(अ) अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम् :—

हृद्यभ्रमचक्रकोशोर्ध्वं मस्फुरस्यानलः कणः ।

हेमभ्रमरयत्सांध्यविद्युल्लव इवाम्बुदे ॥ १ ॥ (१।८२।२)

स प्रवर्धनसम्बिषया वात्स्येयायु बर्धते ।

संविद्रूपतया नूनमर्षययाति चोदयम् ॥ २ ॥ (१।८२।३)

(संध्याभ्रमयमार्फामो वृद्धिमध्यागतः क्षणात् ।

गालयत्पखिलं साङ्गं देहं हेम ययाऽनलः ॥ ३ ॥ (१।८२।४)

जलस्पर्शासहो युक्तया गलयेत्यपदादपि ।

षाद्य एवानलस्पर्शात्स्वान्ते वस्तुविशेषतः ॥ ४ ॥ (१।८२।५)

स शरीरद्वयं पश्चाद्विषूय कापि लीयते ।

वित्तोभितेन माख्येन नीहारो वात्स्यया यया ॥ ५ ॥ (१।८२।६)

आधारनाहीनिर्हीना व्योमस्थैषावशिष्यते ।

शक्तिः कुण्डलिनी यद्वेधूमलेखेव निर्गता ॥ ६ ॥ (१।८२।७)

(कोडीकृतमनोवृद्धिमयजीवाद्यङ्कतिः ।

अन्तःस्फुरचमत्कारा धूमलेखेव नामरी ॥ ७ ॥ (१।८२।८)

विसे शैले तृणै भिचावुपले दिवि भूतले ।

सा यथा योज्यते यत्र तेन निर्वात्यतां तथा ॥ ८ ॥ (१।८२।९)

(आ) स्थूलीभावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाः :—

संविचिः सैव वात्स्यज्ञ रसागन्तं ययाक्रमम् ।

रसेनापूर्णातामेति तन्त्रीभारं इवाम्बुना ॥ ६ ॥ (६।८२।१०)

रसापूर्णां यमाकारं भावयत्याशु वचसा ।

घटे चित्रकृतो बुद्धौ रेखा राम यथा कृतिम् ॥ १० ॥ (६।८२।११)

दृढमावशादन्तरस्यीन्याप्नोति सा ततः ।

मातृगर्भनिपत्येषु सुसूक्ष्मेवाङ्कुरस्थितिः ॥ ११ ॥ (६।८२।१२)

यथाभितपाकारं प्रमाणं पेषति राघव ।

जीवशक्तिरवाप्नोति सुमेवादि तृणादि च ॥ १२ ॥ (६।८२।१३)

(इ) प्राणादिपवनायासजन्याः सिद्धयः—

अन्तस्था हस्त्रिस्तास्त्यक्त्वा साध्यार्धेतरवासनाः ।

गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥ १३ ॥ (६।८०।३१)

भोजनासनशुद्ध्या च साधुशास्त्रार्थभावेनात् ।

स्याचारात्सुजनासंगमात्सर्वस्यागात्सुसासनात् ॥ १४ ॥ (६।८०।३२)

प्राणायामघनाभ्यासाद्राम कालेन केनचित् ।

फोपलोभादिसंस्त्यागाद्भोगत्यागाच्च सुव्रत ॥ १५ ॥ (६।८०।३३)

स्थागादाननिरोधेषु शृशं यान्ति विधेयताम् ।

मायाः प्रभुत्वाच्चङ्गस्य पुंसो भृत्या इवास्त्रिताः ॥ १६ ॥ (६।८०।३४)

राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः सम्पत्ता एव सम्पदः ।

देहानिलविधेयत्वात्साध्याः सर्वस्य राघव ॥ १७ ॥ (६।८०।३५)

(ई) कुण्डलिनीयोगजन्याः सिद्धयः—

तां यदा पुरकाभ्यासादापूर्य स्पीयते सप्तम् ।

तदेति प्रैरवं स्थैर्यं कायस्य पीनता तथा ॥१८॥ (३।८१।४५)
 यदा पुरकपृष्ठान्तिरायतप्राणमाकृतम् ।
 नीयते सपिदेबोर्ध्वं सोढुं धर्मरूपमथम् ॥१९॥ (३।८१।४६)
 सर्पांश्च स्वरितैबोर्ध्वं याति दृढोपमां गवा ।
 नादीः सर्वाः समादाय देहवद्धा लवोपमाः ॥२०॥ (३।८१।४७)
 तदा समस्त्वमेपेदमुत्प्लावयति देहकम् ।
 नीरञ्च पवनापूर्यं यत्त्रेयाम्भुसवान्तरम् ॥ २१ ॥ (३।८१।४८)
 इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिना ।
 योगिनः प्राप्नुवन्त्युर्ध्वर्दोना इन्द्रवृक्षमिव ॥२२॥ (३।८१।४९)
 भ्रष्टपनाद्दीपवादेष्ट शक्तिः कुण्डलिनी यदा ।
 बहिरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ २३ ॥ (३।८१।५०)
 रेचकेन प्रयोगेण नाट्यन्तरानिरोपिता ।
 मूर्ध्वं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥२४॥ (३।८१।५१)
 न केचन महाबाहो भूषरेण नमस्त्वतः ।
 अदिव्येनाभिता ज्ञानैर्दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रियैः ॥२५॥ (३।८१।५२)
 विज्ञानाद्दूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव ।
 दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वमगत्स्वार्गेदा अपि ॥२६॥ (३।८१।५३)
 स्वभावलोकं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ।
 केवलोज्य विशेषोज्यं सिद्धमाप्तौ स्थिरार्थता ॥२७॥ (३।८१।५४)
 मृताद्बहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तिवः ।
 प्राप्ते चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ २८ ॥ (३।८१।५६)
 रेचकाभ्यासयोगेन जीवः कुण्डलिनीपृष्ठात् ।

चद्धृत्य योज्यते यावदापोदः पवनादिव ॥२६॥ (६।८२।२६)

त्यजते विरतस्यन्दो देहोऽयं काष्ठलोष्टवत् ।

देहोऽपि जीवोऽपि गतावासेचक इवादरः ॥ ३० ॥ (६।८२।३०)

स्यावरे जङ्गमे वापि यथाभिपतयेच्छया ।

भोक्तुं तत्संपदं सम्यग्जीवोऽन्तर्बिनिरेक्ष्यते ॥ ३१ ॥ (६।८२।३१)

इति सिद्धिश्चियं भुक्त्वा स्थितं चेत्तद्रूपः पुनः ।

प्रविश्यते स्वमन्यद्वा यद्यत्तात विरोचते ॥ ३२ ॥ (६।८२।३२)

देहादयस्तथा विम्बान्व्याप्तवत्पाखिलानय ।

संविदा जगदापूर्वं संपूर्णं स्थीयतेऽथवा ॥ ३३ ॥ (६।८२।३३)

७—आत्मा

[१] जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताल्लयं त्रयं रूपं हि चेतसा ॥ १ ॥ (६।१२४।३६)

घोरं शान्तं च मूढं च आत्मचित्तपिदास्थितम् ।

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् ॥ २ ॥ (६।१२४।३७)

मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ।

यच्च चित्तं मृतं तत्र सत्त्वमेकं स्थितं सप्तम् ॥ ३ ॥ (६।१२४।३८)

(१) जाग्रत् :—

जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते ।

तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमङ्ग यत् ॥ १ ॥ (४।१६।१५)

व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा ।

भवेत्तदा मरुन्नुभो जीवधातुः प्रसर्पति ॥ २ ॥ (४।१६।१६)

तस्मिन्प्रसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविदुदेति हि ।

दृष्ट्वात्मैति चित्ताख्यमन्तर्लौनजगद्भ्रमम् ॥ ३ ॥ (४।१६।१७)

ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती बहिर्धमम् ।

नानाकाशविकाराद्व्यं रूपमात्मनि प्रपद्यति ॥ ४ ॥ (४।१६।१८)

स्थिरत्वात्तत्त्वैवाथ जाग्रदित्यवगम्यते ॥ ५ ॥ (४।१६।१९)

(२) सुषुप्तिः :—

मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुब्धमिति नो वपुः ।
 शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्यो जीवधातुस्तदा त्वसौ ॥६॥ (४।१६।२०)
 समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदम्वरे ।
 निर्वृतसदने दीपो यथाऽऽश्लोकैककारकः ॥ ७ ॥ (४।१६।२१)
 ततः सरति नाङ्गेषु संवित्तुभ्यति तेन नो ।
 न चैक्षणादीभ्यायाति रन्त्राशयायाति नो वहिः ॥८॥ (४।१६।२२)
 जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यया तिले ।
 शीतसंविद्धिम इव स्नेहसंविद्यया धृते ॥ ९ ॥ (४।१६।२३)
 जीवाकारा कला काचिचित्तिः स्वच्छतयात्मनि ।
 दशाभायाति सौषुप्तिं सौम्यवातां विचेतनाम् ॥१०॥ (४।१६।२४)

(१) स्वप्नः :—

सुषुप्ते सौम्यतां वातैः प्राणैः सञ्चाल्यते यदा ।
 स जीवधातुः ॥ संवित्ततश्चित्तयोदिता ॥११॥ (४।१६।२६)
 स्वान्तःसंस्पृजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः ।
 पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं बीज इव द्रुमम् ॥१२॥ (४।१६।२७)
 जीवधातुर्यदा वातैः क्षिप्रित्संक्षुब्धते भृशम् ।
 ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यात्मनि खे गतिम् ॥१३॥ (४।१६।२८)
 यदाम्मसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसम्भ्रमम् ।
 अन्तरेवालुभवति स्वापोदं कुसुमं यथा ॥ १४ ॥ (४।१६।२९)

यदा पिप्तादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसम्भ्रमम् ।

अन्तरेषानुभवति स्फारं वहिरिवास्त्रितम् ॥१५॥ (४।१६।३०)

रक्तापूष्णौ रक्तवर्णान्देशान्काष्ठान्वहिर्यथा ।

परपत्यनुभवात्मत्वाच्चैव च निमज्जति ॥ १६ ॥ (४।१६।३१)

सेवते वासनां यां तां सोऽन्तः परयति निद्रिषः ।

परनक्षोमितो रश्मैर्वहिरक्षादिमिर्यथा ॥ १७ ॥ (४।१६।३२)

अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः ।

सपिदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १८ ॥ (४।१६।३३)

[२] तुर्यावस्था :—

अहंभायानर्हभावो त्यक्त्वा सदसती तथा ।

यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥१९॥ (५।१२४।२३)

या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।

साद्यवस्थाव्यवहृतौ सा तुर्यफलनोच्यते ॥२०॥ (५।१२४।२४)

नैतज्जगाम च स्वप्नं सल्लस्यनामसम्भवात् ।

सुषुप्तमाशो नाप्येतदभावाज्जडता स्थितेः ॥२१॥ (५।१२४।२५)

शान्तं सम्पन्नबुद्धानां यथा स्थितमिदञ्जगत् ।

विलीनं तुर्यमेवाहुरबुद्धानां स्थितम् स्थितम् ॥२२॥ (५।१२४।२६)

अहङ्कारकलाप्तयामे सपतायाः समुद्रवे ।

विशरारी कृते चित्ते तुर्यावस्थोपनिष्ठते ॥२३॥ (५।१२४।२७)

निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तदेवास्तीह नेतरत् ॥२४॥ (५।१२४।२८)

(३) अहंभावचतुष्टयम् ।

(१) देहोऽहमिति :—

(आपादमस्तरूपं मातापितृनिर्मितः ।

इत्येको निधयो राम बन्धापासद्विलोकरात् ॥१॥ (५।१७।१४)

देहोऽहमिति तां सिद्धिं दुःखायैव न शान्तये । (५।७३।११)

(वर्ग्यं एव दुरात्मासौ शत्रुर्ग्रेव परः स्मृतः ॥२॥ (४।३३।५४)

अग्नेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।

रिपुणानेन बलिना विविधाधिमदायिना ॥ ३ ॥ (४।३३।५५)

(२) चित्तोऽहमिति :—

स्वसङ्कल्पमप्यकारं ध्यात्संसारभावि यत् ।

चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रामानिवाहिकम् ॥४॥ (५।१२४।१६)

(३) सकलातीतोऽहमिति :—

अतीतः सर्वमानेभ्यो बालाग्रादप्यहं तनुः ।

इति तृतीयो मोक्षापत्तिनिश्रयो जायते सताम् ॥५॥ (५।१७।१५)

परोक्षं सकलातीतरूपोऽहं चेत्यहंकृतिः । (५।७३।१०)

सर्वस्मादवतिरिक्तोऽहं बालाग्रशतसन्वितः ॥६॥ (४।३३।५१)

(अ) कथं सर्वातीतोऽहम् :—

देहस्तावज्जन्तो मूढो नादमित्येव निधयः । (५।७३।१७)

ध्यानालमेतत्संसिद्धं मतौ चैवानुभूयते ॥ ७ ॥ (६।७८।१८)
 फर्षेन्द्रियगल्लुआस्मादभिधाययवात्मकः । (६।७८।१८)
 अययवाययविनोर्ने भेदो जड एव च ॥ ८ ॥ (६।७८।१९)
 मेर्यते मनमा यस्माद्यष्टेष्वेव भुवि लोष्टरुः ॥९॥ (६।७८।२०)
 मनधैवं जडं मन्ये सङ्कल्पात्मकशक्ति यत् । (६।७८।२०)
 क्षौण्णैरिव पाषाणः मेर्यते बुद्धिनिश्चयैः ॥१०॥ (६।७८।२१)
 बुद्धिर्निश्चयरूपैवं जडा सचैव निश्चयः । (६।७८।२१)
 स्वातेनेव सरिधुने सादृक्कारेण वाद्यते ॥११॥ (६।७८।२२)
 अरुद्धारोऽपि निःसारो जड एव सचात्मकः (६।७८।२२)
 जीवेन जन्यते यत्तो बालेनेव भ्रमात्मकः ॥१२॥ (६।७८।२३)
 जीवश्च चेतनाकाशो वातात्मा हृदये स्थितः । (६।७८।२३)
 सुकुमारोऽन्तरन्येन केनापि परिजीवति ॥१३॥ (६।७८।२४)
 जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा ।
 चैत्यभ्रमवता जीवधिद्रूपेणैव जीवति ॥ १४ ॥ (६।७८।२५)
 सदासदा यदाभाति चित्तपाशो सति स्वतः । (६।७८।२७)
 स्वरूपमलमुत्सृज्य तदेव भवति सखात् ॥१५॥ (६।७८।२८)
 एवं चिद्रूपम्येवन्वेत्योन्मुखतया स्वयम् । (६।७८।२८)
 जडं शून्यमसत्कल्प चैकन्येन प्रबोध्यते ॥१६॥ (६।७८।२९)
 एते हि चिद्विलासान्ता मनोमुदोन्द्रियादयः । (६।७८।३१)
 असन्तः सर्व एवाहो द्वितीयेन्दुपदस्थिताः ॥१७॥ (६।७८।३२)
 महाचिदेवैवास्तीह महासत्तेष्वि योऽन्यते । (६।७८।३२)
 निष्कलङ्का सप्ता शुद्धा निरुद्धाररूपिणी ॥१८॥ (६।७८।३३)

शुद्धसंवेदनाकारा शिवं सन्मात्रमच्युतम् । (६।७८।३३)

सकृद्दिभाता विमला नित्योदयवती सदा ॥१६॥ (६।७८।३४)

(आ) शरीरात्मनोः सम्बन्धाभावः :-

नात्मा शरीरसम्बन्धो शरीरमपि नात्मनि ।

मियो विलक्षणावेतौ प्रकाशवपसी यथा ॥२०॥ (६।६।६)

देहेनास्य न सम्बन्धो मनागोचामलात्मनः ।

हेम्नः पङ्कलवेनेय तद्गतस्यापि मानवाः ॥२१॥ (६।६।२५)

पृथगात्मा पृथग्देही जलपक्षलबोपमौ । (६।६।२६)

मनागपि न संश्लेषः सर्वगस्यापि देहिनः ॥२२॥ (६।६।१३)

तद्गतस्याप्यतद्बुद्धचेरम्बरस्येव वायुतः ।

जराभरणमापन्न सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २३ ॥ (६।६।१५)

मनागपि न सन्तोह तस्मात्त्वं निर्द्वैतो भव ॥२४॥ (६।६।१६)

(इ) आत्मनः सर्वत्रवर्तमानत्वेऽपि पुर्यष्टक एव स्फुरणम् :-

संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्करः ।

सूक्ष्मत्वात्सुमहत्वाच्च केवली न विभाष्यते ॥२५॥ (६।७३।२०)

सति पुर्यष्टके वस्मिञ्जीवः स्फुरति नोपले । (६।७३।२४)

सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं कचिद् ॥२६॥ (६।७२।४५)

(४) अहं सर्वमिदं विश्वमिति :-

अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।

एवमेव चतुर्योज्यो नियपो मोक्षसिद्धये ॥२७॥ (५।१७।१७)

अहं स्वमहमादित्यो दिशोऽहमहमप्ययः ।

अहं दैत्या अहं वेवा लोकाद्याहमहं महः ॥२८॥ (५।७३।३)

अहं तपोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम् ।

रजो वायुरपाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ २९ ॥ (५।७३।४)

अहं चिदम्बरे मानावहं चिद्रूपज्जरे ।

सुरासुरेषु चिदहं स्यावरेषु चरेषु च ॥ ३० ॥ (५।२७।१२)

हस्तुमेवहमामोदः पुष्पमेवहं ह्यविः ।

ह्यविष्वह रूपकला रूपेणुभवोऽप्यहम् ॥३१॥ (५।३४।५२)

अपारस्पर्धन्तनमो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।

अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥३२॥ (४।२२।२५)

सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।

अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३ ॥ (४।२२।२८)

नपि सर्वमिदं श्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

वित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥३४॥(४।२२।३१)

पक्ष्माप किञ्चित्तैलोक्यं स एवावयवो यम ।

तत्तज्जोऽप्यविनेत्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥३५॥ (४।२२।३३)

८—मृतिः

[१] मरणं न भयावहम् :—

(अ) उपचयो महान् :—

मृतिरत्यन्तनाशश्चेत्तज्जवायपसंक्षयः । (६।१०१।२६)

मृतश्चेन्न भवेद्भूयः सोऽप्युपचयो महान् ॥१॥ (६।१०१।२३)

भावाभावमहोत्सर्गजस्तः प्रक्षयमागतः । (६।१०१।२३)

मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः ॥२॥ (६।१०१।२४)

(आ) उत्सवो वा :—

मृतस्य देहसामर्थेन एव तदुत्सवः ।

मृतिर्नाशो हि देहस्य सा मृतिः परमं सुखम् ॥३॥ (६।१०१।२५)

देहाद्देहान्तरमाप्तौ नव एव महोत्सवः ।

मरणात्मनि किं मूढा हर्षस्थाने विपीदयः ॥४॥ (६।१०१।२२)

[२] मृतिस्वरूपम् :—

मरणं सर्वनाशात्म त कदाचन विद्यते ॥ ५ ॥ (६।१८।१)

मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृपा ह्यसत् । (५।७१।६४)

स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते ॥६॥ (५।७१।६५)

स्वसङ्कल्पान्तरस्यैव मृतिरित्यभिधीयते । (६।१८।१)

वासनावस्थितो जीवो बाल्यसूत्र्य शरीरकम् ॥७॥ (५।७।६७)
 अन्यस्मिन्वितते वेशे कालेऽप्यस्मिंश्च रायव । (५।७।६८)
 इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया ॥८॥ (५।७।६९)
 स्वप्नद्रष्टा यथा स्वप्नसंसारे मृतिपाप्मान् ।

अन्य जाग्रन्मयं स्वप्नं द्रष्टुं श्रूयः स जायते ॥९॥ (६।१०।२४)
 इह जाग्रन्मृतो जन्तुः प्रबुद्धोऽन्यत्र कथ्यते । (६।१०।२६)
 मृतवान्यत्र प्रबुद्धस्य जाग्रत्स्वप्नो भवत्यसम् ॥१०॥ (६।१०।३०)
 धनुभूय क्षणं जीवो विध्यामरणमूर्च्छनम् ।

विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुप्तव ॥११॥ (३।२०।३१)
 प्रतिभान्ति जगन्त्पाशु मृतिमोहादनन्तरम् ।
 जीवस्योन्मीलनादक्षेपो रूपाणीवाप्तिलान्पलम् १२॥ (३।२१।१)
 निमेषैर्णैव जीवस्य मृतिमोहादनन्तरम् । (३।२०।४४)
 त्रिजगद्द्रष्टव्यसर्गधीः प्रतिभासमुपगच्छति ॥१३॥ (३।१०।४५)
 दिक्कालकलनाकाशयर्मकर्ममयानि च ।
 परिरुहन्त्यनन्त्यानि कलान्तस्यैर्विवन्ति च ॥१४॥ (३।२१।२)
 ऐशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च ।
 कृदित्येव मृतेरन्ते वपुः पश्यति यौवने ॥१५॥ (३।२०।४८)

([३] अन्तोर्भरणवस्था :-

यदा व्यशवस्तमात्मनः स्वसंकोचविकासनैः ।

गृह्णन्ति मास्तो देहे तदोऽग्रावि निनां स्थितिम् ॥१॥ (३।५४।५६)

प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो ।

यदा वाता बिनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्पृतिर्मवेत् ॥ २ ॥ (३।५४।६०)

न विशंत्येव वातो न निर्याति पवनो यदा ।

शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा ॥ ३ ॥ (३।५४।६१)

नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम् ।

जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना ॥ ४ ॥ (३।५५।२)

केवलं वातसंरोधायदा स्पन्दः प्रशाम्यति ।

मृत इत्युच्यते वैहस्तदासौ जडनामकः ॥ ५ ॥ (३।५५।४)

तस्मिन्देहे शरीरभूते वाते चानिलत्वां गते ।

चेतनं वासनायुक्तं स्वात्मतत्त्वेऽतिप्रति ॥ ६ ॥ (३।५५।५)

जीव इत्युच्यते यस्य नापाय्योर्वासनावतः । (३।५५।६)

मृते पुंसिः नमोवातैर्मिलन्ति प्राणवायवः ॥ ७ ॥ (३।५५।७)

समायुवातैः पवनैः स्फुरत्संकल्पगर्भितैः ।

सर्वा एव दिशः पृथ्वाः कस्यामीमाः सयन्तवः ॥ ८ ॥ (३।५५।८)

खवातेऽन्तर्भूतप्राणाः प्राणानामन्तरे मनः ।

मनसोऽन्तर्भगद्विद्धि तिले वैलमिव स्थितम् ॥ ९ ॥ (३।५५।९)

ततोऽसौ मेतश्चन्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः ।

चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवस्तिवम् ॥ १० ॥ (३।५५।१०)

दे दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे ।

त स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ॥ ११ ॥ (३।५५।११)

तस्मिन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्पृतिमान्मवेत् ।

दैवमृतिमूर्च्छान्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ १२ ॥ (३।५५।१२)

पावन्तो ये मृताः केचिज्जीवा मोक्षविजिताः ।

स्थितास्ते क्व तावन्तः संसाराः पृथगक्षयाः ॥ १३ ॥ (३।६३।३२)

[४] मृतिकाले भूर्खस्यैव दुःखभाजनत्वम्—

अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथामुक्तम् ।

मयाति धारणाभ्यासो युक्तियुक्तस्त्वयैव च ॥ १ ॥ (३।५४।३६)

मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशात्तपः । (३।५४।३७)

दीनता प्रपद्येति परितृप्तपिण्डम्युक्तम् ॥ २ ॥ (३।५४।३८)

अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः ।

मृत्वालुभक्त्यन्तर्दाहमप्रापिव श्युतः ॥ ३ ॥ (३।५४।३९)

यदा धर्षरकरावस्व वैरूप्यं दृष्टिर्वजनम् ।

गच्छत्येवोऽविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥ ४ ॥ (३।५४।४०)

परमान्ध्यमनालोको दिवाप्युदितवारकः ।

साम्प्रदिभ्रमदलामोहो घनमेचक्रिताम्बरः ॥ ५ ॥ (३।५४।४१)

मर्मन्यपाविच्छुरितः मन्त्रमदृष्टिप्रदलः ।

आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतस्त्वन्तरः ॥ ६ ॥ (३।५४।४२)

परितृप्तकतुष्पक उद्यमान इवार्वापि ।

नीयमान इवाकाशे घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ७ ॥ (३।५४।४३)

अन्यकृत् इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।

स्वयं जटोमयद्रवो निर्निकृच इवाशये ॥ ८ ॥ (३।५४।४४)

प्रतटीव नभोमार्गाचृणावर्त इवार्पितः ।

रये द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ॥१६॥ (३।५४।४५)
 व्याकुर्वन्निव संसारं बान्धवानस्पृशन्निव ।
 भ्रमितोऽप्यशोनेव वातयन्त्र इवासितः ॥१७॥ (३।५४।४६)
 भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
 भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्पितः ॥१८॥ (३।५४।४७)
 मोह्यमानस्तृणमिव बह्मर्जन्ययास्तौ ।
 आरुह्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ॥ १९ ॥ (३।५४।४८)
 घनन्तगगने श्वघ्ने चक्रावर्ते पक्षिनिव ।
 अग्निर्वीचिपर्मासदशाम्भुभवन्स्थितः ॥२०॥ (३।५४।४९)
 पतद्भिवानवरतं मोक्षपतन्निव चाभिवः ।
 घृत्काराकर्णोद्ग्राह्यान्तर्पूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ॥२१॥ (३।५४।५०)
 क्रमाच्छ्रयामलतां यान्ति तस्य सर्वाक्षसंविदः । (३।५४।५१)
 पूर्वापरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ॥२२॥ (३।५४।५२)
 मनःकल्पनमावध्यं स्पृजत्यस्य विमोहतः ।
 अविषेकेन तेनासौ महामोहे निमग्नाति ॥ २३ ॥ (३।५४।५३)

[५] मरणान्तरानुभवः :—

मरणादिमयी भूच्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।
 यैषा तां विद्धि सुषते महाफलपयाभिनीम् ॥ १ ॥ (३।४०।३१)
 तदन्ते तनुते सर्वं सर्वं एव पृथक्पृथक् ।
 सहजस्वप्नसंरुल्यान्तं भ्रमाचलनृत्यवत् ॥ २ ॥ (३।४०।३२)

महाभलपराज्यन्ते चिरादात्मनो वपुः ।

ययेदं तनुते तद्वत्प्रत्येकं मृत्युनन्तरम् ॥ ३ ॥ (३।४०।३३)

अन्ये त्वमिव ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु ।

स्मृतिः कारणात्तमेति मोक्षात्मावच्छादितः ॥४॥ (३।४०।३७)

जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोन्मियन्निव ।

अनुन्मिपित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ (३।४०।३८)

तद्वयोमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडम् ।

संस्मृतेरस्मृतेर्धैव क्रम एष भवोदये ॥ ६ ॥ (३।४०।३९)

बोधोन्मुखस्यै हि मदत्तत्पुष्टं यदा भवेत् ।

तदा तन्मात्रादिकालक्रिया भूताद्युदेवि स्वात् ॥७॥ (३।४०।४०)

तदेवोच्छ्रान्माद्युष्टं यद्यतीन्द्रियपञ्चरुम् ।

तदेव हृष्यते देहः ॥ एषोऽस्यातिवाहिकः ॥८॥ (३।४०।४१)

चिरकालमस्थयतः कल्पनापरिपीवरः ।

आधिभौतिकताबोधमापचे चैष बालवत् ॥९॥ (३।४०।४२)

सतो दिक्कालकलानास्तदाधारतया स्थिताः ।

उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्मृदक्रियाश्च ॥१०॥ (३।४०।४३)

वृद्धिमित्यमयं यातो सुषैव भुवनभ्रमः ।

स्वप्नाद्भ्रानासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥११॥ (३।४०।४४)

यत्रैव म्रियते जन्तुः पर्यत्याशु तदैव सः ।

तत्रैव भुवनभोगमिममित्यमिव स्थितम् ॥ १२ ॥ (३।४०।४५)

सुरपक्षनशैलार्धतारानिकरसुन्दरम् ।

जराभरश्चैव लज्ज्याधिसंक्रुष्टकोटरम् ॥ १३ ॥ (३।४०।४७)

स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मवराचरम् ।

साब्ध्यद्रुषुर्बौनदोशाहोरात्रिफल्यक्षणाक्षयम् ॥१४॥ (३।४०।४८)

मत्केकमेवमुदितः संसारवनस्वरुडकः ॥ (३।४०।५१)

अहं जातोऽमृता पित्रा किलाग्नेत्याप्तनिश्चयम् ।

इयं माता धनविदं ममेत्युदितवासनम् ॥ १५ ॥ (३।४०।४९)

सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कुतःकल्पनम् ।

पालोऽभूवमहं त्वद्य युयेति विलसदृष्टिदि ॥ १६ ॥ (३।४०।५०)

[६] स्वस्वकर्मानुरूपेण प्रेतानामनुभवः :—

स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितिम् ।

मूर्च्छान्तेऽनुभवंत्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥१॥ (३।५५।२६)

आदौ मृता वपमिति मुष्यन्ते तदनुक्रमात् ।

धन्वुपिण्वादिदानेव श्रोतृणा इव वेदिनः ॥२॥ (३।५५।२७)

ततो वपमभटा एते कालापाशान्विता इति ।

नीयमानः प्रयाम्येभिः क्रमाद्यमपुनरं त्विति ॥३॥ (३।५५।२८)

वधानानि विमानानि शोयनानि पुनःपुनः ।

स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुराणवान् ॥४॥ (३।५५।२९)

दिमानीकराटकश्चभ्रश्चस्त्रपत्रवनानि च ।

स्वकर्मदुष्कृतोत्थानि सम्पातानीति पापवान् ॥५॥ (३।५५।३०)

इयं मे सोम्यसम्पाता सरणिः शीवशब्दला ।

स्तिग्धच्छाया सवापीका पुरः संस्थेति मध्यमः ॥६॥ (३।५५।३१)

अयं प्राप्नो यमपुत्रमहमेव स भूतपः ।

अयं कर्मविचारोज्ज कुत इत्यनुभूतिमान् ॥ ७ ॥ (३।५५।३२)

इतोऽप्यष्टमादिष्टः स्वकर्तृकलभोजने ।

गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ॥ ८ ॥ (३।५५।३५)

यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽयम् ।

इमास्ता योनयो भुक्ता जायेऽर्हं संसृतौ पुनः ॥ ९ ॥ (३।५५।३७)

भवन्ति पद्विधाः भेदास्तेषां भेदमिमं शृणु ।

सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्पृष्टपापिनः ॥ १० ॥ (३।५५।११)

सामान्यधर्मा मध्यमधर्मा चोच्चमधर्मवान् ॥ ११ ॥ (३।५५।१२)

कश्चिन्महापातकवान्त्सरं स्मृतिमूर्च्छनम् ।

विमूढोऽनुभवत्पन्थः पापान्महदयोपमः ॥ १२ ॥ (३।५५।१३)

ततः कालेन सम्बुद्धो वासनाजडरोदिवम् ।

अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमक्षयम् ॥ १३ ॥ (३।५५।१४)

भुक्त्वा यो निशतान्युच्चैर्दुःखाद्दुःखान्त्वरं गतः ।

फदाचिच्छममायाति संसारस्वप्न भ्रमे ॥ १४ ॥ (३।५५।१५)

अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःस्वप्नवाकुलाम् ।

वासाद्दृष्टादितामेव हृत्स्वप्नानुभवन्ति वे ॥ १५ ॥ (३।५५।१६)

स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः ।

अनुभूयाय योनीषु जायन्ते भूतले चिरात् ॥ १६ ॥ (३।५५।१७)

अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादन्तरम् ।

सशिलाजडं जाड्यं कञ्चित्कालं प्रपश्यति ॥ १७ ॥ (३।५५।१८)

ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा बदैव वा ।

तिर्यगादिक्रमैर्भूतवा योनीः संसारभेष्यति ॥१८॥ (३।५५।१६)
 मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी ।
 स्ववासनानुसारेण देहं सम्पन्नमक्षतम् ॥१९॥ (३।५५।२०)
 स्वप्न इव संकल्प इव चेतति वादृशम् ।
 तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरित्यष्टदेति च ॥२०॥ (३।५५।२१)
 ये तूत्तममहापुरुषा मृतिमोहादनन्तरम् ।
 स्वर्गविद्यापरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते ॥२१॥ (३।५५।२२)
 ततोऽन्यकर्मसदृशं श्रुत्वाऽन्यत्र फलं निजम् ।
 जायन्ते मानुषे लोके सन्धीके सञ्जनास्पदे ॥२२॥ (३।५५।२३)
 ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम् ।
 ते व्योमवायुवलिताः प्रयान्त्योषधिपल्लवम् ॥२३॥ (३।५५।२४)
 तत्र चारुफलं श्रुत्वा मविश्य हृदयं नृणाम् ।
 रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भे जातिक्रमोचिते ॥२४॥ (३।५५।२५)

[७] परलोकानुभवानन्तरम् :—

संसृष्टकरणास्त्वेवं धीजतां यात्यसौ नरे ।
 तद्बोजं योनिगलित गर्भो भवति मातरि ॥ १ ॥ (३।५५।३८)
 स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारवः ।
 भव्यो भवत्पमव्यो वा बालको ललिताकृतिः ॥२॥ (३।५५।३९)
 ततोऽनुभवतीन्द्राभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
 ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युताम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४०)

ततोऽपि व्याधिपरणं पुनर्मरणमूर्च्छनाम् ।

पुनः स्वप्नवदायातं पिण्डैर्देहपरिग्रहम् ॥ ४ ॥ (३।५५।४१)

याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।

भूयो भूयोऽनुभवति नानात्मोन्यन्तरोदये ॥ ५ ॥ (३।५५।४२)

इत्याजव जवीभाषमामोक्षमविमासुरम् ।

भूयो भूयोऽनुभवति व्योम्येव व्योमरूपवान् ॥ ६ ॥ (३।५५।४३)

[८] योगमार्गारूढस्य मरणानन्तरानुभवः :—

योगभूमिकपोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः । (३।१२६।४७)

भूमिकांशानुसारेण स्त्रीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ १ ॥ (३।१२६।४८)

ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । (३।१२६।४८)

मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ २ ॥ (३।१२६।४९)

ततः सुकृतसम्भारे दुष्कृते च पुरा कृते । (३।१२६।४९)

भोगजाले परिक्षीप्ते नाप्यन्ते योमिनो भुवि ॥ ३ ॥ (३।१२६।५०)

शुचीना थीमता मेहे गुप्ते गुणवता सताम् । (३।१२६।५०)

जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिनाः ॥ ४ ॥ (३।१२६।५१)

तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं युयाः ।

स्मृत्वा परिपतन्त्युच्चैरुच्चरं भूमिकाक्रमम् ॥ ५ ॥ (३।१२६।५२)

[९] शरीराच्छरीरान्तरप्राप्तिनियमः :—

आशापाशशतावद्धा वासनाभावधारिणाः ।

कायात्कायमुपायान्ति वृक्षाद्बृहत्तमिवावटनाः ॥ १ ॥ (४।४३।२६)

काले काले चित्ता जीवस्त्वन्योज्ज्वो भवति स्वयम् ।

भाविताकारवानन्तर्वासनाकलिकोदयात् ॥२॥ (६।५१।३६)

[१०] आऽऽत्मज्ञानात्संसरणम् :—

तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तेशयः ।

यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम् ॥१॥ (४।४३।२८)

दृष्ट्वात्मानमसत्ययत्ना सत्यमासाद्य संविदम् ।

कालेन पदयागत्य जायन्ते नेह ते पुनः ॥ २ ॥ (४।३३।२६)

[११] मरणान्तरे जीवन्मुक्तस्य गतिः :—

सैव वेदक्षणे राम पुनर्जननविजिता ।

चिदेहमुक्तता प्रोक्ता तस्या नायान्ति दृश्यताम् ॥१॥ (५।४२।१३)

अष्टधीजोपमा भूयो जन्माद्गुरविर्विमिता ।

इदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥२॥ (५।४२।१४)

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोज्ज्वलतामिव ॥ ३ ॥ (३।६।१४)

चिदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सञ्जासन्न दूरस्थो न बाहं न च नेतरः ॥४॥ (३।६।१५)

[१२] आत्मा तु न जायते न म्रियते वा :—

न जायते न म्रियते चैतनः पुरुषः क्वचित् ।

स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेव त्पश्यति केवलम् ॥ १ ॥ (३।५५।६७)

पुरुषधेतनामात्रं स कदा वधेव नश्यति ।

चेतनव्यतिरिक्तत्वे वदान्वयिक्तं पुमान्मवेत् ॥ २ ॥ (३।५४।६८)

कोऽयं यावन्मृतं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।

त्रियन्ते देहलक्ष्णाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ३ ॥ (३।५४।६९)

वासनापात्रधैषिष्ठ्यं यज्जीवोऽनुभवस्त्वयम् ।

तस्यैव जीवमरणो नामनो परिकल्पिते ॥ ४ ॥ (३।५४।७१)

एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन ।

वासनावर्तगतेषु जीवो लुठति केवलम् ॥ ५ ॥ (३।५४।७२)

यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घायाः मध्यमध्यतः ।

तथा चेतनसक्षाया जन्मानि मरणानि च ॥ ६ ॥ (३।५४।७६)

पुण्ड्रं हि चेतनं नित्यं मोदेति न च शाम्पति । (३।५५।३)

न जायते न म्रियते संविदाकाशमक्षयम् ॥ ७ ॥ (६।१०।१६)

[१३] आयुषो न्यूनाधिकत्वकारणम् :—

देशकालक्रियाद्रव्यशुद्धयशुद्धी स्वरुर्मणायम् ।

न्यूनत्वे चाधिकत्वे च वृक्षां कारणमायुषः ॥ १ ॥ (३।५४।२६)

स्वरुर्मघर्मे हसति हसत्यासुर्हृणामिह ।

वृद्धे वृद्धिमुपायाति सममेव भवेत्समे ॥ २ ॥ (३।५४।३०)

वृद्धमृत्युमदैर्धुः कर्ममिर्मृतिमृच्छति ।

बालमृत्युमदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ॥ ३ ॥ (३।५४।३१)

यो यथाशास्त्रपारब्धं स्वधर्ममनुविष्ठति ।

भाजनं भवति योयान्स ययाशास्त्रपायुषः ॥४॥ (३।५४।३२)

मृत्यो न किञ्चिच्छब्दव्यस्त्वमेको मारयितुं वलात् ।

मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतरत् ॥ ५ ॥ (३।२।१०)

[१४] मृत्युस्तं न जिघांसति :—

दोषमुक्ताफलमोता वासनान्तुसंततिः ।

हृदि न ग्रथिता यस्य मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ १ ॥ (३।२३।५)

निःश्वासवृक्षक्रफचाः सर्वदेहलताघुणाः ।

आयपो यं न बिन्दन्ति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥२॥ (३।२२।६)

शरीरतरुसर्पौघाश्चिन्तापितशिरःफणाः ।

आशा यं न दहन्त्यन्तर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ३ ॥ (३।२३।७)

रागद्वेषविपायूरः स्वमनोविलमन्दिरः ।

लोभन्यालो न भुङ्क्ते यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥४॥ (३।२३।८)

पीतामोषविवेकाम्युः शरीराम्भोधिवाङ्मयः ।

न निर्देहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ५ ॥ (३।२३।९)

यन्त्रं विलानां कठिनं राशिमुद्यमिवाकुलम् ।

यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ६ ॥ (३।२३।१०)

एकस्मिन्निर्घले येन पदे परमपावने ।

संश्रिता चित्तविथान्तिस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥७॥ (३।२३।११)

वपुःखण्डाभिपतितं शास्त्रामृगमिवोदितम् ।

न चञ्चलं मनो यस्य तं मृत्युर्न जिघांसति ॥८॥ (३।२३।१२)

६-ब्रह्मा

[१] जगत्कर्ता ब्रह्मा :-

सर्गादौ स्वप्नश्रुत्यन्यायेनादिप्रजापतिः ।

यथा स्फुटं प्रकथितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥ (३।५५।४७)

सङ्कल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।

तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥ २ ॥ (३।१८६।६५)

[२] मन एव ब्रह्मेति कथ्यते :-

मन एव विरिञ्चित्वं तद्धि सङ्कल्पनात्मरूपम् ।

स्वपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्पते ॥१॥ (३।३।३४)

विरिञ्चो मनसोरूपं विरिञ्चस्य मनो वपुः । (३।३।३५)

मनस्तामिव पातेन ब्रह्मणा तन्पते जगत् ॥२॥ (३।३।३६)

[३] परस्मात्तत्त्वाद्ब्रह्मणः समुद्भवः :-

मनः सम्पद्यते तेन बहवः परमात्मनः ।

मुस्तिरादस्तिराकारस्तद्व इव वारिधेः ॥ १ ॥ (३।१।१५)

स्वयमनुन्पविमले यथा स्पन्दो महाम्भसि ।

संसारकारणं जीवस्तथायं परमात्मनि ॥ २ ॥ (३।१००।२५)

निस्पन्दवपुस्तस्य स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि ।

प्रदेशाद्गतामेति सौम्योज्ज्वलनादिव ॥ ३ ॥ (४।४२।४)

अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दास्पन्दवदीहते ।

सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥४॥ (४।४२।५)

आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा रसति मारुतः ।

तथेहात्मापशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥५॥ (४।४२।६)

स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दोषः सौम्यो ययोज्यतम् ।

एति तद्दसावात्मा तस्ये वपुषि वल्गति ॥ ६ ॥ (५।४२।७)

जलान्तरेऽम्बुधिर्द्वल्लसद्गारीव चञ्चलः ।

सर्वशक्तिर्वपुष्येव तथास्पन्दविलासवान् ॥ ७ ॥ (४।४२।८)

ययोलसति माश्चक्रैः कचन्कनकसागरः ।

तथात्मनि परस्पन्दैः स्फुरत्यक्षैश्चिदर्शवः ॥ ८ ॥ (४।४२।९)

लक्ष्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोद्गति ।

तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्वरे ॥९॥ (४।४२।१०)

किञ्चित्तुमितरूपा ॥ चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।

तन्मयो चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥१०॥ (४।४२।११)

य एवानुमवात्मार्यं चित्स्पन्दोऽस्ति स एव हि ।

जीवकारणकर्माख्यो बीजमेतद्भि संसृतेः ॥ ११ ॥ (३।६७।९)

शिवात्माक्कारणात्पूर्वं चिच्चेत्यकलनोन्मुखी ।

उदेति सौम्याञ्जलधेः पयःस्पन्दो मनागिव ॥१२॥ (३।६७।१०)

स्फुरणाञ्जीवचक्रत्वमेति चिचोर्मितां दधत् ।

चिद्धारिप्रलजलधौ कुरुते सर्गबुद्बुदान् ॥१३॥ (६।६७।१६)

[४] स्वाभाविकोऽयं ब्रह्मणः स्पन्दः :—

तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सत्त्वं संविदात्मकम् ।
 स्वभावात्स्पन्दनं तच्च जीवशब्देन कथ्यते ॥१॥ (३।६।४।६)
 शान्तश्वापामेच्छस्य मनसवेदनात्मकम् ।
 स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्रूपोन्मत्तं सोऽङ्ग जीवरुः ॥२॥ (३।६।४।६)
 यथा वातस्य चलनं कृशानोरुश्रुता यथा ।
 शीतता वा तुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ ३ ॥ (३।६।४।१०)
 चिद्रूपस्याऽऽमृतत्वस्य स्वभावशतः स्वयम् ।
 मनससंवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ४ ॥ (३।६।४।११)

[५] स्वलीलयैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दति :—

दिवकालायनगच्छिन्नमात्मवत्त्वं स्वशक्तिवः । (४।४४।१४)
 लीलयैव तदादत्ते दिवकालरहितं वपुः ॥१॥ (४।४४।१५)
 (सहृदेति स्वतस्तस्मात्कला फलनमपिणी ।
 जलादावर्तलेखेव स्फुरन्मलतपोदिता ॥ २ ॥ (५।६।३)
 स्वयमेवात्मनात्मान्य इव चेत्यते ॥ ३ ॥ (३।६।७।७६)
 स्वयमेवात्मनैवात्म्या शक्तिं सकल्पनामिकाम् ।
 यदा करोति स्फुरता स्पन्दशक्तिमिन्नानिलः ॥४॥ (५।११४।१५)
 तदा पृथगिवाभासं संकल्पमलनामयम् ।
 मनो भवति विश्वात्मा भावयन्स्वाकृतिं स्वयम् ॥५॥ (५।११४।१६)

[६] अयं स्पन्दोऽन्य इव चेत्यते :—

स्वयमन्यैवमस्मीति भावयित्वा स्वभावतः ।

अन्यतामिव संयाति स्वविकल्पात्मिका स्वतः ॥१॥ (३।३३।२१)

स एव हि पुमान्कोषाद्येहान्य इव क्षणात् ।

भवत्येव विकल्पाद्वा चित्स्वरूपान्यता गता ॥ २ ॥ (३।३०।६६)

आदिष्वप्यतिरेकेण यो भावयति राघव ।

रश्मिजालमिदं छेतत्तस्यान्यदिव भास्वतः ॥३॥ (३।११४।४)

कनरुप्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम् ।

केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनरु हि तत् ॥ ४ ॥ (३।१८४।५)

सलिलव्यतिरेकेण तरङ्गो येन भावितः ।

तरङ्गबुद्धिरेवैका स्थिता तस्य न वारिधीः ॥५॥ (३।११४।७)

पावकव्यतिरेकेण ज्वालात्नी येन भाविता ।

तस्यामिबुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव विष्ठति ॥६॥ (३।११४।१०)

किञ्चित्पुनितरूपा सा चिच्छक्तिभिन्महार्णवे । (४।४।११)

आत्मनोऽप्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तेव तिष्ठति ॥७॥ (४।४२।१२)

[७] सङ्कल्पस्वरूपोऽयं स्पन्दः :—

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।

संकल्पशक्तिरचित यद्रूप तन्मनो विदुः ॥१॥ (३।६६।३)

देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताय पितृ ।

संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापद्रवम् ॥२॥ (४।४२।२०)

[८] चेत्यभावनास्वरूपोऽयं स्पन्दः :-

यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।

चिच्चैत्यं स्वपमाम्लाना सा भ्लाना तन्मनः स्मृतम् ॥ १ ॥

(३।११४।१८)

चेत्येन सहिता यैषा चित्सेज्यं कलनोच्यते । (५।१३।५३)

चित्तश्चेतनोन्मुखत्वं यत्तत्सङ्ख्याङ्कुरं विदुः ॥ २ ॥ (४।५४।२)

भावयन्ती चितिशचेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः ।

संकल्पतामुपायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ ३ ॥ (४।५४।४)

[९] प्रतिभासमात्रत्वं ब्रह्मणः :-

प्रतिभासवशादेव मध्यस्थं चित्तमाख्ययोः ।

जीवेतराभिधं चित्तमन्तर्ग्रहाणि दृश्यते ॥ १ ॥ (३।१००।१२)

पिच्छभ्रान्तिर्यथा ज्योतिः पयस्यावर्तभीर्यया ।

प्रतिभासरूपाभात्र मनो जीवस्तथात्मनि ॥ २ ॥ (३।१००।१६)

(१०) जगत्कर्तुर्निर्हेतुकोद्भवः :-

शक्तिर्निर्हेतुर्बान्तः स्फुरति स्फटिकांशुवत् ॥ १ ॥ (५।११।३७)

वस्पादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणम् ।

स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान् ॥ २ ॥ (३।३।५)

सम्बिन्मात्रस्वभावत्वाद्दोषमिव चेति ।

काफवालीयवद्भ्रान्तमाकरं तेन पश्यति ॥ ३ ॥ (३।२।३८)

चिस्त्वमावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।

संघतौ कारणं पथात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ ४ ॥ (३।६४।२५)

चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेन इवाम्भसः ।

कर्मभिर्वर्च्यते यथाद्दिव्यदीरपिव रज्जुभिः ॥ ५ ॥ (३।६४।२६)

आयः प्रजापतिः पूर्वं स्वयं भूरिति विद्मृतः ।

मात्तनानां स्वकार्याणामभावादप्यकारणः ॥ ६ ॥ (३।१४।७)

असतः शशशृङ्गादेर्मृगदृष्ट्याम्भसो यथा ।

आलोकनादलभ्यस्य कीदृक्स्यात्किल कारणम् ॥७॥ (५।२२।८)

असत्यप्रतिभासानामेतदेवाशु कारणम् ।

यदनालोकनं नाम समालोक्यमाणक्षयम् ॥८॥ (५।२२।१०)

स्मृतिर्न मात्तनी काचित्कारणं वा स्वयंमूढः॥९॥(३।१३।४३)

(११) न ब्रह्मणः कर्माणि :—

मात्तनानि न सन्त्यस्य कर्माण्यथ करोति नो ॥१॥(३।२।२४)

माणस्यन्दोऽस्य यत्कर्म लक्ष्यते चास्मदादिभिः ।

दृश्यतेऽस्माभिरेवं तन्न त्वस्यास्त्यत्र कर्मधीः ॥२॥ (३।२।२५)

(१२) संकल्पमात्रशरित्वं ब्रह्मणः :—

संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते ।

संकल्पान्नाशपुरुषो नास्य पृथ्व्यादि विद्यते ॥१॥ (३।२।५४)

यथा चित्रकृदन्तःस्था निर्देहा भाति पुरिष्ठा ।

तथैवभासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरङ्गणम् ॥ २ ॥ (३।२।५५)

आतिवाहिक एवालो देहोस्त्यस्य स्वयंशुभः ।

नत्वाधिभौतिको राग देहोज्जस्योपपद्यते ॥ ३ ॥ (३।३।६)

सर्वेषामेव देहो द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ।

अजस्य कारणाभावादेक एवातिबाहिकः ॥ ४ ॥ (३।३।८)

सर्वासां भूतजातीनामेकोज्जः कारणं परम् ।

अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ॥ ५ ॥ (३।३।९)

नास्त्येव भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः ।

आकाशात्मा च मात्येष आतिबाहिकदेहवान् ॥ ६ ॥ (३।३।१०)

चित्तमात्रशरीरोज्जो न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः ।

प्रायः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रवृत्ते प्रजाः ॥ ७ ॥ (३।३।११)

(१३) ब्रह्मा त्रिजगत्स्थितेः कारणम् :—

अस्मात्पूर्वप्रतिस्पन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी ।

इयं प्रविष्टता सृष्टिः स्पन्दसृष्टिरिवानिलात् ॥ १ ॥ (३।३।१५)

प्रतिमानाकृतेरस्मात्प्रतिभापान्नरूपभृक् ।

विभात्येवमयं सर्गः सत्यानुभववान्तिष्ठः ॥ २ ॥ (३।३।१६)

मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्वते जगत् ।

अनन्यादात्मनः शुद्धाद्भवत्वमिव वारिणः ॥ ३ ॥ (३।३।१७)

मनो नाम्नो मनुष्यस्य विरिञ्चयाकारधारिणः ।

मनोराज्यं जगदिति सत्यमयमिव स्थितम् ॥ ४ ॥ (३।३।१८)

अहंमयो पञ्चजमावना चित्संरूपमेवादितिन्येति विरयम् ।

अन्तर्मुखैवानुमयत्यनन्तनिमेषकोऽंशविधौ युगान्तम् ॥ ५ ॥

(३।६।३८)

[१४] ब्रह्मजनितं विश्वं मनोमयम् :—

मनोमात्रं यदा ब्रह्मा न पृथ्व्यादिमयात्मकः ।

मनोमात्रमतो विश्वं यच्चज्जातं तदेव हि ॥ १ ॥ (३।३।२५)

स्वभावाद्दृश्यतिरिक्तं तु न विश्वस्यास्ति चेतनम् ।

स्यन्दादृते यथा नापोरन्ता किं नाम चेत्यते ॥२॥ (३।६।१६)

[१५] सर्गस्यापूर्वत्वम् :—

अपूर्वं एव स्वप्नोऽयं यद्वै सर्गोऽनुभूयते ॥१॥ (६।१६५।४१)

महाकल्पे विमुक्तत्वाद्विद्यादीनामसंशयम् । (३।१३।४२)

स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणा वा स्वयंशुभः ॥२॥ (३।१३।४३)

१०—शक्तिः

[१] ब्रह्मणः शक्तयः—

समस्तशक्तिस्त्वचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा ।
 (यद्यैव शक्त्या स्फुरति मातां तामेव पश्यति ॥ १ ॥ (३।६७।२)
 सर्वशक्तिमयो दास्या यद्यथा भावयत्यलम् ।
 तत्तथा पश्यति तदा स्वसङ्कल्पविजृम्भितम् ॥ २ ॥ (१।३३।४१)
 'सर्वशक्तिर्हि भगवान्यैव तस्मै हि रोचते ।
 'शक्तिं तामेव विततां प्रकाशयति सर्वगः ॥ ३ ॥ (३।१००।६)
 सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्वमव्ययम् ।
 न तदस्ति न तस्मिन्पद्विद्यते विततात्मनि ॥ ४ ॥ (३।१००।५)
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताऽकर्तृताऽपि च ।
 इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति शिवात्मनः ॥ ५ ॥ (१।३७।१६)
 चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेष्वभिदृश्यते ।
 स्रग्दशक्तिश्च वातेषु जङ्गशक्तिस्तयोपले ॥ ६ ॥ (३।१००।७)
 द्रवशक्तिस्तयाम्मःसु तेजःशक्तिस्तथाजले ।
 शून्यशक्तिस्तथाकाशे भवशक्तिर्भवस्थितौ ॥ ७ ॥ (३।१००।८)
 ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता ।
 नाशशक्तिर्विनाशेषु शोकशक्तिश्च शोकषु ॥ ८ ॥ (३।१००।९)
 ध्यानन्दशक्तिर्द्वन्द्वे चोर्ध्वशक्तिस्तथा मटे ।
 सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पान्ते सर्गशक्तिता ॥ ९ ॥ (३।१००।१०)

[२] स्पन्दशक्तिः—

स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेदं दृश्याभासं तनोति सा ।

साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ॥१॥ (१।८४।१)

यन्नाम चेतनं यत्र तदवश्यं स्वभावतः ।

स्पन्दधर्मि भवत्येव वस्तुता हि स्वभावजा ॥२॥ (१।८३।१६)

सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा पारमेश्वरी ।

जगन्मायेति विल्याता स्पन्दशक्तिरकृत्रिमा ॥३॥ (१।८५।१४)

प्रकृतित्वेन सर्गस्य स्वयं प्रकृतितां गता ।

दृश्याभासानुभूतानां कारणात्सोच्यते क्रिया ॥४॥ (१।८४।८)

[३] प्रकृतिः—

यदैव खलु शुद्धाया मनागपि हि संविदः ।

जडेव शक्तिरुदिवा तदा वैचित्र्यमागतम् ॥१॥ (३।६६।७०)

भावदादृष्टार्थकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते ।

भ्रातृमैव कोशकारेश्च तालादादृष्टार्थकं यथा ॥२॥ (३।६७।७३)

ऊर्जानामायया तन्तुर्जायते चेतनाञ्जदः ।

नित्यात्मपुद्गात्पुरुषाद्ब्रह्मणः प्रकृतिस्तथा ॥३॥ (३।६६।७१)

सूक्ष्मा मध्या तथा स्थूला चेति सा कल्पते त्रिधा । (१।६।४)

विष्टत्येतास्ववस्थासु येदवः कल्प्यते त्रिधा ॥४॥ (१।६।५)

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः स्मृता । (१।६।५)

अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीम् ॥५॥ (१।६।६)

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम् । (१।६।६)

यावत्किञ्चिदिदं दृश्यमन्यैव तदाश्रितम् ॥६॥ (१।६।८)

[४] शक्तिब्रह्माणोरनन्यत्वम् :—

ययैकं पवनस्पन्दमेकमौष्ण्यानलौ यया ।

। चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तयैवैकात्म्यं सर्वदा ॥१॥ (१।८४।३)

अनन्यां तस्य तां विद्दि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥२॥ (१।८४।२)

व्यावृण्व्यैव त्रयैवास्ते शिव इत्युच्यते तदा ।

विशिष्टाक्तेः क्रियादेव्याः प्रतिस्थानं यदात्मनि ॥३॥ (१।८४।२६)

यया भूतस्थितैरेव तदेव शिव उच्यते ।

देव्याः क्रियायाश्चिच्छक्तेः स्वरूपिरया महाकृतेः ॥४॥ (१।८४।२७)

चेतनत्वात्तयाभूतस्वभावविभवाहते ।

स्यातुं न युज्यते तस्य यया हेम्ना निराकृति ॥५॥ (१।८२।६)

कपनात्वां वद ग्राह्यं मरिचं विक्ततां विना । (१।८२।७)

विना तिष्ठति माधुर्यं कययेक्षुरसः कयम् । ॥६॥ (१।८२।६)

अचेतनं यच्चिन्मात्रं न तच्चिन्मात्रमुच्यते ॥७॥ (१।८२।१०)

चेतनं चेतनाघातोः किञ्चित्संसन्दनं विना ।

कथिस्स्यातुं न शक्नोति वस्त्वस्तुतया यया ॥८॥ (१।८३।१४)

स परः भक्त्यैः मोक्तः पुरुषः पवनाकृतिः ।

शिवरूपधरः शान्तः श्रद्धाकाशशान्तिमान् ॥९॥ (१।८५।१५)

अप्रति भक्तित्वावत्संसारे अपरुपिणी ।

स्पन्दमात्रात्मिका सेच्छा चिच्छक्तिः परमेश्वरी ॥१०॥ (१।८५।१६)

यावन्न परयति शिवं नित्यतृप्तनामयम् । (ई०८५।१७)

संविन्मात्रैकधर्मित्वात्काकतालीययोगतः ॥११॥ (ई०८५।१८)

संविद्देवो शिवं सृष्ट्वा प्रकृतित्वं समुज्जति । (ई०८५।१८)

प्रकृतिः पुरुषं सृष्ट्वा तन्मयीव भवत्यलम् ॥१२॥ (ई०८५।१९)

तदन्तरेकतां गत्वा नदीरूपमिवार्णवे । (ई०८५।१९)

चितिः शिवेच्छा सा देवं तमेवासाद्य शाम्यति ॥१३॥ (ई०८५।२०)

चितिनिर्वाणरूपं यत्प्रकृतिः परमं पदम् ।

प्राप्य तत्ताम्रवाप्नोति सरिदब्धाविवाग्विताम् ॥१४॥ (ई०८५।२१)

११—परं ब्रह्म

यस्मिन्सर्वं यत्तु सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।

सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदा स्थितम् ॥१॥ (ई०१८४।४६)

सर्वशक्ति परं ब्रह्म सर्ववस्तुमयं तत्तम् ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं सर्वैः सर्वत्र सर्वगम् ॥२॥ (ई०१४।८)

[१] ब्रह्मणोऽनाख्यत्वम् :—

अवाच्यमनभिव्यक्तपतीन्द्रियमनामकम् । (ई०६२।२७)

स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत् ॥१॥ (ई०३१।३७)

मत्यक्षादिमयाह्वानां यदगम्यमचिह्नितम् ।

स्वानुभूतिमयं ब्रह्म वादैस्तल्लभ्यते कथम् ॥२॥ (ई०१६५।६६)

[२] नेति नेति :—

न चेतनो न च जडो न चैवासद्य सगम्यः ।

नाहं नाग्न्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ॥१॥ (५।७२।४१)

नाभ्याशस्यो न दूरस्यो नैवास्ति नच नास्ति च ।

न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो नवासर्वो न सर्वगः ॥२॥ (५।७२।४२)

न पदार्थो नापदार्थो न पञ्चात्मा न पञ्च च ॥३॥ (५।७२।४३)

[३] एकमनेकं वेति वक्तुमशक्यम् :—

सति द्वित्वे किलौकं स्वात्सत्येकत्वे द्विरूपता ।

कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥१॥ (१।३३।४)

एकाभावादभावोऽत्र एकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ।

एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ॥२॥ (१।३३।५)

सन्नानातोऽप्यनानातो यथाऽऽदरसर्वहिणः ।

अद्वैतैतैतसत्त्वात्मा तथा द्रव्यजगद्भ्रमः ॥३॥ (१।४७।३१)

[४] तदस्ति नास्ति चेति वक्तुं न युज्यते :—

नच नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते चिद्रूप्यदा ।

नचैवास्तीति तद्वक्तुं युक्तं शान्तमलं तथा ॥१॥ (१।५३।९)

यथा सदसजोः सत्ता समतायामवस्थितिः ।

यतः सदसतो रूपं भावस्थं विद्धि तं परम् ॥२॥ (१।४७।३२)

न सन्नासन्न मध्यं च शून्याशून्यं न चैव हि । (१।४८।१२)

न तदस्ति न तद्नास्ति न बाग्योक्तमेव तत् ॥३॥ (१।३१।३६)

अशून्यापेक्षया शून्यशब्दार्थपरिकल्पना ।

अशून्यत्वात्सम्भवतः शून्यताशून्यते कृतः ॥४॥ (३।१०।१४)

सलिलान्तर्यया वीचिर्मृदन्तर्घटको यथा ।

तथा यत्र जगत्सत्ता तत्कार्यं स्वात्मकं भवेत् ॥५॥ (३।१०।२०)

अनुत्क्रांक्षां यथा स्तम्भे संस्थिता शास्त्रभञ्जिका ।

तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न वत्सदम् ॥६॥ (३।१०।७)

एवमित्थं भट्टारम्भपूर्वमप्यजरं पदम् ।

अस्पन्दरुष्ट्या स्थितं शान्तं शून्यमाकाशतोऽधिकम् ॥७॥ (३।१०।३६)

[५] विद्याऽविद्याऽतीतत्वं ब्रह्मणः :—

विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेव भिन्नता ।

पयस्तरङ्गयोर्द्वित्वभावनादेव भिन्नता ॥ १ ॥ (१।१।१७)

पयस्तरङ्गयोरैक्यं यथैव परमार्थतः ।

नाविद्यात्वं न विद्यात्यमिह किञ्चन विद्यते ॥ २ ॥ (१।१।१८)

विद्याविद्यादृशौ त्यक्तत्वा यदस्तीह तदस्ति हि ।

प्रतियोगिभ्यवच्छेदकशाब्देत्तद्रूपद्वय ॥ ३ ॥ (१।१।१९)

विद्याविद्यादृशौ न स्तः शेषे यदपदो भव ।

नाविद्यास्ति न विद्यास्ति कृतं कल्पनयानया ॥ ४ ॥ (१।१।२०)

किञ्चिदस्ति न किञ्चिद्यचित्सविदिति तस्मिन्वत् ।

तदेवाविदिताभासं सदविद्येत्युदाहृतम् ॥ ५ ॥ (१।१।२१)

विदितं सत्तदेवैदमविद्याक्षयसंज्ञितम् ।

विद्याभावाद्बिद्याख्या मिथ्यैवोदेति कल्पना ॥ ६ ॥ (१।१।२२)

मियः स्वान्ते तपोरन्तश्छायातपनयोरिव ।

अविद्यायां विलीनाया क्षीणो द्वे एव कल्पने ॥ ७ ॥ (१।१।२३)

एते राघव क्षीयेते अवार्प्य परिशिष्यते ।

अविद्यासंक्षयात्क्षीणो विद्यापक्षोऽपि राघव ॥ ८ ॥ (१।१।२४)

[६] तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म :—

सुवर्तं तमः प्रकाशाभ्यामित्येकद्वन्द्वं पदम् । (३।१०।१८)

ब्रह्मण्ययं प्रकाशो हि न सम्भवति भूतजः ॥ १ ॥ (३।१०।१९)

महाभूतप्रकाशानामभावस्तम् उच्यते ।

महाभूताभावजं तु तेनात्र न तपः कश्चित् ॥२॥ (३।१०।१६)

स्वानुभूतिः प्रकाशोऽस्य केवलं व्योमरूपिणः ।

पोऽन्तरस्ति स तेनैव न त्वन्येनानुभूयते ॥३॥ (३।१०।१७)

[७] आत्मेत्यपि तस्य संज्ञा कल्पिता :—

नात्मा ॥ १ ॥ (६।५२।३०)

यतो वाचो निर्वर्तन्ते यो मुक्तैरप्यगम्यते ।

तस्य चात्मादिफाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः ॥२॥ (३।५।५)

नात्मापमपमप्यात्मा संज्ञाभेद इति स्वयम् ।

तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः ॥३॥ (५।७३।१६)

[८] न जडं नापि चेतनम् :—

जडचेतनभावादि शब्दार्थश्रीर्न विद्यते ।

अनिर्देश्यपदे पञ्चलतादीय महामरौ ॥१॥ (३।६१।३६)

[९] ब्रह्मणः स्वभावो वक्तुं न युज्यते :—

ब्रह्मणः कः स्वभावोऽसाविति वक्तुं न युज्यते ।

अनन्ते परमे तत्त्वे स्वत्वास्वत्यात्यसंभवात् ॥१॥ (६।१०।१४)

अभावसव्यपेक्षस्य भावस्य सम्भवादपि ।

पदं वध्नन्ति नानन्ते स्वभावाद्या दुरुक्तयः ॥ २ ॥ (६।१०।१५)

[१०] ब्रह्मणः कल्पितानि नामानि :—

श्रुतमात्मा परब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।

कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥१॥ (३।१।१२)

यः पुमान्सारूप्यदृष्टोनां ब्रह्म वेदान्तवादिनाम् ।

विज्ञानमात्रं विज्ञानविद्रामैकान्तनिर्मलम् ॥२॥ (३।५।२)

यः शून्यवादिनां शून्यो मासको योर्ज्जरेणसाम् ।

वक्ता मन्ता श्रुतं भोक्ता द्रष्टा कर्ता सर्वैव सः ॥३॥ (३।५।७)

पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।

शिवः शशिकलाङ्गानां कालः कालैकवादिनाम् ॥४॥ (५।८७।१६)

आराध्यात्मनस्तद्विदुषां नैराश्रयं तादृशात्मनाम् ।

मध्यं भाध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥५॥ (५।८७।२०)

[११] ब्रह्मणो रूपम् :—

यतः सर्वाणि भूतानि प्रविमानि स्थितानि च ।

यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥१॥ (१।१।१)

ज्ञाता ज्ञानं तथा हेयं द्रष्टादर्शनदृश्यभूः ।

कर्ता हेतुः क्रिया यस्याचस्यैऽप्यात्मने नमः ॥२॥ (१।१।२)

स्फुरन्ति सीकरा यस्यादानन्दस्याम्बरेऽब्जौ ।

सर्वेणा जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥ (१।१।३)

आकाशपरमाणुसहस्रांशमात्रेषु या शुद्ध—

चिन्मात्रसत्ता स्थिते सा हि परमार्थसंविद् ॥४॥ (३।६।१६)

न दृश्यं नोपदेशार्हं नात्यासन्न दूरगम् । (१।४८।१०)
 केवलानुभवप्राप्यं चिद्रूपं शुद्धमात्मनः ॥ ५ ॥ (१।४८।११)
 सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् । (१।५२।३६)
 सर्वभूतात्मकं शून्यं सदसच्च परं पदम् ॥ ६ ॥ (१।५२।२७)
 तन्न बाधुर्न चाकाशं न बुद्ध्यादि न शून्यरूपम् ।
 न किञ्चिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः ॥७॥ (१।५२।२८)
 न कालो न मनो नात्मा न सत्तासन्न देशदिक् ।
 न मध्यमेतयोर्नान्तं न बोधो नाप्यबोधितम् ॥८॥ (१।५२।३०)
 पक्ष्मप्येधविनिर्मुक्तं संवेदनपनिर्मितम् ।
 चैत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदम् ॥९॥ (१।५२।४)
 सा परा परमा काष्ठा सा दृशां दृगनुत्तमा ।
 सा महिम्ना च महिमा गुरुणा सा तथा गुरुः ॥१०॥ (१।५२।५)
 स वन्तुर्मृतमुक्तानां परिभोतहृदम्बरः ।
 सा भूतपरिचोधानां परमा तीक्ष्णावा स्या ॥११॥ (१।५२।६)
 सा पदार्थे पदार्थत्वं स तर्कं यदनुचमम् ।
 सा सतो वस्तुनः सन्धमसत्त्वं वा सतः स्वतः ॥१२॥ (१।५२।१०)
 सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतः सर्ववर्जितम् । (१।१४।१४)
 सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् ॥ १३ ॥ (१।५२।३६)
 किमप्येव तदत्यच्छं बुध्यते बोधपारगैः ।
 शान्तसंसारविहरैः परां श्रुतिगुणागतैः ॥१४॥ (१।५२।३१)
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षशिरोहस्तम् ।
 सर्वतः श्रुतिमन्त्रलोके सर्वपाहृत्य संस्थितम् ॥ १५ ॥ (१।१४।६)

सर्वेन्द्रियगुणैर्बुधत सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१६॥ (३।१४।१०)

षट्पिण्डश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वाच्चदविभेयं दूरस्थं चान्विके च तत् ॥१७॥ (३।१४।११)

अणीयसापक्षीयांसं स्यविष्टं च स्यवीयसाम् ।

गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १८ ॥ (३।१५।१६)

ईदृशं तत्परं स्थूलं तस्याग्रे यदिदं जगत् ।

परमाणुवदाभाति कचिवेव न भाति च ॥१९॥ (३।१६।१७)

ईदृशं तत्परं सूक्ष्मं तस्याग्रे यदिदं नभः ।

अणोः पार्श्वे महामेखरिव स्थूलात्म लक्ष्यते ॥२०॥ (३।१६।१६)

स आत्मा तच्च विज्ञानं स शून्यं ब्रह्म तत्परम् ।

तच्छ्रेयः स शिवः शान्तः सा विद्या सा परा स्थितिः २१ (३।१६।१६)

योऽयमन्तश्चित्तेरात्मा सर्वानुभयरूपकः । (३।१६।७)

शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विधुतः ॥२२॥ (३।७।२)

रा जगच्चित्तैलात्मा स जगद्गृहदीपकः ।

स जगत्पादपरसः ॥ जगत्पशुपालकः ॥ २३ ॥ (३।१६।८)

सलप्यसद्यो जगति यो देहस्पोर्षि दूरगः ।

चित्पराशो धर्मं यस्मादालोक इव भास्वतः ॥२४॥ (३।१६।९)

यस्माद्विष्यद्वाद्रपो देवाः सूर्यादिव मरीचयः ।

यस्माज्जगन्त्यनन्तानि पुद्गुदा जलधेरिव ॥२५॥ (३।१६।१०)

यं दान्ति दृश्यवृन्दानि पयांसीव महार्णवम् ।

य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत् ॥२६॥ (३।१६।१०)

य आकाशे शरीरे च दृष्टस्वप्नु लतासु च ।

पासुप्त्रद्रिषु चातेषु पातालेषु च संस्थितः ॥२७॥ (३।५।११)

व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घनीकृताः ।

आपो द्रुताः कृता येन दोषो यस्य वशो रविः ॥२८॥ (३।५।१२)

पसरन्ति यतश्चिदाः संसारासारदृष्टयः ।

अक्षयामृतसम्पृर्णादम्बोदादिव दृष्टयः ॥ २९ ॥ (३।५।१३)

आविर्भावितरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः ।

स्फुरन्त्यतिलते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ ३० ॥ (३।५।१४)

नाशरूपो विनाशात्मा योजन्तस्यः सर्वमन्तुषु ।

गुप्तो योज्यविरिक्तोऽपि सर्वभाषेषु सस्थितः ॥३१॥ (३।५।१६)

यश्चिन्मणिः प्रकथति मतिवेहसमुद्रके ।

यस्मिन्निन्दो स्फुरन्त्येता जगज्जालमरीचयः ॥३२॥ (३।५।१८)

निपतिर्देशकालौ च चलनं स्पन्दनं क्रिया ।

इति येन गताः सता सर्वसत्तातिगामिना ॥ ३३ ॥ (३।५।२२)

अत्यन्ताभाव एवास्ति संसारस्य यथास्थितेः ।

यस्मिन्बोधमहाम्बोधौ तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३४ ॥ (३।७।२०)

द्रष्टुदृश्यक्रमो यत्र स्थितोऽप्यस्तमस्य मतः ।

यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥ (३।७।२१)

अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्शून्यं जगत्स्थितम् ।

सर्गाधि सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३६ ॥ (३।७।२२)

यन्महाचिन्मयमपि ब्रह्मपापाणवत्स्थितम् ।

जडं वा जडमेवान्तस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३७ ॥ (३।७।२३)

सत्तावाभ्यन्तरं येन सर्वं सम्प्राप्य सद्ब्रह्मम् ।

स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूप परमात्मनः ॥ ३८ ॥ (३।७।२४)

विन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजर शिवम् ।

अनादिमध्यपर्यन्तं यद्वनादि निरामयम् ॥ ३९ ॥ (३।८।५०)

यस्मिञ्जगत्पस्फुरति दृष्टमौक्तिरुत्सवत् ।

यद्येदं यत्र नैवेदं देवः सदसदात्मकः ॥ ४० ॥ (३।९।५१)

अकर्णजिहान्नासात्वग्नेयः सर्वत्र सर्वदा ।

मृषोत्पास्वादपति शो जिघ्रेत्सृशति परयति ॥ ४१ ॥ (३।९।५२)

यस्यान्यदस्ति न विभोः कारणं यश्चमृगवत् ।

यस्येदं च जगत्कार्यं तरङ्गोप श्वाग्भसः ॥ ४२ ॥ (३।९।५५)

सस्मन्दे समुदेतीव निःस्पन्दान्तर्गतेन च ।

इयं यस्मिञ्जगत्स्तलचमीरलात इव चकता ॥ ४३ ॥ (३।९।५८)

जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् ।

स्पन्दास्पन्दात्मको यस्य स्वभावो निर्मतोऽक्षयः ॥ ४४ ॥ (३।९।६१)

स्पन्दास्पन्दमयी यस्य वनस्येव सर्वगा ।

सत्तानाम्नैव भिन्नेव व्यवहारास्त वस्तुतः ॥ ४५ ॥ (३।९।६०)

यदस्पन्दं शिवं शान्तं यत्स्पन्दं विभ्रगतिस्थितिः ।

स्पन्दास्पन्दविलासात्मा य एको भरिताकृतिः ॥ ४६ ॥ (३।९।६२)

नाशयित्वा स्वमात्मानं वनसो वृत्तिसत्ताये ।

सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ४७ ॥ (३।१०।३६)

नास्ति दृश्यं जगद्द्रष्टा दृष्टव्यमावादिलीनवत् ।

भावीति यासनं यत्स्यात्तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ४८ ॥ (३।१०।४०)

चित्तेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ।

चिन्मात्रं विपलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥४६॥ (३।१०।४६)

असृज्जाया अकृन्ताया अजडाया मनःस्थितेः ।

षट्त्वं चिरनिद्रायास्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ५० ॥ (३।१०।४३)

धैर्यस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तया ।

पैदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ५१ ॥ (३।१०।४७)

मनः स्वप्नेन्द्रियैर्बुधतं यद्रूपं स्यान्महाचितैः ।

जन्तुमे स्यादरे वापि तत्सर्वान्तेज्वाशिष्यते ॥५२॥ (३।१०।५२)

पेशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्तया संविदो वपुः ।

निमेषैर्षीव तन्मध्ये चिदाकाशं तदुच्यते ॥ ५३ ॥ (६।१०६।४)

विनिवृत्ताखिलेच्छस्य पुंसः संज्ञान्तचेतसः ।

यादृशः स्यात्समो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥५४॥ (१/१०६/६)

अनागत्यायां निद्रायां मनोविषयसङ्गुये ।

पुंसः स्वस्थस्य यो भावः स विदाकाश उच्यते ॥ (॥१०६॥७)

रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यामृतस्य यः ।

भावः पुंसः शरद्वयोमविश्वदस्तच्चिदम्बरम् ॥५६॥ (५।१०६।६)

प्रष्टुदर्शनदृश्यानां त्रयाणामुदयो यतः ।

यत्र वास्तव्यश्चित्स्थं तद्विद्विगतामयम् ॥५७॥ (६।१०६।११);

यत उद्यन्ति यस्मिंश्च चित्रा परिणमन्त्यलम् ।

पदार्थानुमत्ताः सर्वे विदाकाशः स उच्यते॥५८॥(६।१०६।१२)

नेदं नेदं तदित्येवं सर्वं निष्कर्ष्य सर्वथा ।

यन्न किञ्चिदसदा सर्वं तच्चिद्वयोमेति कथ्यते ॥ (३।१०६।१६)

संवेद्येनापरागृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत् ।
 तत्सच्चिदाभासवयमस्तीह कलनोज्झितम् ॥ ६० ॥ (३।१६।२)
 मूलोपमोर्ध्व योज्झको यन्वा योज्झुपलोपमः ।
 यो भोक्ता नित्यतृप्तेऽपि कर्ता यच्चाप्यकिंचन ॥ ६१ ॥ (३।१६।३)
 योज्झोऽपि समस्वाङ्गः सहस्रकरलोचनः ।
 न किञ्चित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत् ॥ ६२ ॥ (३।१६।४)
 निरिन्द्रियबलस्यापि यस्याशेषेन्द्रियक्रियाः ।
 यस्य निर्मलनस्यैता मनोनिर्माणरोक्तयः ॥ ६३ ॥ (३।१६।५)
 साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः ।
 सति यस्मिन्वर्तन्ते चित्तेहाः स्मृदपूर्विकाः ॥ ६४ ॥ (३।१६।६)
 यस्माद्व्यवसायकारपदार्थशतपङ्क्तयः ।
 वरङ्गगणकलोलवीचयो वारिपेरिव ॥ ६५ ॥ (३।१६।७)
 स एवाव्यवस्योदेति यन्पदार्थशतश्रमं ।
 फटकाङ्गदकैरुत्तुपूरैरिव काञ्चनम् ॥ ६६ ॥ (३।१६।८)
 यतः कालस्य कलना यतो दृश्यस्य दृश्यता ।
 मानसो कलना येन यस्य भासा विभासनम् ॥ ६७ ॥ (३।१६।९)
 क्रिया रूप रसं गन्धं शब्दं स्पर्शं च चेतनम् ।
 यद्वेत्ति तदसौ देवो येन वेत्ति तदप्पसौ ॥ ६८ ॥ (३।१६।१०)
 परमाणोरपि यः तदसौ यो द्रव्यीयतः ।
 शुद्धं शुद्धं परं शान्तं तदाकाशोदरादपि ॥ ६९ ॥ (३।१७।१)
 दिक्कालाद्यनञ्चिद्वस्वरूपत्वादतिविस्तृतम् ।
 तदानाद्यन्तमाभासं भासनीयविर्जितम् ॥ ७० ॥ (३।१७।२)

यदधोन्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च ।
 तस्याचेत्यस्य चिद्वथोन्मस्तद्रूपं परमात्मनः ॥७१॥ (३।१०।४४)
 अचेत्यस्यामनस्कस्य जीवतो या स्वभावतः ।
 स्यात्स्थितिः सा परा शान्ता सत्ता तस्याद्यवस्तुनः (३।१०।४५)
 स्यावराणां हि यद्रूपं तच्चेन्नोषमयं भवेत् ।
 मनोयुद्धादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥७३॥ (३।१०।४३)
 चित्तप्रकाशस्य यन्मध्यं प्रकाशास्यापि स्वस्य वा ।
 दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मखो विदुः ॥७४॥ (३।१०।४६)
 पदार्थौघस्य शैलादेर्वहिरन्तश्च सर्वदा ।
 सत्ता सामान्यरूपेण या चित्सोऽहमतेषकः ॥७५॥ (३।११।६०)
 जाग्रत्स्वमसुषुप्तेषु तुर्यातुर्यातिषे षडे ।
 सप्तं सदैव सर्वत्र चिदात्मानमुपास्महे ॥ ७६ ॥ (३।११।६८)
 परमाकाशनगरनाट्यमहदभूमिषु ।
 स्वशक्तिवृत्तं संसारं पश्यन्ती साक्षिबत्स्थिता ॥७७॥ (३।१३।१२)
 मत्पक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येव तदुच्यते ।
 सर्वं सर्वात्मकं सूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ ७८ ॥ (३।१६।२७)
 न सत्तासकं मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
 मनोवचोभिरमासं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम् ॥७९॥ (३।११६।२३)

१२—बृंहणम्

[१] ब्रह्मबृंहणं जगत् :-

ब्रह्मवृहैव हि जगज्जगच्च ब्रह्मवृंहणम् । (१।२।५१)

ब्रह्मैव तदनाद्यन्तमधिबलमविजृम्भते ॥ १ ॥ (१।२।२७)

आत्मैव स्पन्दते विश्वं यस्तु जातैरिचोदितम् ।

(सरङ्गकण्ठकलोलैरनन्ताम्बुमुधाविव ॥ २ ॥ (५।७२।२३)

यदिदं किञ्चिदापोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।

तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्दृश्यमस्थितम् ॥ ३ ॥ (१।११।१६)]

चिदाकाशमिदं पुनस्त्वच्छं कषकचायते ।

सन्नाम सज्जगज्जाति जगदन्वय विप्रते ॥ ४ ॥ (३।२१३।१८)

इदमाद्यन्तरहितं सर्वं संसारनामकम् ।

विच्यमस्तुतिनामात्म नमः कचकचायते ॥ ५ ॥ (१।६६।८)

यदिदं भासते तत्सत्तरमेवात्मनि स्थितम् ।

परं परे परापूर्णे सममेव विजृम्भते ॥ ६ ॥ (१।६६।१८)

जायते नश्यति तथा यदिदं याति तिष्ठति ।

तदिदं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते ॥ ७ ॥ (३।१००।२८)

शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहितम् ।

सत्यं विजृम्भते सत्ये पूर्णे पूर्णमिव स्थितम् ॥ ८ ॥ (१।३।११)

ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहामिर्ब्रह्मशक्त्येव बृंहति । (१।११।२०)

स्फुरति ब्रह्मणि ब्रह्म नादशरीरात्पदकः ॥ ९ ॥ (१।११।२३)

अज्ञानमेव यद्भाति संविदाभासमेव तत् ।

यज्जगद्दृश्यते स्वप्ने संवित्कचनमेव तत् ॥१०॥ (३।११।१६)

यथा पुरमिवास्तेऽन्तर्विदेव स्वप्नसंविदः ।

तथा जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि ॥११॥ (३।११।२०)

यदिदं भासते किञ्चित्तत्त्वस्यैव निरापयम् ।

कचनं काचकस्येव कान्तस्यातिमणेरिव ॥ १२ ॥ (३।२१।६८)

नेह प्रजायते किञ्चिन्नेह किञ्चिद्दिनश्यति ।

जगद्गुणधर्मनगररूपेण ब्रह्म क्षुम्भते ॥ १३ ॥ (३।६७।६६)

अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ।

चिवेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विक्षुम्भते ॥ १४ ॥ (३।६५।४)

ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्मैव विभाज्यते ।

न भाज्यते चानन्यत्वाद्भीजेनान्वरिव द्रुमः ॥१५॥ (३।६१।२६)

शुद्धचिन्मात्रममलं ब्रह्मास्तीह हि सर्वगम् ।

तद्यथा सर्वशक्तित्वाद्भिन्दते याः स्वयं कलाः ॥१६॥ (३।१४।२१)

चिन्मात्रानुक्रमेणैव सम्प्रफुल्ललतामिव ।

ननु मूर्ताममूर्ता वा तामेवाशु प्रपश्यति ॥ १७ ॥ (३।१४।२२)

यथा स्वप्ने सुषुप्ते च निद्रैकैवाक्षपानिशम् ।

सर्गेऽस्मिन्ब्रह्मणे चैव ब्रह्मैकं चित्तिरव्ययम् ॥१८॥ (३।२१३।२२)

तस्मात्सर्वज्ञब्रह्माभासः संविदात्मनि संस्थितः ।

सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥१९॥ (३।१६५।४४)

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृशोमयकोटिकम् ।

एकं ब्रह्मैव हि जगत्स्थितं द्वित्वमुपागतम् ॥२०॥ (३।२।२३)

यः कण्ठो या च कणिका या बोधिर्यस्वरङ्गरुः ।

यः फेनो या च सहरो वद्यथा वारि वारिणि ॥२१॥ (१।११।

यो देहो या च कलना यद्दृश्यं यौ क्षयाक्षयौ ।

० या भावरचना योर्जस्तथा वद्गमनं ब्रह्मणि ॥२२॥ (१।११।

पाताले भूतले स्वर्गे ह्यो प्राणयन्त्रेऽपि च ।

दृश्यते कल्पं ब्रह्म विद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ २३ ॥ (१।१२।

[२] त्रिजगच्चिदन्तरस्ति :—

फलपुष्पलतापत्रशाखावित्पमूलवान् ।

वृक्षपीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥१॥ (३।१।०।१

सूर्यकान्ते यथा वह्निर्वया क्षीरे घृतं तथा । (१।६।२।

वनेदं संस्थितं सर्वं देशकालकपोदये ।

यथा स्फुलिङ्गा अनलाद्यथा भासो दिवाकरात् ॥२॥ (१।६।३

तस्याचयेमा निर्यान्ति स्फुरन्त्याः संविदयिताः । ३॥ (१।६।४

यथाम्बोधिस्तरङ्गाणां यथामलग्निस्त्विषाम् । (१।६।२६

कोशो नित्यमनन्तानां तथा तत्संविदां त्विषाम् ॥४॥ (१।६।३

वटश्च वटधानायामिव पुष्पफलादिमान् । (१।६।२६

चिदन्तरस्ति त्रिजगन्मरिचे तीक्ष्णता यथा ॥ ५ ॥ (१।२।५

यथैतत्सरणं बायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।

असत्कल्पेऽपि सत्कल्पः सत्येऽसत्य इवापि च ॥६॥ (३।६।१२

अन्यरूपा यथाऽनन्या देजस्यालोक्तोदरे ।

तथा ब्रह्मणि विश्वश्रीः सत्यासत्यात्मिका चिति ७ (३।६।१२

[४] चित्त्वभाव एव जगद्वद्भासनम् :—

एष एव स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भासुरा । (३।१६१।१०)
एतत्तु स्वप्नसङ्कल्पनगरेष्वनुभूयते ॥ १ ॥ (३।१६१।११)

[५] ब्रह्मणि सर्गकालोऽपि निमेषांशमात्रम् :—

तुल्यकालनिमेषास्तत्तन्मागमवीवि पत् ।
निर्जं विदः प्रकचन् तत्सर्गौघपरम्परा ॥ १ ॥ (३।६१।१७)
क्षणाकल्पनगतसया समुद्यन्ति गलन्ति च ।
निमेषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचिच्च कर्म शृणु ॥ २ ॥ (३।४०।३०)

[६] एकास्मिन्नेव ब्रह्मणि नानारूपसर्गताशक्तिः :—

विति तद्वेज्जिस्त नानाता तदभिव्यञ्जनात्पनि ।
विचिनपिच्छिकापुञ्जो मयूराद्वरसे यया ॥ १ ॥ (३।६७।२६)
स्फटिकान्तः सन्निवेशः स्याणुताज्येदनाघया ।
शुद्धेऽज्ञानापि नानैव तथा ब्रह्मोदरे जगत् ॥ २ ॥ (३।६७।३५)
ब्रह्म सर्वं जगदस्तु पिण्डमेकमत्यगिद्वतम् ।
फलपत्रलतागुल्मसीढ्वीनमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।६७।३६)
एकमेव चिदाकाशं साक्षरत्वमनेकरूपम् ।
स्वरूपमनहृद्घे यत्स्वप्न इव तज्जगत् ॥ ४ ॥ (३।१४४।२३)
पयोर्म्यादि जले दृष्टे यया वा शालमञ्जिकाः ।
यया घटादयो भूमी यया ब्रह्मणि सर्गता ॥ ५ ॥ (३।३४।२४)

तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।

परिस्फुरति सस्यन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ ६ ॥ (४।३६।१६)

[७] न ब्रह्म स्वस्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम् ।

चित्स्रैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्सरा तथा ।

स्वाधारैरन्मुक्तैः स्वस्यैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ॥ १ ॥ (४।३६।१७)

जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं ब्रजतु ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तस्त्ववृणुष्व ॥ २ ॥ (४।३७।१)

यथा पयसि धीधीनामृन्मज्जननिमज्जनैः ।

न जलान्यत्वमेव हि भावाभावैः परैः पदे ॥ ३ ॥ (४।३७।२)

[८] सन्निधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः—

सर्वकर्ताऽप्यकर्तृव करोत्यात्मा न'किञ्चन ।

तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवम् ॥ १ ॥ (४।३८।१)

कुर्यन्न किञ्चित्कुरुते दिनाकार्गमिवांशुमान् ।

गच्छन्न गच्छति स्वस्यः स्वास्यदस्यो रविर्यथा ॥ २ ॥ (४।३८।२)

सङ्कल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।

यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ ३ ॥ (४।३८।३)

इयं सन्निधिमात्रेण नियतिः परिदृम्भते ।

दीपसन्निधिरात्रेण निरिच्छैव शफाशते ॥ ४ ॥ (४।३८।४)

तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।

परिस्फुरति सस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ ६ ॥ (४।३६।१६)

[७] न ब्रह्म स्वास्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम् ।

चित्स्यैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्सरा तथा ।

स्वाधारैरमुहैः स्वस्थैर्न स्पृष्टं तगर्न यथा ॥ १ ॥ (४।३६।१५)

जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तस्ववृद्ध्यम् ॥ २ ॥ (१।७२।३)

यथा पयसि बीबीनामुन्मज्जननिमज्जनैः ।

न जलान्यत्वमेव हि भावाभावैः परैः पदे ॥ ३ ॥ (३।१२५।२७)

[८] सन्निधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः—

सर्वकर्ताऽप्यकर्तृव करोत्यात्मा न किञ्चन ।

विष्टत्येवमुदासीन आलोकं प्रवि दीपवम् ॥ १ ॥ (४।५६।१७)

कुर्वन् किञ्चित्कुरुते दिनाकार्णमिवांशुमान् ।

गच्छन् गच्छति स्वस्यः स्वास्यदस्यो रविर्यथा ॥ २ ॥ (४।५६।१८)

सङ्कल्पपुरुषस्वप्नजनदीन्दुत्वविभ्रमम् ।

यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ ३ ॥ (४।५६।२४)

इयं सन्निधिमात्रेण नियतिः परिदृश्यते ।

दीपसन्निधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ ४ ॥ (४।५५।२७)

अभ्रसन्निधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।

आत्मसन्निधिमात्रेण विजगन्ति तथा स्वयम् ॥५॥ (४।५६।२८)

सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।

जायते व्यवहारस्य सति देवे तथा क्रिया ॥६॥ (४।५६।२९)

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथासोऽरुः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवे तु सर्वेषां जगद्गणः ॥ ७ ॥ (४।५६।३०)

अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥८॥ (४।५६।३१)

सर्वेन्द्रियाप्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।

इन्द्रियान्तर्गतत्वाच्च कर्ता भोक्ता स एव हि ॥९॥ (४।५६।३२)

सर्वदेवाविनाशाय कुम्भानां गगनं यथा ।

यथा मणोरुच्यः सन्दे अपस्कान्तस्य कर्तृता ॥ १० ॥ (१।६।३१)

अकर्तुरेव हि तथा कर्तृता तस्य कथ्यते ।

मणिसन्निधिमात्रेण यथाग्र्यः सन्दते जडम् ॥११॥ (१।६।३२)

१३—तादात्म्यम्

द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति न जीव चित्तयोः
यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोस्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः ॥

॥ १ ॥ (३।६।५।१२)

कर्मैव देशो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमितीह जीवः ।

स जीव एषेश्वरचित्स आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥

॥ २ ॥ (३।६।५।१२)

[१] प्रकृतेरात्मनस्तादात्म्यम् :—

नात्मनः प्रकृतिभिन्ना घटान्मृन्मयता यथा ।

सन्मृन्मात्रं यथा चान्तरात्मैवं प्रकृतिः स्थिता ॥१॥ (१।४६।२६)

आवर्तः सलिलस्येव यः स्पन्दस्त्वयमात्मनः ।

प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एव हि ॥ २ ॥ (१।४६।३०)

पर्यैकः स्पन्दपवनौ नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ।

तथैकमात्मप्रकृती नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ॥ ३ ॥ (१।४६।३१)

अधोधादेतयोर्भेदो बोधेनैव विलीयते ।

अधोधात्सन्मयो याति रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥४॥ (१।४६।३२)

यद्ब्रह्मात्मापि तुर्यश्च या विद्या प्रकृतिश्च या ।

तदभिन्नसर्दैकात्म यथा कुम्भस्रोतेषु मृत् ॥ ५ ॥ (१।४६।२८)

ब्रह्माहं त्रिनगदूत्रज्ञ त्वं ब्रह्म खलु दृश्यभूः ।

द्वितीया फलना नास्ति यथेच्छसि तथा कुम्भ ॥६॥ (१।४६।२७)

अविद्येयमयं जाव इत्यादिकलनाक्रमः ।

अप्रचुदप्रसोधाय कल्पितो याम्बिदा वरैः ॥ ७ ॥ (१।४६।१७)

[२] मनसो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

(प्रतिपोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयत्र ये ।

मनःशब्दैः प्रकल्प्यन्ते ब्रह्मज्ञान्नाम विद्धि तान् ॥१॥ (३।१००।२३)

ब्राह्मी शक्तिरसौ तस्माद्ब्रह्मैव तदरिन्दम । (३।१००।१७)

(अन्यनां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥२॥ (१।८४।२)

[३] जगतो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

यथा कटकशब्दार्थः पृथक्स्वार्हो न काश्चनात् ।

न हेमकटकाच्छृङ्गगच्छब्दार्थता पदे ॥ १ ॥ (३।१।१७)

अनन्यच्छान्तमाभासमात्रमाकाशनिर्घलम् ।

‘ ब्रह्मैव जगदित्येतत्सर्वं सत्त्वावबोधतः ॥ २ ॥ (३।६।३०)

कटकत्वं पृथग्वेत्तस्तत्कत्वं पृथग्जलात् ।

यथा न समवत्येवं न जगत्पृथगोश्वरात् ॥ ३ ॥ (३।६।१४)

ययोर्मेयोऽर्जमिव्यक्ता याविनः पपसि स्थिताः ।

न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वायित्तत्वे स्मृत्यस्तथा ॥४॥ (४।३६।२)

स्पन्दत्वं पवनादन्यन्न पदाचनं कुत्रपित् ।

स्पन्द एव सदा वायुर्जगत्सम्पन्नं विद्यते ॥५॥ (३।६।३३)

कारुतालीयवचिच्चाऽजगतो भाति ब्रह्म त्वम् ।

स्वप्रसंकल्पपूरवच्चतस्मान्नियते कथम् ॥६॥ (६।३४।२४)

यथा न भिन्नमनलादौष्ण्यं सौगन्ध्यमम्बुजात् ।

काष्ण्यं कज्जलतः शौक्ल्यं हिमान्माधुर्यमिद्रुतः ॥७॥ (५।३।५)

आलोकश्च मकाशाद्वाद्भुतिस्तथा चित्तेः ।

जलादौर्चिर्याजभिन्ना चित्स्वभावाच्चया जगत् ॥८॥ (५।३।६)

यदात्मपरिचस्यान्तश्चित्तात्तीक्ष्णत्ववेदनम् । (५।५।७।१)

यदात्मलवणस्यान्तश्चिरात्प्रवणवेदनम् ॥ ६ ॥ (५।५।७।२)

स्वतो यदन्तरात्मेक्षोश्चित्त्वान्माधुर्यवेदनम् । (५।५।७।३)

स्वतो यदात्मवृषदश्चिरात्काठिन्यवेदनम् ॥१०॥ (५।५।७।४)

स्वतो यदात्मशैलस्य झतया आढ्यवेदनम् । (५।५।७।५)

स्वतो यदात्मतोयस्य चिद्रवत्त्वादिवर्तनम् ॥११॥ (५।५।७।६)

यदात्मगगनस्यान्तश्चित्वाच्छून्यत्ववेदनम् । (५।५।७।८)

स्वतो यदात्मवृक्षस्य शाखादिस्तस्य वेदनम् ॥१२॥ (५।५।७।७)

स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् । (५।५।७।१०)

स्वतो यदात्मसत्तायाश्चित्वात्सत्त्वैकवेदनम् ॥१३॥ (५।५।७।११)

अन्तरात्ममकाशस्य स्वतो यदवभासनम् । (५।५।७।१२)

परमात्मगुहस्यान्तर्ध्वचित्त्वादूदयात्मकम् ॥१४॥ (५।५।७।१४)

अन्तरस्ति यदात्मेन्दोश्चिद्रूपं चिद्रसायनम् ।

स्वत आस्यादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥१५॥ (५।५।७।१३)

अनया तु षचोमङ्गया मया ते रघुनन्दन ।

नारंतादिजगत्तादिमेदोऽस्तीति निर्दिशितम् ॥१६॥ (५।५।७।१६)

चिद्रूपेण स्वसंविच्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते ।

स्वयमेव रूपदृढं वातेन स्पन्दनं यथा ॥१७॥ (३।६१।११)

यथा क्षीरस्य माधुर्यं वीक्षणत्वं परिचयस्य च ।

द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ १८ ॥ (३।६१।२७)

स्थितोज्जन्यो यथाऽन्यः सञ्जास्ति तत्र तथात्मनि ।

सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपमृत् ॥१९॥ (३।६१।२८)

कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितम् ।

सदकारणकं यस्माच्चेन न व्यतिरिच्यते ॥२०॥ (३।६१।२९)

चिद्रग्न्यौष्ण्यं जगत्सेवा जगच्चिच्छब्दशुद्धता ।

जगच्चिच्छैलजवरं चिम्नस्तद्रवता जगत् ॥२१॥ (३।१४।७२)

जगच्चिदिक्षुमाधुर्यं चित्क्षीरस्निग्धता जगत् ।

जगच्चित्तौद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाद्भद्रम् ॥२२॥ (३।१४।७३)

जगच्चित्सर्पपस्नेहो वीचिथित्सरितो जगत् ।

जगच्चिद्भिन्नशीतत्वं चिम्बालाज्वलनं जगत् ॥२३॥ (३।१४।७४)

जगच्चित्सुष्मसौगन्ध्यं चिल्लुताग्रफलं जगत् ।

चित्सचैव जगत्सत्ता जगत्सचैव चिद्रूपः ॥२४॥ (३।१४।७५)

चिरं चेत्यविकल्पेन स्वयं स्फुरति तन्मयम् ।

विकारादि सदेवान्तस्तत्सारत्वान्न भिद्यते ॥२५॥ (३।३३।७)

पुष्पपल्लवपत्रादि सत्ताया नेतरद्यथा ।

द्विचैकत्वजगत्त्वादि तन्त्वाईत्वं तथा चित्तेः ॥२६॥ (३।३३।१२)

अविकल्पतदात्मत्वात्सत्तासचैकत्वे च ।

अव्यपवाक्यविता शब्दार्थौ शशमृच्चवत् ॥ २७ ॥ (३।१४।७७)

[४] जगद्विना नेशस्य संस्थितिः :-

सन्निवेशं विना सत्ता यथा हेम्नो न विद्यते (१।६६।४३)
तथा जगद्विभावं विना नेशस्य संस्थितिः ॥१॥ (१।६६।४४)
विरसत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्रूपः ॥ २ ॥ (३।१४।७५)
अत्र मेदविकारादि नस्ते मलमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।१४।७६)

[५] सर्वे स्रस्विदं ब्रह्म :-

करणां कर्म कर्ता च जननं मरणां स्थितिः ।
सर्वे ब्रह्मैव न स्रस्ति तद्विना कल्पनेवरा ॥१॥ (३।१००।३०)
ब्रह्मव्योम जगज्जालं ब्रह्मव्योम दिशो दश ।
ब्रह्मव्योम कलाकालदेशद्रव्यक्रियादिकम् ॥२॥ (३।६०।२८)
पदार्थजातं शैलादि यथा स्वप्ने पुरादि च ।
चिदेवैकं परं व्योम तथा जगत्पदार्थभूः ॥ ३ ॥ (३।५६।३)
परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नमः ।
परमार्थघनं शैलाः परमार्थघनं हुमाः ॥ ४ ॥ (३।५५।४५)
यदिदं किञ्चिदाभोगि जगज्जालं महस्पते ।
तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येवद्वयवस्थितम् ॥ ५ ॥ (३।११।१६)
पाताले भूतले स्वर्गे तृयो प्राग्पम्बरेऽपि च ।
दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ ६ ॥ (३।२।२८)

१४—जगन्मिथ्यात्वम्

मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।

मनोराज्यमिशालोलसलिलावर्तसुन्दरी ॥ १ ॥ (४१४७१४१)

[१] सत्यासत्यनिर्णयः :—

आदावन्ते च यच्चित्यं तत्सत्यं नाम नेतत् । (५१५१६)

आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदैव वत् ॥ १ ॥ (४१४५१४६)

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तच्चया । (४१४५१४५)

आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशो तस्य सत्यता ॥ २ ॥ (५१५१६)

यदस्ति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव ॥ ३ ॥ (३१४६२)

[२] न सच्चासज्जगत् :—

न सक्तासन्न सञ्जातश्चेकसो जगतो भ्रमः ।

अथ घीसमवायानामिन्द्रजालमिवोत्थितः ॥ १ ॥ (३१६५१६)

नातः सत्समिदं दृश्यं न चासत्यं कदाचन । (३१४४१३३)

न तत्सत्यं न चासत्यं रज्जुसर्पभ्रमो यथा ॥ २ ॥ (३१४४१४१)

न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितम् । (११११४१२०)

एवं न सच्चासद्विदं भ्रान्तिपात्रं विभासते ॥ ३ ॥ (३१४४१२७)

[३] जगतः सदसन्मयत्वम् :—

सती थाप्यसती थापनयेव लहरी चला ।

मनसेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्पते ॥ १ ॥ (३।१।२६)

असत्यमस्यैर्यवशात्सत्यं संप्रतिमा सतः ।

यथा स्वप्नस्तथा चिच्च जगत्सदसदात्मकम् ॥ २ ॥ (३।६।५।५)

यथा नयसि मुक्तालौपिच्छकेशोरदूकादयः ।

असत्याः सत्यतां याता मात्यैवं दुर्धृतां जगत् ॥ ३ ॥ (३।४२।७)

असत्यमेव सत्यार्थं प्रतिभानमिदं स्थितम् । (३।५४।२१)

अकृतं चानुभूतं च न सत्यं सत्यवस्तिभ्यम् ॥ ४ ॥ (३।१३।४२)

[४] जगतो भ्रान्तिसाज्जत्वम् :—

एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ।

अहं वेत्याद्यनाकारं भ्रान्तिमानमसम्पद्यम् ॥ १ ॥ (४।१।२)

मृगतृष्णास्मिन्वासत्यं सत्यवत्सत्यमदम् । (४।१।७)

अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्यमवास्तवम् ॥ २ ॥ (४।१।१२)

शून्ये प्रकचितं नानावर्णमाकाशितस्मकम् ।

अपिदृढगृहमाशून्यमिन्द्रवापमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥ (४।१।२३)

जगदादाबहुत्पन्नं यच्चेदमनुभूयते ।

सत्तविद्वयोऽकचर्तं स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा ॥ ४ ॥ (४।५४।२०)

मृगतृष्णा यथा तापान्धनसोऽग्निश्चवात्तया ।

असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोज्यमी ॥ ५ ॥ (४।४५।१७)

मिथ्याज्ञानघना, सर्वे जगत्याकारराशयः ।

यथा नौपायिनो मिथ्या स्थाणुस्पन्दमतिस्त्वया ॥ ६ ॥ (४।४५।१८)

मनोव्यापोह एवेदं स्वप्नामहिमयं यथा ।

भावनामात्रैर्विज्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥७॥ (४।४५।२६)

मिथ्यात्मिवैव सर्गश्रीर्भवतीह महामरी ।

वीरदुमलसोन्मुक्तपुष्पासीव तरङ्गिणी ॥ ८ ॥ (३।६२।४)

स्वप्नेन्दुजालपुरवत्संकयेहापुराद्रिवत् ।

संकल्पवदसत्यैव भाति सर्गानुभूतिभूः ॥ ९ ॥ (३।६२।५)

सप्रस्तस्यापबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित्

वीरं विना मृषैवेयं मिथ्यारूढिमृषागता ॥१०॥ (३।५७।१६)

स्वप्नोपलम्भं सर्गाल्पं स सर्वोऽनुभवन्त्यतः ।

चिरमावृत्तदेहात्मा भूचक्रभ्रमणं यथा ॥ ११ ॥ (३।५७।२०)

मिथ्यादृष्ट्य एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः ।

मायामात्रदृष्टो भ्रान्तिः शून्याः स्वप्नानुभूतयः ॥१२॥ (३।५७।५४)

प्रतिभाससमुत्थानं प्रतिभासपरिच्छिन्नम् ।

यथा गन्धर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ॥१३॥ (३।३३।४५)

स्वप्नार्धमृगतृष्णाम्युद्रीन्दु सङ्कल्पितार्थवत् ।

मिथ्या जगदईत्वं च भाति कैत्रोरदूर्कं यथा ॥१४॥ (३।१६०।१३)

मायामात्रकमेवेदमरोधरूपमिच्छिमत् ।

इदं भास्वरमाभातं स्वप्नसंदर्शनं स्थितम् ॥१५॥ (३।६०।३६)

भ्रान्तिरेवमनन्तेषां चिद्वयोऽन्वयोऽस्मि मासुरा ।

अपङ्कज्या जगन्नाम्नो नगरी कल्पनात्मिका ॥१६॥ (३।२१।४)

एतज्जालमसदृपं चिद्भानोः समुपस्थितम् ।

यथा स्वप्नमुद्वृत्तेऽन्तः सम्बत्सरश्ववस्रमः ॥१७॥ (३।४१।५०)

यथा सङ्कल्पनिर्माणो जीवनं मरणां पुनः ।

यथा गन्धर्वनगरे कुड्यप्रसूदनवेदनम् ॥ १८ ॥ (३।४१।५१)

यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपथुम् ।

यथा स्वधातुसंज्ञोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् ॥ १९ ॥ (३।४१।५२)

यथा सनञ्जसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् ।

मिथ्यैवैवमिथं मौढ्यं भ्रान्तिराततरूपिणी ॥ २० ॥ (३।४१।५३)

यथा मरौ जलं पुच्छं फटकत्वं च हेमनि ।

असत्सद्विष भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥ २१ ॥ (३।२८।१५)

ससर्वाविरक्षा एते महत्पन्तर्विचर्जिते ।

ब्रह्माण्डा भान्ति दुर्दृष्टेभ्योऽग्निं केशोरदृको यथा २२ (३।३०।१०)

यथा द्वित्वं शशाङ्कादौ फलयत्पक्षिमलाविलम् ।

चिच्चेतनकलाक्रान्ता तथैव परमात्मनि ॥ २३ ॥ (३।६६।७)

यथा मदचशाद्भ्रान्तान्नीचः फलयति पादपान् ।

तथा चेतनविबुध्यान्संसरांश्चित्प्रपश्यति ॥ २४ ॥ (३।६६।८)

यथा लीलाभ्रमाद्भालाः कुम्भकृष्णकृष्णजगत् ।

भ्रान्तं पश्यन्ति चित्ताक्षु विद्धि दृश्यं तथैव हि ॥ २५ ॥ (३।६६।९)

प्रमात्रादृते नान्यत्कदल्या विद्यते यथा ।

भ्रममात्रादृते नान्यज्जगतो विद्यते तथा ॥ २६ ॥ (३।६६।१०)

अलीकमिदमुत्पन्नमलीकं च विवर्षते ।

अलीकमेव स्पन्दते त्रयालीकं विलीयते ॥ २७ ॥ (३।६७।१६)

[५] जीवस्य मिथ्यात्वम् :—

प्रात्मैवानात्मनदिह जीवो जगति राजते ।

दीन्दुत्वमिव दुर्दृष्टेः सचासच्च समुत्थितम् ॥१॥ (३।१००।३५)

विच्छस्तेः स्यन्दशक्तेषु सम्यन्धः कल्प्यते यनः ।

मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥ ५ ॥ (५।१३।८८)

एषा द्वाविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।

परमेतच्चक्षानं संसारादिविपमदम् ॥ ३ ॥ (५।१३।८६)

[६] अविद्या :—

संसारबीजफणिका येषा विद्या रघूदह ।

एषा अविद्यामानैव सतीव स्फारता गता ॥ १ ॥ (३।११३।११)

दृश्यते मकराभासा सदर्थे नोपपुज्यते । (३।११३।१५)

अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ॥२॥ (३।११३।१७)

न कचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलक्ष्यते । (३।११३।१७)

निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्वैर्याण्डकां प्रयच्छति ॥३॥ (३।११३।१८)

मतिभासवद्वादेया त्रिनगन्ति महान्ति च ।

सुहृत्तमानेखोत्पाद्य धत्ते आसीकरोति च ॥ ४ ॥ (३।११३।२७)

मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्णिता ।

सहस्रशतशरावापि न क्रिञ्चित्तरमार्हतः ॥५॥ (३।११३।३३)

इयं दृश्यभरभ्रान्तिर्न विद्येति चोच्यते ।

वस्तुतो विद्यते नैषा तापनयां यया पयाः ॥ ६ ॥ (३।१२।५)

आविधीते धृता संविद्व्रह्मणात्मनि सत्तया ।

तद्भ्रमेणासद्व्यस्याः सद्व्यपिब लक्ष्यते ॥७॥ (ई.१६.०।११)

असन्मयमविद्याया रूपमेव तदेव हि ।

यद्वीक्षितासती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते ॥८॥ (ई० ५१।५३)

(अ) चित्तमेवाविद्या :—

चित्तमेव सकलादम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि ।

सा विचित्रफेन्द्रजालवशादिदम्पत्यादयति ।

अविद्या चित्तजीवबुद्धिशब्दानां भेदो नास्ति

वृत्ततरुशब्दयोरिव ॥ १ ॥ (३११६।८)

(આ) અવિદ્યાયા અસત્તા :-

कृतां शास्त्रैः प्रबोधाय ॥ १ ॥ (ई।५१।१७)

नामैवेदमपिथेति भ्रममाश्रमसद्विदुः ।

न विद्यते या सा सत्या कीदृश्या भवेत्किल ॥२॥ (१/४६/१४)

ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ।

निर्विकारमनाद्यन्तं नाविद्यास्योति निश्चयः ॥३॥ (१।४०।११)

एव एषा कथं चेति विकल्पान्तुदाहरन् ।

नेदमैषां न चास्तीति स्वयं शास्यसि बोधतः ॥४॥ (१।५२।७)

[७] माया :-

इति मायेव दुष्पारा चिच्छक्तिः परिजृम्भते ।

इत्यमाद्यन्तरहिता ब्राह्मी शक्तिरनामया ॥ १ ॥ (६।७०।१८)
 ईदृशी राम मायेय या स्वनाशेन हर्षदा ।
 न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्षमाणैव नश्यति ॥२॥ (४।४१।१५)
 विवेकपाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।
 न च विज्ञायते कैषा पश्याश्चर्यमिदं जगत् ॥३॥ (४।४१।१६)
 भ्रमेक्षपमाणा स्फुरति वेत्तिता तु विनश्यति ।
 मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव वलति ॥ ४ ॥ (४।४१।१७)
 भूत स्थितिगुणापाता समासाद्य पदं स्थिता ।
 कुपो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ॥५॥ (४।४१।३२)
 इमा कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा ।
 अस्तं गताया स्तीक्ष्णायामस्या द्वास्त्यसि राघव ॥६॥ (४।४१।३३)
 यत एषा यया चैषा यया नन्देत्यलशिखम् ।।
 वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेत्तिता ॥७॥(४।४१।३४)
 उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।
 शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ८ ॥ (४।४१।६)
 शब्दार्थवाक्यमपञ्चोऽप्यष्टपदैशेषु कल्पितः ।
 सदाऽङ्गेषु न तङ्गेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९ ॥ (४।४१।६)
 कलनामलमोहादि किञ्चिन्नात्मनि विद्यते ।
 नीरामं ब्रह्म परम तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १० ॥ (४।४१।१०)

[८] मूढस्यैव जगत्सत्यत्वम् :—

८

पत्त्वबुद्धमतिमूर्खो रूढो न वितते पदे ।

वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ १ ॥ (३।४२।१)
 यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
 असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २ ॥ (३।४२।२)
 ताप एव यथा चारि मृगाणां भ्रमकारणम् ।
 असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥ (३।४२।३)
 यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी ।
 अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढमतिर्जगत् ॥ ४ ॥ (३।४२।४)
 अणुत्यक्तस्य कनके कानके कटके यथा ।
 फटकाग्निरैवास्ति न मनसापि देवघोः ॥ ५ ॥ (३।४२।५)
 तथाऽक्षस्य पुराणान्नानागेन्द्रमासुरा ।
 इयं दृश्यदृगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६ ॥ (३।४२।६)
 येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यरम् ।
 न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ ७ ॥ (३।२८।१३)
 दीर्घसंसारमायेयं राम राजसत्तामसैः ।
 चार्थमे जन्तुभिर्निर्त्यं सुस्तम्भैस्त्रि पण्डपः ॥ ८ ॥ (५।५।२)
 सत्यस्थजातिभिर्धौरेस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः ।
 ईलया त्यज्यते फला मायेयं त्वग्विचोरगैः ॥ ९ ॥ (५।५।३)

[९] यावदज्ञानं तावदेव जगदनुभवः :-

यावदज्ञानकलना यावद्वज्रभावना ।

यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ १ ॥ (१।२।३०)

यत्तु वस्तुत एवास्ति न षदाचन किञ्चन ।

तदभावात् तदपि कथं नाप विनश्यति ॥ ४ ॥ (३।२।३।१२)

[१३] जगदात्मानि लीयते :-

स्वप्नभ्रमेऽथ सङ्कल्पे यदार्याः पर्वतादयः ।

संविदोऽन्तर्हितन्त्येते सन्दनान्यनिले यथा ॥१॥ (३।५७।४४)

असन्दस्य यथा वायोः ससन्दोऽन्तर्बिस्त्यलम् ।

अनन्यात्मा तथैवायं स्वप्नार्थः संविदो मलम् ॥२॥ (३।५७।४५)

स्वप्नाद्यर्थावभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।

अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥३॥ (३।५७।४६)

१५—परा दृष्टिः (अज्ञातवादः)

जगच्छब्दस्य नामार्थो ननु नास्त्येव कश्चन । (३।४।६७)
वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ १ ॥ (४।४०।३०)

[१] अप्रबुद्धबोधायैव भेदकल्पना :-

अप्रबुद्धदृष्ट्या पन्ते तरुणबोधाय वेदस्तम् ।
वाच्यवाचकसम्बन्धकृतो भेदः प्रकल्प्यते ॥ १ ॥ (३।१००।४)
अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ।
अप्रबुद्धमबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ २ ॥ (३।४६।१७)
काचिद्वा कलना यावन्न नीता राघव प्रयाप् ।
उपदेशोपदेशश्रीस्तावद्वोके न शोभते ॥ ३ ॥ (३।६५।५)
अतो भेदद्वारादीनामङ्गीकृत्योपदिश्यते ।
अज्ञेदमेते जीवा वै वेति वाचमयं क्रमः ॥ ४ ॥ (३।६५।६)
अप्रबुद्धजनानाचारो यत्र राघव दृश्यते ।
अत्र ब्रह्मण उत्पन्ना जीवा इत्युक्तयः स्थिताः ॥ ५ ॥ (३।६५।३)
उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोज्ज्वलार्जजः ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणापन्नवान् ॥ ६ ॥ (३।८४।१६)
भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः ।
वेतालो वालकस्येव कार्पासं परिकल्पितः ॥ ७ ॥ (३।८४।२०)

कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्षणम् ।

हेतुश्च हेतुमांशैवानयवागविविक्रमः ॥ ८ ॥ (३।८४।२२)

व्यतिरेकान्यतिरेकौ परिष्ठाभादिविभ्रमः ।

तथा भावविलासादि विद्याविद्ये सुखासुखे ॥ ९ ॥ (३।८४।२३)

एवमादिमयो मिथ्यासङ्कल्पकलना मिता ।

ग्रहानमवबोधार्थं न तु भेदोऽस्ति वस्तुनि ॥ १० ॥ (३।८४।२४)

[२] परमः सिद्धान्तः :—

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥ १ ॥ (३।१२५।१)

सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिदूपनमक्षतम् ।

कल्पनान्या मनोनाम्नो विद्यते नहि काचन ॥ २ ॥ (३।१२४।१४)

परं ब्रह्मैव सत्सर्वमजरामरमन्यपम् । (३।४।६८)

सर्वमेकमनाद्यन्तमविभागमस्वविदितम् ॥ ३ ॥ (३।८४।२६)

केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।

चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ ४ ॥ (३।१२४।१६)

चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।

यच्चित्तध्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ ५ ॥ (३।१२४।१७)

तस्मान्नैवाविचारोऽस्ति नाप्रविणास्ति न धन्धनम् ।

न मोक्षोऽस्ति निरावारं शुद्धरोषमिदं जगत् ॥ ६ ॥ (३।२१।७२)

बुधानामस्पृहादीनां न किञ्चिन्नाम जायते ।

न च नश्यति ॥ किञ्चित्सर्वज्ञान्तमजं च सत् ॥ ७ ॥ (३।१४६।११)

परे शान्ते परं नाम स्थितमित्यभिदन्तया ।
 नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन ॥८॥ (३।१।१६।२५)
 न जायते न म्रियते किञ्चिदत्र जगत्त्रये ।
 न च भावविकारणां सत्ता कचन विद्यते ॥९॥ (३।१।४।१५)
 न जगन्नापि जगती शान्तमेवास्ति स्थितम् ।
 ब्रह्मैव कचति स्वच्छमित्यमात्मात्मनात्मनि ॥१०॥ (३।१।३।५१)
 नापेयं तत्र नाधारो न दृश्यं न च द्रष्टृता ।
 ब्रह्माण्डं नास्ति न ब्रह्मा न च वैतण्डिका कचित् ११ (३।१।३।५०)
 तेन जातं ततो जातमितीयं रचना गिराम् ।
 ग्राह्यसंस्पृहद्वारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १२ ॥ (४।४०।१७)
 न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनम् ।
 न शून्यं न जडं नो चिच्छान्तमेवेदमातवम् ॥१३॥ (३।४।७०)
 जाम्रस्त्वमसुषुप्तादि परमार्थविदां विदाम् ।
 न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥१४॥ (३।१।४६।२१)
 वस्तुतस्तस्वस्ति न स्वप्नो न जाम्रम सुषुप्ता ।
 न तुर्यं न ततोऽशीतं सर्वं शान्तं परं नमः ॥१५॥ (३।१।६७।१८)

[३] ब्रह्मणः कर्तृत्वनिषेधः :—

भ्रमाख्योऽविद्यः स्वात्मा निराकारो य ईश्वरः ।
 स करोति जगदिति हासायैव वचोऽविद्याम् ॥१॥ (१।६८।८)
 नेदं कर्तृकृतं किञ्चिन्न ॥ कर्तृकृतक्रमम् ।
 स्वयमाभासते चेदं कर्त्रकर्तृपदं गतम् ॥ २ ॥ (४।५६।५)

अकर्तृकर्मकरणाकारणपरीजकम् ।

अप्रत्यक्षविशेष ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् ॥ ३ ॥ (१/१६५/११)

[४] ब्रह्माणो विकारनिषेधः —

अधुनः प्रागवस्थान यत्स्वरूपविपर्ययः ।

तद्विकारादिक तात यत्क्षीरादिषु वर्तते ॥ १ ॥ (१/४६/२)

पपस्ता पुनरभ्येति दधित्वाद्य पुनः पयः ।

शुद्धमाद्यन्तमध्येषु ब्रह्म ब्रह्मैव निर्मलम् ॥ २ ॥ (१/४६/३)

क्षीरादेस्त्वि तेनास्ति ब्रह्मणो न विकारिणा ।

अनाद्यन्तविभामस्य न त्रैलोक्यविक्रमः ॥ ३ ॥ (१/४६/४)

आत्मा त्वाद्यन्तमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ।

स्वप्नपुन्यत्वमायाति नात्मतत्त्व पदावन ॥ ४ ॥ (१/४६/५)

अरूपत्वात्तर्क्यैकत्वाच्चित्तत्वादपरीश्वरः ।

वश भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ५ ॥ (१/४६/६)

न चाविकारमजर सविकार क्षयाहते ।

कारणं क्वचिदेवेह किञ्चिद्वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ (१/१६५/१४)

न जन्यजनकाद्यास्ताः सम्भवन्त्युक्तयः परे ।

एकमेव शान्तस्त्वारिक्तं कथं जनयिष्यति ॥ ७ ॥ (४/४०/२६)

सर्वस्मात्सर्वगाच्चत्मादन्ताद्ग्रहणाः पदात् ।

नान्यत्किञ्चित्समवति तदुत्थं यच्चदेव तत् ॥ ८ ॥ (४/४०/३४)

यादृगायन्तयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ।

मध्ये यस्य तदन्यत्वं तदबोधाद्विजृम्भितम् ॥ ९ ॥ (१/४६/७)

समस्याद्यन्तयोरेयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ।

संविदः सम्भ्रमं विच्छिन्नाऽविकारेऽस्ति विक्रिया ॥१०॥ (१।४६।५)

[५] ग्रहणः कारणत्वनिषेधः—

नित्यानन्दतयाऽजस्य कारणं नास्ति कार्यकृत् । (१।१०।१०)

स्वसत्तायां स्थितं ब्रह्म न बीजं न च कारणम् ॥१॥ (१।१७।२)

संस्यतं सर्वदा स^१ सर्वाकारमिबोदितम् ।

अदृश्यत्वादलभ्यस्वान्न तत्कार्यं न कारणम् ॥२॥ (१।१६।२६)

आख्यानानुष्यास्वरूपस्य निरामासमभादयः ।

सतो वाग्यसतो वाय कथं कारणता भवेत् ॥३॥ (१।१६।२८)

यदि कारणतापत्तियोग्यं शान्तं पदं भवेत् । (१।१७।८)

अनिमित्तप्रनाभासप्रसक्त्यर्थं कथं भवेत् ॥ ४ ॥ (१।१७।९)

न च शून्यमनाद्यन्तं जगतः कारणं भवेत् ।

ग्रहणमूर्तं समूर्तस्य दृश्यस्याव्यक्तकपिणः ॥ ५ ॥ (१।१३।१७)

न चाविकारमजरं सविकारं क्षयादते ।

कारणं कश्चिदेवेह किञ्चिन्नवितुमर्हति ॥ ६ ॥ (१।१६।१४)

न हि कारणतः कार्यमुदेत्यसदृशं क्वचित् । (३।१८।१८)

ज्ञानस्य हेयता नास्ति केवलं ज्ञानमप्ययम् ॥७॥ (१।१६०।५)

सम्पद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः ।

मुख्यकारणवैचित्र्यं किञ्चित्तरात्रलोक्षते ॥ ८ ॥ (३।१८।२०)

न ब्रह्मनगतामस्ति कार्यकारणतोदयः ।

कारणानामभावेन सर्वेषां सहकारिणाम् ॥ ९ ॥ (३।२१।३७)

[६] ब्रह्मणो बीजत्वनिषेधः :—

(इदं बीजेऽङ्कुर इव दृश्यमास्ते महाशये ।

ब्रूते य एवमब्रूत्वमेतत्तस्यास्ति शैशवम् ॥ १ ॥ (४।१।२१)

(मनःपट्टेन्द्रियाद्योक्तं यत्स्यादतितरापद्यु ।

(बीजं तद्वदितं शक्तं स्वयंसूर्जगता कथम् ॥ २ ॥ (४।१।२५)

आकाशादपि सूक्ष्मस्य परस्य परमात्मनः ।

१ सर्वाख्यानुपलभस्य कोट्यो बीजता कथम् ॥ ३ ॥ (४।१।२६)

गगनाद्वापि स्वच्छे शून्ये क्व परे पदे ।

(कथं सन्ति जगन्मेवसमुद्गमनादयः ॥ ४ ॥ (४।१।२८)

(मेरुमास्ते कथमग्नौ कृतः किञ्चिदनाकृतौ ।

(तद्वत्द्रुपयोर्वैष्व क्व च्छायातपयोरिव ॥ ५ ॥ (४।१।३२)

साकारवदयानादावङ्कुराः सन्ति शुक्तिमद् ।

(नाकारे तन्महाकारं जगदस्तित्युक्तिकम् ॥ ६ ॥ ४।१।३३)

यद्यु परं शान्तं ब्रह्म का तत्राकारकल्पना ।

(परमास्तुत्वयोगेऽपि नाम केवान् बीजता ॥ ७ ॥ (४।१।३४)

(जगदास्ते परस्याङ्गोरन्तर्ह्यपि नोचितम् ।

(सार्वभे कण्ठके मेरुमास्त इत्यङ्गरूपना ॥ ८ ॥ (४।१।३५)

सति बीजे भवर्तन्ते कार्यकारणद्वयः ।

(निराकारस्य किं बीजं क्व जन्मजनकक्रयः ॥ ९ ॥ (४।१।३६)

यत्रास्ति बीजं तत्र स्याच्छास्ता विततरूपिणी ।

(अन्यते कारयैः सा च वितता सहकारिभिः ॥ १० ॥ (४।१।३७)

सहकारिकारणानामभावे त्वङ्कुरोद्गतिः ।

यन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ११ ॥ (४।२।३)

सपस्तभूतपलगे बीजपाकारि किं भवेत् ।

सहकार्यं किं तस्य जायते यद्वशाज्जगत् ॥ १२ ॥ (३।५४।२१)

बीजं जहद्वीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते ।

ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् ॥ १३ ॥ (४।१८।२४)

बीजोदरे तु या सत्ता बीजयेव हि सा भवेत् ।

बीजेऽङ्कुरोऽङ्कुरतया सन्धितो नोपलभ्यते ॥ १४ ॥ (३।१६५।३४)

ब्रह्मणोऽन्तर्जगत्तैवं जगत्तैवोपलभ्यते ।

अस्ति चेत्तद्वेगमित्ये सा ब्रह्मैवाविकारि तत् ॥ १५ ॥ (३।१६५।३५)

अविकारादनाकाराद्विकार्याकृतिमासुरम् ।

उदेतीति किलास्माभिर्नेव दृष्टं न च ध्रुवम् ॥ १६ ॥ (३।१६५।३६)

अनाकृतावाकृतिमग्नं चैतत्स्यात्तुमर्हति ।

परमाणौ न चैवान्तरि स सम्मान्ति देवः ॥ १७ ॥ (३।१६५।३७)

समुद्रगके रत्नमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति ।

महाकारं निराकारे इत्युन्मत्तवचो भवेत् ॥ १८ ॥ (३।१६५।३८)

शान्तं परं च साकारस्याधार इति राजते ।

न वक्तुं राजते एव साकारस्याविनाशिता ॥ १९ ॥ (३।१६५।३९)

[७] अकारणत्वाज्जगतो विभ्रमत्वम् :-

कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ।

विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संविचिस्तु विभ्रमः ॥ १ ॥ (३।६४।५४)

अकारणं तु यत्कार्यं सदिवाद्येऽनुभूयते ।

तद्ब्रह्मदुर्विभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णाजलोपमम् ॥ २ ॥ (१।६।४।५६)

कारणाभावनः कार्यमभूत्वा भवतीति यत् ।

मिथ्याह्वानादहो तस्य न रूपमुपपद्यते ॥ ३ ॥ (१।६।५।५६)

कारणाभावनः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ।

अकारणत्वादकार्यत्वं भ्रमाद्विद्धि त्विदं जगत् ॥ ४ ॥ (१।६।५।१७)

कारणेन विना कार्यं किल किं नाम विद्यते ।

(यदपुत्रस्य सत्पुत्रदर्शनं स भ्रमो न सत् ॥ ५ ॥ (१।५।४।१५)

पस्त्वकारणको भाति न स्वभावो विदुर्मते ।

सर्वरूपेण संकल्पगन्धर्वनगरादिषत् ॥ ६ ॥ (१।५।४।१६)

यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव भगवन्नयम् । (३।३।२८)

स्वरूपमनङ्गायैव राजतेऽर्जुनविर्भावत् ॥ ७ ॥ (१।५।४।१७)

[८] स्वप्नवज्जगदाभासः :—

स्वप्ने विभ्रात्रमेवार्थं स्वयं भाति जगत्तथा ।

यथा तथैव सर्गादौ नानान्यदुपपद्यते ॥ १ ॥ (१।१७।५।५)

तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि सस्थितः ।

(सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥ २ ॥ (१।१६।५।४४)

[९] जगतोऽजातत्वम् (अजातवादः) :—

न पोत्यन्नं न च ध्वंसि यत्किलादौ न विद्यते ।

(उत्पत्तिः कीदृशी तस्य नाशशब्दस्य वा यथा ॥ १ ॥ (३।११।५)

यथा स्वप्नेज्यनिर्नास्ति स्वानुभूताऽपि कुत्रचित् ।

तथेयं दृश्यता नास्ति स्वानुभूताप्यसम्पद्यो ॥२॥ (३।१६।१२२)

न किञ्चिदपि सम्पन्नं न च जातं न दृश्यते । (३।१३।४०)

न विद्यमानं न सत्यत्वं किमपीदमर्जततम् ॥३॥ (३।१६।१२३)

तत्सर्वं वारक्षाभावाच्च जातं न च विद्यते । (३।५३।१५)

यदकारणं तस्य सचा नेहोपपद्यते ॥ ४ ॥ (३।५३।१६)

यथा सौषर्ण्यकटके दृश्यमानमिदं स्फुटम् ।

कटकत्वं तु नैवास्ति जगत्त्वं न तथा परे ॥ ५ ॥ (३।११।८)

हेम्पुर्मिकारूपधरेऽप्युर्मिकात्वं न विद्यते ।

यथा तथा जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि ॥६॥ (३।२१।३३)

अनुभूताभ्यधीमानि जगन्ति व्योमरूपिणि ।

पृथ्व्यादीनि न सन्त्येव स्वप्नसङ्कल्पयोरिव ॥ ७ ॥ (३।१५।६)

पिरदमहो जगत्पस्मिन्निज्ञानाकाशरूपिणि ।

पवनद्यां जलमिव न सम्भवति कुत्रचित् ॥ ८ ॥ (३।१५।७)

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिपरमार्थविदां विदाम् ।

न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥९॥ (३।१४।१२१)

स्वप्नसङ्कल्पपुरयोर्नास्त्यप्यनुभवस्ययोः ।

मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा ॥१०॥ (३।१४।१२२)

जगत्संविदि जातायामपि जातं न किञ्चन । (३।१३।४८)

परमाकाशमाशून्यमच्छयेव व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥ (३।१३।४९)

जातशब्दो हि सन्मात्रपर्यायः श्रूयतां कथम् ।

प्रादुर्भावे जनिस्तूतः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः ॥१२॥ (३।१४।१६)

सत्तार्थ एव भूः श्रोक्तस्वस्मात्सञ्ज्ञाव्युच्यते ।

सर्गतो ज्ञात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शब्दितम् ॥१३॥ (३।१४६।१७)

एव न किञ्चिदुत्पन्नं दृश्यं विज्जगदाद्यपि ।

विदाकाशे विदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितम् ।१४॥ (३।२१।२४)

तस्माद्वापि जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।

चेतनाकाशमेवाशु कचवीत्यभिवात्सनि ॥ १५ ॥ (४।२।८)

[१०] अयं सिद्धान्तोऽनधिकारिणे न वक्तव्यः :-

अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्वचस्कं हि शोभते ।

हरपानया भोगदृष्ट्या यावपक्षेऽप नश्यति ॥ १ ॥ (४।३६।२१)

परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते ।

सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥२॥ (४।३६।२२)

आदौ शमदमपायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।

पृथात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥३॥ (४।३६।२३)

ब्रह्मस्यार्धप्रशुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो बवेत् ।

महान्तरकालेषु स तेन विनियोजितः ॥ ४ ॥ (४।३६।२४)

प्रशुद्धबुद्धेः प्रतीगम्भोमेच्छस्य निराशिपः ।

नास्त्यविद्यापलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः ॥५॥ (४।३६।२५)

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः

१—आनन्दः

आनन्दायैव भूतानि यतन्ते यानि कानिचित् ॥१॥ (१।१०।२०)

[१] भोगानामापातमात्रमधुरत्वम् :—

आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिज्ञप्तम् ।

भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ १ ॥ (१।१२।३०)

आपातमधुराम्बा भङ्गुरा भवहेतवः ।

अचिरेण विकारिण्यो भीषणा भोगभूषयः ॥ २ ॥ (१।१५।८)

[२] सुखानां दुःखरूपत्वम् :—

सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशयाय संस्थितम् । (४।५६।६)

मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कञ्जलम् ॥१॥ (४।५६।७)

सर्वोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि, मूर्ध्नि रम्येष्वरम्पता ।

सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥२॥ (५।६।४१)

रम्येष्वरम्पता दृष्टा स्थिरेष्वस्थितापि च ।

सत्येष्वसत्यकार्येषु तेनेह निरसा वयम् ॥ ३ ॥ (१।६३।६१)

विषया विषयैषम्या वायाः कामविमोहदाः ।

रसाः सरसवैरस्या लुठन्नेषु न को हता ॥४॥ (१।६३।३६)

आपदः सम्पदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।

जीवितं मरणाद्यैव कृतं यायाविजृम्भितम् ॥ ५ ॥ (३।६३।७३)

भोगा विषयसम्भोगा भोगा एव फलान्विताम् ।

दशयन्त्येव यनावस्पृष्टा दृष्टानघाः प्रविच्छिद्यम् ॥ ६ ॥ (३।६३।७५)

सम्पदः प्रमदाद्यैव सरङ्गोत्सङ्गमद्भुताः ।

कस्तास्वहिकृष्णाच्छत्रच्छायासु रमते युधः ॥ ७ ॥ (३।६३।७८)

शरदभ्युपरच्छायागत्वयो यौवनश्रियः ।

आपातशम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ ८ ॥ (३।६३।८०)

संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।

तन्मध्ये पतिते देहे सुखभासाद्यते कथम् ॥ ९ ॥ (३।६३।८२)

[३] संसारस्यासारत्वम् :—

पातः परुफलस्यैव मरणां दुर्निवारणम् । (३।७८।३)

आयुर्गत्यपविरतं जलं करतलादिव ॥ १ ॥ (३।७८।४)

शैलनद्या रयः ॥ सम्प्रयात्येव यौवनम् । (३।७८।५)

इन्द्रजालमिवास्तर्षं जीवन् जीर्णोर्ध्वं स्पृष्टि ॥ २ ॥ (३।७८।६)

सुखानि प्रपन्नायन्ते शरा इव धनुश्च्युताः । (३।७८।७)

पतन्वि चेतो दुःखानि तृष्णां युद्धं हवामिषम् ॥ ३ ॥ (३।७८।८)

पुद्गुदः प्रादुर्गोवाप्सु शरोरं क्षणमद्भुतम् । (३।७८।९)

रम्भागर्भं ह्वासारो व्यवहारो विचारगः ॥ ४ ॥ (३।७८।१०)

सत्त्वरं युक्ता याति कान्तेनामिषकामिनः । (३।७८।११)

बलादरकिमायाता वैरस्पासिव पादपम् ॥ ५ ॥ (३।७८।१२)

[४] अभ्युदयस्य निःसारत्वम् :—

रम्ये धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।

वृद्धायां सृगमृगायां किमानन्दो जलार्पिणाम् ॥१॥ (४।४६।३)

धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः ।

वृद्धायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥२॥ (४।४६।४)

[५] सुखहेतुनिरूपणम् :—

यथा शान्तिक्षणे वस्तु मयमे तुष्टये तथा ।

न प्राप्स्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥१॥ (१।४४।२)

वाञ्छाकाले यथा वस्तु तुष्टये नान्यदा तथा । (१।४४।३)

वाञ्छाकाले तुष्टये यच्च वाञ्छैव कारणम् ॥२॥ (१।४४।४)

बद्धवासनमर्थो यः सेव्यते सुखयत्पसौ ।

यत्सुखाय तदेवाशु वस्तु दुःखाय नाशतः ॥३॥ (१।१२०।१८)

अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः ।

तनुवासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनम् ॥४॥ (१।१२०।१९)

नासौ सुखायते नासौ नाशकाले न दुःखदः । (१।१२०।२०)

यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणानाशानुभूतिभिः ॥५॥ (१।६८।३१)

अकृत्रिममनाद्यन्तं यत्सुखं तत्सुखं विदुः ॥ ६ ॥ (१।६८।३१)

इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।

तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ ७ ॥ (१।३६।२४)

यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्सुखमकृत्रिमम् ।

न स्वर्गादौ सम्भवति प्रतौ हिमग्रह यथा ॥ ८ ॥ (६।४४।२६)
 चित्तोपशमन स्फारणवाच्य वचसा सुखम् ।
 क्षायाविशयनिर्मुक्त नोदेति न च शाम्यति ॥९॥ (६।४४।२७)
 आशापरिफरे राम नून परिहृते हृदा ।
 पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादयायाति चन्द्रवत् ॥१०॥ (५।७४।२४)
 न तथा सुखयत्यङ्गसंलुप्या वारवर्णिनी ।
 यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराश्रया ॥११॥ (५।७४।४०)
 अपि रान्यादपि स्वर्गादपोन्दोरपि माधवात् ।
 अपि कान्तासमासह्वाजैराश्रय परम सुखम् ॥१२॥ (५।७४।४४)
 इदमेवास्ति ह मास्तु मनेति हृदि रञ्जना ।
 न यस्यास्ति तस्मात्मेक तोलयन्ति कथं जनः ॥१३॥ (५।७४।५०)

[६] आत्मानन्दः—

क्षणं वर्षसहस्र ॥ तत्र लब्ध्वा स्थितिं मनः ।
 रतिमेति न भोगीचे दृष्टस्वर्ग इवावनो ॥ १ ॥ (५।५४।६८)
 तत्तदं सा गतिः शान्ता तच्छेष शान्तवत् शिवम् ।
 तत्र विभ्रान्तिमाप्तस्य भूयो नो वाधते भ्रमः ॥२॥ (५।५४।७०)
 सा महानन्दपदवी चित्तादास्तात्र देहिनी ।
 दृश्य न बहु मय्यन्ते राजानो दानतामिव ॥३॥ (५।५४।७२)

२—बन्धमोक्षौ

[१] बन्धस्य स्वरूपम् :—

पदार्थवासनादार्घ्यं बन्ध इत्यभिधीयते । (२।२।५)
 सुखदुःखैर्धृतो योजसौ स्वयं बन्धानुभूतिमान् ॥१॥ (३।१२५।४)
 उपादेयानुपतर्नं हेयैकान्तविवर्जनम् ।
 यदेतन्मनसो राम तद्वन्धं विद्धि नेवरत् ॥ २ ॥ (५।१३।२०)
 द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताङ्गं बन्ध इत्यभिधीयते । (३।१।२२)
 वासनायासने एव कारणं बन्धमोक्षयोः ॥३॥ (३।१२५।६१)
 जगत्त्रयमहमित्यादिर्मिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते ।
 यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ४ ॥ (३।१।२३)

[२] बन्धकारणानि :—

(अ) वासना :—

वासनातन्तुवद्धा ये आश्यापाशवशीकृताः ।
 वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुवद्धाः स्वगा इव ॥१॥ (४।२७।१८)
 ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।
 न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधिपः ॥२॥ (४।२७।१९)
 कोशकारवद्धात्मानं वासनातन्तुतनुभिः ।
 वेष्टयन्चैव चेतोज्ज्वलत्वात्तात्रावबुध्यते ॥ ३ ॥ (६।१०।८)

(आ) इयत्ता :—

इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभावितः ।

स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कुपणतां गतः ॥ ४ ॥ (४।२७।२२)

अनन्तस्याप्रेमयस्य येनेयत्ता भवतिता ।

आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृताः ॥ ५ ॥ (४।२७।२३)

आस्यामात्रमन्तानां दुःखानामाकर्तुं विदुः ।

अनास्यामात्रमभितः सुखानामाकर्तुं विदुः ॥ ६ ॥ (४।२७।२५)

अप्यं सोऽहं ममैहं तदित्याकल्पितस्त्वनः ।

आपदां पात्रतामेति पयसापिब सागरः ॥ ७ ॥ (४।२७।२१)

(इ) मिथ्याभावना :—

मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलङ्कितः ।

न ब्रह्म वयमित्यन्तर्निश्चयेन ह्ययोगताः ॥ ८ ॥ (४।२८।२)

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवमवा श्रयि ।

भावयन्त्यो विमुदान्ति भीमानु भवभूषिणः ॥ ९ ॥ (४।२८।३)

(ई) आत्मविस्मरणम् :—

हेतुर्विहरण्यो तेषामात्मविस्मरणाद्वे ।

न फथिल्लक्ष्यते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥ १० ॥ (३।१५।१४)

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुहृद्ब्रह्मक्षयते मनः ॥ ११ ॥ (३।१५।२३)

(उ) अहंभावना :-

अहमित्येव संकल्पो बन्धायातिविनाशिने ।

नाहमित्येव संकल्पो मोक्षाय विपत्त्यात्मने ॥१२॥ (१।६६।११)

(ऊ) अज्ञानम् :-

जडो देहो न दुःस्वाहो दुःखी देहविचारतः ।

अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥१३॥ (३।११५।१६)

अपरिज्ञात आत्मैव अमतां समुपागतः ।

ज्ञात आत्मत्वमायाति सोमान्तः सर्वसंविदाम् ॥१४॥ (१।१०।५)

[३] मोक्षस्वरूपम् :-

सकलाशास्वसंसत्तया यत्स्वयं चैतसः क्षयः ।

॥ मोक्षनाम्ना फणितस्तत्त्वज्ञैरात्मदर्शिभिः ॥१॥ (५।७३।३६)

जगद्भ्रमं परिज्ञाय यदवासनमासितम् ।

विरसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते ॥ २ ॥ (६।४२।५१)

दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगवमनोगतिम् ।

आत्मन्येव शमं याति सन्तमेवामल विदुः ॥ ३ ॥ (६।६८।३२)

यच्च यञ्जलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।

तदेव च तपःश्वाससिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ४ ॥ (३।११२।८)

परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ।

अचित्तत्वमसकल्याणमोक्षस्तेनाभिजायते ॥ ५ ॥ (५।१३।८०)

दृश्यं विरसतां यातं यदा न स्वदते कश्चित् ।

तदा नेच्छा पसरति तदैव च विमुक्तता ॥ ६ ॥ (३।३७।३३)

अत्यन्तविस्मृतं विश्वं मोक्ष इत्यभिधीयते ।

ईप्सितानीप्सिते तत्र न स्तः केचन कस्यचित् ॥ ७ ॥ (३।२१।११)

अज्ञानस्य महाग्रन्थेर्मिथ्यायेद्यात्मनोज्ञतः ।

अस्मित्यर्थरूपस्य भेदो मोक्ष इति स्मृतः ॥ ८ ॥ (३।२०।१७)

[४] कदा मोक्षोऽनुभूयते :-

यदा ब्रह्ममुखैर्जीवो पुक्तस्यक्त्वा मनोगुह्यान् । (३।१२८।४५)

संशान्तकरश्चग्रामस्तदा स्यात्सर्वगः ब्रह्म ॥ १ ॥ (३।१२८।४६)

देहेन्द्रियमनोबुद्धेः परस्तस्माच्च यः परः । (३।१२८।४६)

सोऽहमस्मि यदा ध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते ॥ २ ॥ (३।१२८।४७)

सर्वेषु भूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । (३।१२८।४८)

यदा परस्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते ॥ ३ ॥ (३।१२८।४९)

कर्तृमोक्षत्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिर्विनिर्जितः । (३।१२८।४७)

सुखदुःखविनिर्मुक्तस्तदानीं विप्रमुच्यते ॥ ४ ॥ (३।१२८।४९)

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं हित्वा स्थानत्रयं यदा । (३।१२८।४९)

विधेत्तुरीयमानन्दं तदा जीवो विमुच्यते ॥ ५ ॥ (३।१२८।५०)

यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठत्युत्क्रान्तवासनः ।

ब्रह्मैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः ॥ ६ ॥ (३।६६।१६)

यथाभिलापस्तद्वर्णं संत्यज्य स्वीयने यदि ।

भास एवाह तन्मोक्षः किमेवावति दुष्करम् ॥ ७ ॥ (३।६६।२१)

[५] द्विविधो मोक्षः :-

द्विविधा मुक्तता लोके संभ्रम्यनघाकृते ।

सदेहेका विदेहान्या विभागोज्यं तयोः शृणु ॥ १ ॥ (५।४२।११)

(अ) सदेहः :-

असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्षणाम् ।

नैपत्या तस्त्विति विद्धि त्वं जीवन्मुक्तवापिह ॥ १ ॥ (५।४२।१२)

(आ) विदेहः :-

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।

विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्या नावान्ति दृश्यताम् ॥ २ ॥ (५।४२।१३)

[६] तयोरभेदः :-

न मनागपि भेदोऽस्ति सवेहादेहमुक्तयोः ।

सस्पन्दोऽप्ययवाऽस्पन्दो बाधुरेव ययान्तिलः ॥ १ ॥ (२।४।५)

[७] स्यावरत्वमोक्षयोर्भेदः :-

विच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी स्वापवर्षिणी ।

स्थिता रसतया नित्यं स्यावरादिषु वस्तुषु ॥ १ ॥ (१।१०।२३)

यया योजेषु पुण्यादि षटो राशौ घटो यया ।

तयाज्जतः संस्थिता साधो स्यावरेषु स्ववासना ॥२॥ (क।१०।१६)

यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुपुत्रं न सिद्धये ।

निर्बीजा वासना यत्र वत्तुर्यं सिद्धिदं सृष्टम् ॥३॥ (क।१०।२०)

अन्तः सुप्ता स्थिता मन्दा यत्र बीजं इवाङ्कुरः ।

वासना तत्सुपुत्रत्वं विद्धि जन्मपदं पुनः ॥ ४ ॥ (क।१०।१६)

स्यावरादय एते हि समस्ता जडवर्मिणः ।

सुप्तपदमारुढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥ ५ ॥ (क।१०।१८)

वासनायास्तथा बद्धेर्बुद्ध्याधिद्विषामपि ।

स्नेहवैरविषाणां यः शेषः स्वस्वोऽपि बाधते ॥६॥ (क।१०।२१)

अन्तः संलीनमनसं परिवः सुप्तवासनम् ।

सुपुत्रं जडवर्मापि जन्म दुःखशतप्रदम् ॥ ७ ॥ (क।१०।१७)

तत्र दूरस्थिता मुक्तिर्न्ये वेदविदां वर ।

सप्तपुरुषका यत्र चिस्थिता दुःखदायिनी ॥८॥ (क।१०।११)

निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ।

सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखमागम्येत् ॥९॥ (क।१०।२२)

शुद्धिपूर्वं विचार्येद् यथावत्स्वबलोकनात् ।

सत्तासामान्यबोधो यः स मोक्षश्रेयनन्तरः ॥१०॥ (क।१०।१३)

परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उच्यते ।

सत्तासामान्यरूपत्वं तत्कैवल्यपदं विदुः ॥ ११ ॥ (क।१०।१४)

विचार्यादेः सहस्रोवय शास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ।

सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यच्चद्रूपं परं विदुः ॥१२॥ (क।१०।१५)

[८] वन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम् :-

मिथ्याकाल्पनिकीयेयं मूर्खाणां वन्धकल्पना ।

मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा माक्षकल्पना ॥ १ ॥ (३।१००।३६)

एवमज्ञानकादेव वन्धपोक्षदृशोऽस्मृतः ।

वस्तुतस्तु न वन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते ॥ २ ॥ (३।१००।४०)

वन्धमोक्षादिसंमोहो न प्राक्प्रस्थास्ति कश्चन ।

संमोहमन्यमोक्षादि ह्यज्ञस्यैवास्ति राघव ॥ ३ ॥ (३।१००।४२)

नित्यासंभववन्धस्य वदोऽस्मीति कुरुल्पना ।

यस्य काल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तत्त्वतः ॥ ४ ॥ (३।१००।४७)

३—मोक्षोपायः ।

[१] न ज्ञानेतर उपायः :-

संसारोत्तरणं तत्र न हेतुर्वन्वासिता ।

नापि स्वदेशावासित्वं न च कष्टपःक्रियाः ॥१॥ (१।१२६।३०)

न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः ।

नाचारेषु समारम्भविचित्रफलपालयः ॥ २ ॥ (१।१६२।३१)

न तीर्थेन न दानेन न स्नानेन न विप्रया ।

न ध्यानेन न योगेन न तपोभिर्न चाङ्घ्रैः ॥३॥ (१।१७४।२४)

न दैर्घं न च कर्माणि न धनानि न वान्यवाः । (५।१३।८)

किञ्चिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानप्रतादिकम् ॥ ४ ॥ (३।६।४)

न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान् न दानान्नेश्वरार्चनात् । (१।१६७।१८)

तपस्तीर्यादिना स्वर्गाः प्राप्यन्ते न तु मुक्तता ॥५॥ (१।१७४।२६)

ततो बन्धि महाबाहो यया ज्ञानेतरा गतिः ।

नास्ति संसारतरणं पाशबन्धस्य चेतसः ॥ ६ ॥ (५।६।७।२)

[२] ज्ञानमेवोपायः :-

ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसारान्धि मुदुस्तरम् ।

महाधियः समुत्तीर्णा निमेषेण रघूदह ॥ १ ॥ (२।११।३६)

अत्र ज्ञानप्रनुष्ठानं न त्वन्यदुपपुञ्जते । (३।६।२)

ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ २ ॥ (३।६।१)

बहुकालमिथं रूढा पित्र्याज्ञानविषूचिका ।

जगन्नाम्न्यविचारारूपा विना ज्ञानं न शाम्यति ॥३॥ (३।८।२)

अयं स देव इत्येव संपरिज्ञानमावृतः ।

जन्तोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च ॥ ४ ॥ (३।६।६)

ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते । (५।६३।१८)

ज्ञानवानुदितानन्दो न क्वचित्परिमज्जति ॥ ५ ॥ (५।६३।२४)

ज्ञानवानेव मुख्यवान्ज्ञानवानेव जीवति ।

ज्ञानवानेव बलवान्स्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ६ ॥ (५।६२।४६)

ज्ञानाभिर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।

ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ ७ ॥ (५।८८।१२)

ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।

क्षयमेति विषाणेशशान्ताविव विषूचिका ॥ ८ ॥ (३।७।१७)

दुरुचरा या विषदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।

तीर्थते मत्तया ताभ्यो नानाश्रद्धयो महामते ॥ ९ ॥ (५।१२।२०)

कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।

प्रवृद्धा मङ्गतामेति भ्रमतीतरया जगत् ॥ १० ॥ (५।१३।६८)

[३] मोक्षप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता :-

(अ) आत्मदेवेतरो देवो नाराधनीयः :-

आर्त्तमेव शात्पनो बन्धुरात्मेव रिपुआत्मनः ।

आत्मात्मना न चेच्चातस्तदुपायो अस्ति नेवरः ॥ १ ॥ (६।१६२।१८)

अभ्यासवैराग्ययुक्तादान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
 नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगद्वयात् ॥ २ ॥ (५।४३।१८)
 आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चयेत् ।
 आत्मनात्मानमात्मनोक्त्य सतिष्ठत्वात्मनात्मनि ॥ ३ ॥ (५।४३।१९)
 सर्वेषामुत्तमस्यानां सर्वासा चिरसंपदाम् ।
 स्वप्नोनिग्रहो भूमिर्भूमिः सस्यत्रियामिव ॥ ४ ॥ (५।४३।२०)
 शास्त्रपत्नविचारेभ्यो मूर्त्ताह्वां मपलापिनाम् ।
 कल्पिता दैव्यावो भक्तिः शृङ्खलार्थं शुभस्पृशतौ ॥ ५ ॥ (५।४३।२१)
 क्रियते मायवादीनां प्रणयमार्थना स्वयम् ।
 तथैव क्रियते कस्मान्न स्वकस्यैव चेतसः ॥ ६ ॥ (५।४३।२२)
 स^१स्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
 तं परित्यज्य ये यान्ति वहिर्विष्णुं नराधमाः ॥ ७ ॥ (५।४३।२३)
 धरमाप्नोति यो वापि विष्णोरभिततेजसः ।
 तेन स्वस्यैव तत्पार्थ फलमभ्यासशास्त्रिनः ॥ ८ ॥ (५।४३।२४)

(आ) कोऽपि देवोऽविचारवन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः :-

रामापर्यवसानेयं माया सद्यविनायिका ।
 आत्मविभ्रमेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ ९ ॥ (५।४४।१)
 चिरमारापितोऽप्येष परमप्रोतिमानपि ।
 नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥ १० ॥ (५।४३।१०)
 यद्यदासाद्यते किञ्चित्त्वेनचित्त्वाचिदेव हि ।
 स्यशक्तिसंगृह्या तद्वृत्त्यते नान्यतः क्वचित् ॥ ११ ॥ (५।४३।१३)

न हरेर्न गुरोर्नार्यात्किञ्चिदासाद्यते महत्
 आक्रान्तमनसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः ॥ १२ ॥ (५।४३।१७)
 गुरुश्चेदुद्धरत्यल्लमात्मीयात्पौरुषादृते ।
 तर्ह्यं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥ १३ ॥ (५।४३।१६)

(इ) ईश्वरः सर्वस्यान्तरेव वर्तते :-

य एष देवः कथितो नैष दूरेऽवतिष्ठते ।
 शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः ॥ १४ ॥ (३।७।२)
 चिन्मात्रमेव शशिशृङ्गिचिन्मात्रं गुरुशेषम् ।
 चिन्मात्रमेव तपनचिन्मात्रं कमलोद्भवः ॥ १५ ॥ (३।७।४)
 न ह्येष दूरे नाभ्याशे नालभ्यो विषमे न च ।
 स्वानन्दाभासरूपोऽसौ स्वदेहादेव लभ्यते ॥ १६ ॥ (३।६।३)
 संत्यज्य हृद्गुह्यशानं देवमन्य प्रयान्ति ये ।
 ते रजमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्पकौस्तुभाः ॥ १७ ॥ (५।८।१४)

(ई) ज्ञानादेवेश्वरप्राप्तिः :-

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ।
 ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न तनुष्ठानदुःखतः ॥ १८ ॥ (३।६।१)
 विना तेनेतरेणाप्यमात्मा लभ्यत एव नो । (३।३८।३०)
 अत्र ज्ञानमनुष्ठानं न त्वन्यदुपयुज्यते ॥ १९ ॥ (३।६।२)

(उ) आत्मदेवपूजनविधिः :-

अथ्युत्पन्नपियो ये दि बालपेलवनेवसः ।
 कृत्रिमाचाप्यं तेषां देवार्चनमुदाहृतम् ॥ २० ॥ (१।३०।५)
 सर्वदेनात्मकतया गतया सर्वगोचरम् ।
 न तस्याहान्तरादि किञ्चिदेवोपद्रुज्यते ॥ २१ ॥ (१।३५।२४)
 न दीपेन न घूपेन न पुष्पविभचार्षणैः ।
 नाभ्रदानादिदानेन न चन्दनविलेपनैः ॥ २२ ॥ (१।३८।२३)
 न च हङ्कुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्न चेतरेः ।
 नित्यमवतेशालभ्येन शीतलेनाऽधिनाशिना ॥ २३ ॥ (१।३८।२४)
 एकेनैवाभूतेनैव बोधेन स्नेन पूज्यते ।
 एतदेव परं ध्यानं पूजैर्यैव परा स्मृता ॥ २४ ॥ (१।३८।२५)
 नित्यमेव शरीरस्याभिधं ध्यायेत्परं शिवम् । (१।३९।३)
 ऐषोऽस्तौ परमो योग एषा सा परमा क्रिया ॥ २५ ॥ (१।३८।३६)
 श्रमयोपादिभिः पुष्पैर्देवं आत्मा यदर्च्यते ।
 तत्तु देवार्चनं निदि नाकारार्चनमर्चनम् ॥ २६ ॥ (१।२६।१२८)
 पूजनं ध्यानमेवान्तर्गम्यदस्त्वस्य पूजनम् । (१।३८।६)
 स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते ॥ २७ ॥ (१।३८।२२)
 परममृतवद्वन्मृशजिघ्रक्षननाच्छन्स्वपन्वसन् । (१।३८।२६)
 प्रतपन्विद्यजन्मृहन्मुद्गसंविन्मयो मयेत् ॥ २८ ॥ (१।३८।२७)
 ध्यानामृतेन सम्पूज्य स्वप्नात्मानपीडयाम् । (१।३८।२७)
 ध्यानोपहार एवात्मा ध्यानं ह्यस्य समीहितम् ॥ २९ ॥ (१।३८।२८)

ध्यानप्रवर्धं च पार्थं च शुद्धसंवेदनात्मकम् ।

ध्यानसंवेदनं पुष्पं सर्वं ध्यानपरं विदुः ॥३०॥ (१।३८।२६)

विना तेनेतरेणाप्यमात्मा लभ्यत एव नो ।

ध्यानात्प्रसादमायान्ति सर्वभोगसुखत्रयः ॥३१॥ (१।३८।३०)

(ऊ) ज्ञानिनां देवार्चनम् :—

यथाप्राप्तेन सर्वेण समर्चयति वस्तुना ।

समया सर्वया शुद्धया चिन्मात्रं वेवचित्तरम् ॥३२॥ (१।३६।१०)

यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्चयेत् ।

मनागपि न कर्त्तव्यो यत्रोज्जापूर्ववस्तुनि ॥ ३३ ॥ (१।३६।३१)

प्राप्तदेहतया नित्यं यथार्थक्रिययाऽनया ।

कामसंसेवनेनाप्य पूजयेच्छोभनं विशुम् ॥ ३४ ॥ (१।३६।३२)

मच्चयभोग्याभ्यानेन नानाविभवशालिना ।

शयनासनयानेन यथाप्राप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥३५॥ (१।३६।३३)

कान्ताभ्यानेनसंयोगसंभारादिविलासिना ।

सुखेन सर्वरूपेण सम्बुद्धयाऽऽत्मानमर्चयेत् ॥३६॥ (१।३६।३४)

आधिभ्याधिप्रीतेन मोहसरम्भशालिना ।

सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ (१।३६।३५)

दारिद्र्येणाय राज्येन प्रवाहपतितात्मना ।

विचित्रचेष्टापुष्पेण शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥ ३८ ॥ (१।३६।३७)

रागद्वेषविलासेन शुद्धात्मानं समर्चयेत् । (१।३६।३८)

मैत्र्या माधुर्यधर्मिण्या हृत्स्वपात्मानमर्चयेत् ॥३९॥ (१।३६।३९)

सपेक्षया करुणाया सदा मुदितया हृदि ।

शुद्धया शक्तिपद्धत्या बोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ (१।३६।४०)

आकस्मिकोपपातेन स्थितेनानियतेन च ।

भोगाभोगैकभोगेन शान्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ (१।३६।४१)

भोगानामनिपिद्धानां निपिद्धानां च सर्वदा ।

ह्यागेन शीतशरीरेण स्वात्मानं शुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ (१।३६।४२)

ईहितानीहितौघेन युक्तायुक्तमपात्पना । (१।३६।४३)

निर्विकारतपैतद्वि परमार्चनमात्मनः ॥ ४३ ॥ (१।३६।४४)

सर्वदेव सममासु चेष्टानिष्टासु दृष्टिषु ।

परमं साम्यमापाय नित्यात्मार्याव्रतं चरेत् ॥ ४४ ॥ (१।३६।४५)

त्यक्तेनात्तेन चार्थेन धर्मानामोद्यमर्चयेत् । (१।३६।४६)

नष्टं नष्टमुपेक्षेत मातुं मातृमुपाहरेत् ॥ ४५ ॥ (१।३६।४७)

आपातरमक्षीयं पचयापातमुदुःसहम् ।

तत्सर्वं सुसमं पुद्गला नित्यात्मार्याव्रतं चरेत् ॥ (१।३६।४८)

अयं सोऽहमयं नाहं विमाममिति सन्त्यजेत् ।

सर्वं ग्रहेति निश्चित्य शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥ ४७ ॥ (१।३६।४९)

सर्वदा सर्वरूपेण सर्वाकारविकारिणा ।

सर्वं सर्वप्रकारेण शान्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४८ ॥ (१।३६।४९)

अनीदितं परित्यज्य परित्यज्य तपोहितम् ।

उभवाभयेणापि नित्यात्मात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ (१।३६।५०)

देशकालक्रियायोगाद्यदुपैति शुभाशुभम् ।

अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ (१।३६।५३)

(५) बाह्यदेवार्चनस्य गौणत्वम् :-

हृद्गुहावासिचित्तत्वं मुख्यं सानातनं षष्ठः ।
 शंखचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ ५१ ॥ (५।४३।२७)
 यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
 त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं साध्यं ससाधयत्यसौ ॥ ५२ ॥ (५।४३।२८)
 मुख्यः पुरुषयत्नोत्यो विषयः स्वात्मदर्शने ।
 गौणो बरादिको हेतुर्मुख्यहेतुर्गो मनः ॥ ५३ ॥ (५।४३।२९)
 अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिस्तदाहृतः ।
 तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजापयकम् ॥ ५४ ॥ (५।४३।३०)
 अभावात्प्रतिवेकोऽन्तराचिचित्तवशीकृतः ।
 शंखचक्रगदापाखिमर्षयेत्यमेश्वरम् ॥ ५५ ॥ (५।४३।३१)
 तत्पूजनेन कष्टेन तपसा तस्य राघव ।
 फाले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ॥ ५६ ॥ (५।४३।३२)
 निष्प्राभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमाशु प्रसीदति ।
 आत्र एव दशमेति साहकारी शनैः शनैः ॥ ५७ ॥ (५।४३।३३)
 एतत्प्राप्त्यैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम् ।
 हरिपूजाक्रमण्येन निमित्तेनारिमुद्वन ॥ ५८ ॥ (५।४३।३४)

[४] आजिवनं कर्मत्यागो न युज्यते तस्मात्कर्म-
 त्यागोऽपि न मोक्षे कारणम् :-

कर्मैव पुरुषो राघ पुरुषस्तैव कर्मता ।

एतद्विभिन्ने विद्धि त्वं यथा त्वद्दिनशोभते ॥ १ ॥ (३।२८।८)

यनागपि न वेदोऽस्ति संवित्स्फन्दमयात्मनोः ।

फल्यनांशादते राम छष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ २ ॥ (३।२८।९)

अस्य रापयं सूक्ष्मस्य कर्मणो वेदनात्मनः ।

कस्त्यागः किमलुप्तानं यावदेहमिति स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।२।३१)

एतच्चेतनमेवान्तरविकसत्युद्भवधर्मैः ।

वासनेच्छाप्रवर्धकमसङ्कल्पायमिधात्मभिः ॥ ४ ॥ (३।२।३४)

प्रपुटस्याप्रपुटस्य देहिनो देहगोचरे ।

धादेहं विद्यते चित्तं त्यागस्तस्य न विद्यते ॥ ५ ॥ (३।२।३५)

जीवतां तस्य संत्यागः कथं नापोपपद्यते । (३।२।३६)

त्यागो हि कर्मणां तस्मादादेहं नोपपद्यते ॥ ६ ॥ (३।२।४२)

मूलं स्वकर्मणः संविम्बनसो वासन्यात्मनः । (३।२।४३)

सा चादेहं समुच्छेदुमृते बोधायन शक्यते ॥ ७ ॥ (३।२।४४)

दुर्बतोऽदुर्बतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।

यादम्बासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ८ ॥ (४।३८।४)

तस्मादज्ञाववस्थानां पुंसां दुर्बतामकुर्वतां च

कर्तृता न तु ज्ञातवस्थानाम्बासनत्वात् ॥ ९ ॥ (४।३८।५)

राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तायिष्यापि ।

यथाप्राप्तक्रियात्प्राप्तो रोचते न स्वभावतः ॥ १० ॥ (५।०६।१६)

पावदायुमिदं राम निमित्तं सन्दत्ते तनुः ।

तयथावाप्तव्यार्थं सन्दत्तामपरेण किम् ॥ ११ ॥ (३।१६६।५)

[५] सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्—

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।

इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्जुषाः ॥१॥ (५।७६।२)

इमा धट्टाढाकाराः पदार्थशतपंक्तयः ।

आत्मेव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥२॥ (५।७८।३)

ज्ञानस्य हेयता नास्ति केवलं ज्ञानमप्ययम् ।

अवाच्यमिति बोधोऽन्तः सम्यग्ज्ञानमिति स्पष्टम् ॥३॥ (५।१९०।५)

[६] स्वपौरुषविचाराभ्यामेवात्मज्ञानं जायते :-

स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विफासिना ।

स देवो ज्ञापते राम न तपःस्नानकर्मभिः ॥ १ ॥ (३।१।६)

वक्षते स्वात्मनैवात्मा स्वया सन्वस्यया चिदा । (३।११८।४)

सर्वदा सर्वथा सर्वं प्रत्यक्षोऽनुभूतिः ॥२॥ (५।७३।१५)

सुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयेव वयस्यया ।

पदमासाद्यते राम न नाम क्रियमान्यया ॥ ३ ॥ (५।१२।१८)

स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना ।

पावन्नाधिगतं हेयं न तावदधिगम्यते ॥ ४ ॥ (५।५।६)

स्वयमालोक्य प्राज्ञ संसारान्ममदृष्टिषु ।

किं सत्त्वं किमसत्त्वं वा यच्च सत्यपरायणः ॥ ५ ॥ (५।५।८)

विचारेणावदातेन पश्यत्यान्मानमात्मना । (५।५।१७)

संसारभननं चित्रं विचारेण विलीयते ॥ ६ ॥ (५।१३।१३)

[७] निचारार्थं चित्तशुद्धिरपेक्षिता :-

शास्त्रसंजनसत्कार्यसङ्गेनोपहतैस्साम् ।

सारावलोकिनी बुद्धिर्जापते दीपकोपमा ॥ १ ॥ (५।५।५)

पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च ।

तथा सञ्जनसंज्ञेन नीयतां पुण्यतां मनः ॥ २ ॥ (५।५।१४)

वैराग्येण शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।

यत्नेनापद्विधातार्यं स्वयमेवोन्नयेन्ममः ॥ ३ ॥ (५।२१।११)

[८] विचारविषयाः :-

कोऽहं कथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी ।

विचारयान्तरेषं त्वं महत्तामलमेव्यसि ॥ १ ॥ (५।५।३२)

येषु येषु पदार्थेषु दृष्टिं वञ्चासि मानवः ।

तैषु तैप्तेषु तत्पार्यं दृष्टो नाशोदयो भृशम् ॥ २ ॥ (५।५।३४)

आगमापादि विरसं दशावैषम्यदूषितम् ।

आसारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्बलः ॥ ३ ॥ (५।५।३७)

सुखदुःखानुभावित्वमत्मानोत्पन्नबुध्यते ।

असत्यमेव गमने विन्दुताम्लानते यथा ॥ ४ ॥ (५।५।३९)

सुखदुःखे ॥ देहस्य सर्वातीवस्य नात्मनः ।

पते दहानकस्यैव तस्मिन्वाप्येन कस्य चित् ॥ ५ ॥ (५।५।३४)

मिथोभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।

अतीकृत्य स्वयात्मानं स्वस्यो भवत वा चिरम् ॥ ६ ॥ (५।५।२४)

[९] अविद्ययैवाविद्यानाशः :-

यो ह्यप्रचुरविद्यांशः केवलो नाम सात्त्विकः ।
 सात्त्विकैरेव सोऽविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः ॥१॥ (३।४१।५)
 अविद्यां श्रेष्ठयाऽश्रेष्ठं ज्ञालयन्निह तिष्ठति ।
 मलं मलेनापहरन्पुक्तिहो रजको यथा ॥ २ ॥ (३।४२।६)
 काफतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय भागते ।
 पश्यत्यात्मनैवात्मा विचारयति चात्मना ॥ ३ ॥ (३।४१।७)
 पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना ।
 आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयं विदुः ॥४॥ (३।४१।१०)

[१०] ज्ञानप्राप्तौ शास्त्रत्योपयोगः :-

वर्गत्रयोपवेशो हि शास्त्रादिष्वस्ति राघव ।
 ब्रह्मप्राप्तिस्त्ववाप्यत्वाभास्ति तच्छासनेष्वपि ॥१॥ (३।१६७।१५)
 केवलं सर्ववाक्यार्थैर्ध्वन्यमानावगम्यते ।
 कालश्रीः प्रसवेनेव स्वयं स्वानुभवेन सा ॥२॥ (३।१६७।१६)
 सर्वार्थातिगतं शास्त्रे विद्यते ब्रह्मवेदनम् ।
 सर्वगातिगतं स्वच्छं लावण्यमिह योषिति ॥३॥ (३।१६७।१७)
 न शास्त्राजं गुरोर्वाङ्मयाजं दानान्नेश्वरार्चनात् ।
 एष सर्वपदातीतो बोधः सम्प्राप्यते परः ॥४॥ (३।१६७।१८)
 एतान्यकरणाभ्येव कारणात्वं गतान्यलम् ।
 परमात्मैकविभ्रान्तौ यथा राघव तच्छृणु ॥५॥ (३।१६७।१९)

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं यात विशुद्धताम् ।
 अनिच्छदेवमेवाशु षट् पश्यति पावनम् ॥६॥ (३।१६७।२०)
 एतच्छास्त्रादविद्यायाः सात्त्विको भाग उच्यते ।
 तापसः सात्त्विकेनास्या भागेनायाति संज्ञयम् ७ (३।१६७।२१)
 तूने मल प्रधानेन क्षालयच्छास्त्ररूपिणा ।
 पुरुषः शुद्धतामेति परमा वस्तुशक्तिः ॥ ८ ॥ (३।१६७।२२)
 सुसुक्ष्मास्त्रपोरेव मियः सम्बन्धमात्रतः ।
 सर्वसवित्यदातीक्ष्मात्प्रज्ञानं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ (३।१६७।२५)
 लोष्टेन लोष्टं सलिले क्षालयन्बालको यथा ।
 क्षयेण लोष्टयोर्हस्तनैर्मलं लभते परम् ॥ १० ॥ (३।१६७।२७)
 तथा शास्त्रविकल्पौघैर्विकल्पान्चेतनाद्बुधः ।
 क्षालयन्स्वविचारेण परमा याति शुद्धताम् ॥ ११ ॥ (३।१६७।२८)
 महावाक्यार्थनिप्यन्द स्वात्मज्ञानमवाप्यते ।
 शास्त्रादेरित्युरसतः स्वादिव स्वानुभूतिः ॥ १२ ॥ (३।१६७।२९)
 शास्त्रार्थैर्दुष्यते नात्मा गुणैर्वचनतो न च ।
 बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशवस्ततः ॥ १३ ॥ (३।१६७।३५)
 गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते ।
 एतत्सयोगसत्तैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १४ ॥ (३।१६७।३६)

४-ज्ञानसिद्धिः

[१] ज्ञानबन्धुः :-

अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानमनुवृताम् । (१।२१।१)
 व्याचष्टे यः पठति ज्ञास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥ १ ॥ (१।२१।२)
 यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानमन्युः स उच्यते । (१।२१।३)
 कर्मस्पन्देषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते ॥२॥ (१।२१।४)
 वासनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ।
 जानन्ति ज्ञानमन्युस्तान्मिधाच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥३॥ (१।२१।५)
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्तते यः श्रुतोचिते ।
 अदूरवर्तिज्ञानत्वाज्ज्ञानमन्युः स उच्यते ॥ ४ ॥ (१।२१।६)
 आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
 तानि ज्ञानावभासनानि सारस्वानवबोधनात् ॥५॥ (१।२१।७)
 आत्मज्ञानपनासाद्य ज्ञानान्तरलबेन ये ।
 सन्तुष्टाः फलवेष्टं ते ते स्पृता ज्ञानबन्धवः ॥६॥ (१।२१।८)

[२] ज्ञानी :-

ज्ञानेन ज्ञेयानिहृत्वाद्योऽविच्छं चित्तमेव च ।
 न युष्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ १ ॥ (१।२२।१)

ज्ञात्वा सम्यगनुज्ञाने दृश्यते येन कर्मसु ।

निर्वासनात्मकं इत्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ २ ॥ (१।२२।२)

अन्तःशीतलदेहासु प्राक्कैर्यस्यावलोच्यते ।

प्राकृष्टिर्भैकशान्तस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ ३ ॥ (१।२२।३)

प्रधुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक् ।

वसनाशनदाशेषा व्यवस्या शिल्पजीविका ॥ ४ ॥ (१।२२।४)

प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ।

विष्वत्पाकाशहृदयो यः स परिहृत उच्यते ॥ ५ ॥ (१।२२।५)

[३] नान्यासेन विना ज्ञानसिद्धिः—

जन्मान्तरावाभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते कश्चित् ॥ १ ॥ (१।२२।२३)

पौनःपुन्येन कारणमभ्यास इति कथ्यते । (१।२२।२४)

अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना ॥ २ ॥ (१।२२।२५)

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरस्त्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥ (१।२२।२६)

उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसरञ्जिता ।

भ्रान्दस्यन्दिनो येषां प्रतिस्तेऽभ्यासिनः परे ॥ ४ ॥ (१।२२।२७)

भ्रत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः ।

पुष्ट्या शास्त्रैर्यत्नते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिताः ५ (१।२२।२८)

नाभ्यासेन विना ज्ञाने शिवे विश्रान्तवानसि ।

अभ्यासेन तु कालेन भृशं विभ्रान्तिमेप्सेसि ॥ ६ ॥ (१।२२।२९)

[४] संसारोत्तरणे युक्तियोग इति कथ्यते :—

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ।

तां विद्धि द्विपकारां स्वं चित्तोपशमधर्मिणीम् ॥१॥ (६।१३।३)

आत्मज्ञानं प्रफारोऽस्या एकः प्रकटितो भुवि ।

द्वितीयः प्राणसंरोधः शृणु योज्यं प्रयोच्यते ॥२॥ (६।१३।४)

प्रफारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।

तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ मृशाम् ॥ ३ ॥ (६।१२।६)

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

मम त्वमिदं साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ॥४॥ (६।१३।८)

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च शेषः ।

योगस्तद्ब्रह्मचिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ ५ ॥ (५।७८।८)

चित्तचित्तपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंज्ञये ।

स्वयं गुणो गुणो स्थित्वा नश्यतो द्वौ न संशयः ॥६॥ (५।७८।७)

[५] योगनिष्ठा :—

जीवस्य च तुरीयाख्या स्थितिर्या परमात्मनि ।

अवस्थाधीननिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखात्मिका ॥१॥ (६।१२८।५०)

योगस्य सेयं वा निष्ठा सुखं संवेदनं मदत् ॥२॥ (६।१२८।५१)

मनस्यस्तं गते पुंसां तदन्यन्नोपलभ्यते ।

प्रशान्तामृतफललोले केवलामृतवारिधौ ॥ ३ ॥ (६।१२८।५२)

[६] योगाभ्यासत्रयम् :—

एतत्तत्त्वधनाभ्यासः प्राणाना विलयस्तथा ।

मनोविनिग्रहश्चेति योगशब्दार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ (१।६६।२७)

एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् ।

एकार्थाभ्यासनप्राप्सुरोधवेतःपरिज्ञेयाः ॥ २ ॥ (१।६६।४०)

त्रिप्येतेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम् ।

साध्यं विद्धि तदेवानु यथा भवति तच्छिखरम् ॥ ३ ॥ (१।६६।२६)

[७] एकतत्त्वधनाभ्यासः :—

एकतत्त्वधनाभ्यासाच्छान्तं शाम्यत्यन्तं मनः ।

तल्लोन्त्यात्स्वभावस्य तेन प्राणोऽपि शाम्यति ॥ १ ॥ (१।६६।४८)

(अ) ब्रह्मभावना :—

विचार्य यदन्तात्मतत्त्वं तन्मयतां नय ।

मनस्ततस्तच्छयेन तदेव भवति स्थिरम् ॥ २ ॥ (१।६६।४६)

प्रत्याहारवता चेतः स्वयं योग्यक्षयादिषु ।

विलीयते सह प्राणैः परमेस्वरशिष्यते ॥ ३ ॥ (१।६६।५२)

यथैव भावयत्यात्मा सततं भविष्यति स्वयम् ।

तथैवापूर्यते शक्त्या श्रीभगेव महानपि ॥ ४ ॥ (४।११।५६)

भाविता शक्तिरात्मानमात्मता नयति क्षणात् ।

अनन्तप्रखिलं प्राहृद् पिहिका महतो यथा ॥ ५ ॥ (४।११।६०)

(आ) पदार्थभावनात्यागः (अभावभावना) :-

सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते ।

निर्विकल्पचिदच्छात्मा स आत्मा सगवाप्नुते ॥६॥ (३।२१।४३)

अप्रत्यक्षं जातस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।

अत्यन्ताभावसम्प्लेबे यदि रूढिरलं भवेत् ॥७॥ (३।७।२७)

तज्ज्ञातं ब्रह्मणो रूपं भवेन्नान्वेन कर्मात् ।

इत्यात्यन्ताभावस्तु श्रुते नान्धा शुभा गतिः ॥८॥ (३।७।२८)

जगन्नाशोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्तासम्पत्तिं विना ।

बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित् ॥ ९ ॥ (३।७।३०)

अत्यन्ताभावसम्पत्तौ द्रष्टृदृश्यदृशां मनः ।

एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पसमाधिनि ॥१०॥ (३।२१।७६)

वासनाक्षयवीजेऽस्मिन्किञ्चिद्विचरिते इति ।

क्रमाद्भोदयमेष्पन्ति रागद्वेषादिका दृशः ॥११॥ (३।२१।७७)

संसारसम्भवथाय निर्मूलत्वमुपेयति ।

निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्पति ॥१२॥ (३।२१।७८)

अत्यन्ताभावसम्पत्तिं विनाहन्ताजगत्स्थितेः ।

अनुत्पादमयी दोषा नोदेत्येव चिमुक्तता ॥१३॥ (३।२१।१२)

अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातृदेयस्य वस्तुनः ।

युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनःस्थिताः ॥१४॥ (३।२२।२७)

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यास उदाहृतः ॥ १५ ॥ (३।२२।२८)

दृश्यासम्भवोषो हि ज्ञानं हेयं च कथ्यते ।

तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ॥१६॥ (३।२२।३१)

(इ) केवलीभावः :—

यद्ब्रह्मरूपादृष्टत्वं दृश्याभाये भवेद्भलात् ।

तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ॥ १७ ॥ (३।४।५३)

तच्चासुपगते भावे रागद्वेषादिवासनाः ।

शान्त्यन्त्यस्पन्दिते बाते स्पन्दननुबधता यथा ॥ १८ ॥ (३।४।५४)

त्रिभगस्त्वमई चेति श्रयेऽसच्चासुपगते ।

एषुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥ १९ ॥ (३।४।५६)

अहं त्वं जगदित्यादौ मर्यान्ते इत्यसंभ्रमे ।

स्यादादृशी केवलता स्थिते द्रष्टृषोक्तगो ॥ २० ॥ (३।४।५८)

[८] प्राणस्पन्दनिरोधः :—

तालहन्तस्य संस्पन्दे शान्ते शान्तो यथानिलः ।

प्राणानिलपरिस्पन्दे शान्ते शान्तं तथा मनः ॥ १ ॥ (५।६६।४१)

तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः । (५।७८।१५)

मनःस्पन्दोपशान्त्यार्यं संसारः प्रविलीयते ॥ २ ॥ (५।७८।१६)

प्राणशक्ती निरुद्धायां मनो राग विलीयते ।

द्रव्यच्छायास्तु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हिमानसम् ॥ ३ ॥ (५।१३।८३)

(अ) चित्तसंकल्पितोऽयं सम्बन्धः—

तेन सङ्कल्पितः प्राणः प्राणो मे गतिरित्यपि ।

न भवामि विनानेन तेन तत्तत्परायणम् ॥ ४ ॥ (११६।२)

एवं यन्मनसाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव वत् ।

तेन मे जीवितं प्राणा इति प्राणो मनः स्थितम् ॥ ५ ॥ (११६।१०)

(आ) प्राणविद्याः—

सर्वदुःखक्षयकरो सर्वसौभाग्यवर्धनी । (११८।८)

फारणा जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता ॥ ६ ॥ (११८।६)

इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ।

सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठे निमीलिते ॥ ७ ॥ (११८।२०)

पञ्चगुणमयं यन्मनस्विमांसमयं मृदु ।

ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलित्कोमलसदलम् ॥ ८ ॥ (११८।२१)

सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ।

चलन्ति तस्य पत्राणि मृदु व्याप्तानि वायुना ॥ ९ ॥ (११८।२२)

चलन्तु तेषु पत्रेषु स मस्त्यरिवर्धते ।

वाताहते लवापत्रजाले वहिरिवाभितः ॥ १० ॥ (११८।२३)

धृद्धिं नीतः स नादीषु कृत्वा स्थानमनेकधा ।

ऊर्ध्वाधोवर्तमानासु देहेऽस्मिन्प्रसरत्यथ ॥ ११ ॥ (११८।२४)

प्राणोपानसमानाद्यैस्ततः स हृदयानिलः ।

संकेतैः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्विचित्राकारचेष्टितैः ॥ १२ ॥ (११८।२५)

हृत्पञ्चमन्त्रत्रितये समस्ताः प्राणशक्तयः ।

ऊर्ध्वाधः प्रसृता देहे चन्द्रनिम्बादिवासवः ॥१३॥ (१।२४।२६)

यान्त्यायान्ति विकर्षन्ति हरन्ति विहरन्ति च ।

वत्स्रन्ति पतन्त्याशु वा प्लाः प्राणशक्तयः ॥१४॥ (१।२४।२७)

स एष हस्तद्रुमगतः प्राण इत्युच्यते पुष्पैः ।

अस्य काचिन्मृने शक्तिः प्रसन्दयति लोचने ॥१५॥ (१।२४।२८)

काचिस्पर्शमुपादत्ते काचिद्ब्रह्मति नासया ।

काचिद्वक्त्रं जरयति काचिद्वक्ति वचांसि च ॥१६॥ (१।२४।२९)

पहुनात्र किमुत्तेन सर्वमेव शरीरके ।

करोति भगवान्वायुर्यन्त्रेहाश्वि यान्त्रिकः ॥१७॥ (१।२४।३०)

ततोर्ध्वाधो द्विसकेतौ प्रसृताचनिसौ मुने ।

प्राणपानविवि ल्यातौ प्रकटौ द्वौ वरानिसौ ॥१८॥ (१।२४।३१)

सहस्रविनिष्ठचाङ्गद्विसतन्तुलवादपि ।

दुर्लभया विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराज्जयोः ॥१९॥ (१।२४।३२)

प्राणोऽप्यपनिश्र ब्रह्मन्सन्दशक्तिः सदागतिः ।

सनाद्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽप्यहुरि स्थितः ॥२०॥ (१।२५।३)

अपानोऽप्यनिश्र ब्रह्मन्सन्दशक्तिः सदागतिः ।

सनाद्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽप्यपनाविस्थितः ॥२१॥ (१।२५।४)

प्राणपानगतिं प्राप्य गुस्वस्यः सुखमेषते ।

प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्वचयप्रादुर्भूति स्थितात् ॥२२॥ (१।२५।२६)

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते प्राणोऽस्त वात्स्यं बहिः ।

अपानस्योदयो वाद्याद्द्वादशान्तान्महासुने ॥२३॥ (१।२५।३०)

अस्तद्वृत्तिस्थाम्पोनमप्ये हृदयस्थिते ।

प्राणो यत्र समायाति द्वादशान्ते नमःपदे ॥२४॥ (१।२५।३१)
 पद्माचस्मादपानोज्यं स्वादेति समनन्तरम् ।
 वाह्याकाशोन्मुखो प्राणो बहतिप्रिशिखा यथा ॥२५॥ (१।२५।३२)
 हृदाकाशोन्मुखोऽपानो निम्ने बहति वारिवत् । (१।२५।३३)
 अपानशशिनोऽन्तस्था कला प्राणविवस्वता ॥२६॥ (१।२५।३६)
 यत्र ग्रस्ता तदासाद्य पदं भूयो न शोच्यते ।
 प्राणार्कस्य तयाऽन्तस्था यत्रापानसिताशुना ॥२७॥ (१।२५।३७)
 ग्रस्ता तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाङ्क्षतः ।
 प्राण एवार्कतां याति सत्राह्वाभ्यन्तरेऽम्बरे ॥२८॥ (१।२५।३८)
 प्राप्यायनरुरीं पश्चाच्छक्तितामधितिष्ठति ।
 प्राण एवेन्दुतां त्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम् ॥२९॥ (१।२५।३९)
 क्षणादायाति तूर्णस्थं संशोपशङ्करं पदम् ।
 अर्कतां सम्परित्यज्य न यावच्चन्द्रा गतः ॥३०॥ (१।२५।४०)
 प्राणस्तावद्विचार्यान्तेऽशेषकाले न शोच्यते ।
 हृदि चन्द्रार्कयोर्भात्वा नित्यमस्तमषोदयम् ॥३१॥ (१।२५।४१)
 प्रात्मनो निजमाधारं न भूयो जायते मनः ।
 सौदयास्तमयं सेन्दुं सरश्मि सममागमम् ॥३२॥ (१।२५।४२)
 अपानेऽस्तद्वृत्ते प्राणः समुदेति हृदमुजात् । (१।२५।४३)
 प्राणे त्वस्तद्वृत्ते वाह्यादपानः प्रोदितः क्षणात् ॥३३॥ (१।२५।४८)

(इ) प्राणायामः :—

जाग्रतःस्वपतथैव प्राणायामोऽयमुत्तमः ।

प्रवर्तते यतस्तज्ज्ञ तत्तावच्छेयसो शृणु ॥ ३४ ॥ (१।२५।५)

षाणोन्मुखत्वं पाणानां यद्वृद्धम्बुजकोटरात् ।

स्वरसेनास्तपत्रानां तं धीरा रेचकं विदुः ॥ ३५ ॥ (१।२५।६)

द्वादशाहुत्पर्यन्तं वाद्यमाक्रमतामयः ।

पाणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पुरक उच्यते ॥ ३६ ॥ (१।२५।७)

षाद्यात्परापतत्यन्तरपाने यत्रवर्जितः ।

योऽयं प्रपूरणः स्पृशो विदुस्तयमि पूरकम् ॥ ३७ ॥ (१।२५।८)

अपानेऽस्तङ्गते प्राणो मावभाभ्युदितो हृदि ।

तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यामुभूयते ॥ ३८ ॥ (१।२५।९)

रेचकः कुम्भकयैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः ।

अपानस्यादयस्याने द्वादशान्तादयो वहिः ॥ ३९ ॥ (१।२५।१०)

स्वभावाः सर्वकालस्थाः सम्यग्मूलविनिर्मिताः ।

ये प्रोक्ताः स्फारमतिमिस्ताच्छृणु १० महामते ॥ ४० ॥ (१।२५।११)

द्वादशाहुत्पर्यन्ताद्वाद्यादभ्युदितः प्रभो ।

यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावोत्पूरकादयः ॥ ४१ ॥ (१।२५।१२)

मृदन्तरस्यानिष्पन्नवटव्या स्थितिर्बहिः ।

द्वादशाहुत्पर्यन्ते नासापसयसंमुखे ॥ ४२ ॥ (१।२५।१३)

व्योम्नि नित्यमपानस्य तं विदुः कुम्भकं ध्रुवाः ।

षाणोन्मुखस्य वायोर्वा नासिकामावधिर्गतिः ॥ ४३ ॥ (१।२५।१४)

तं वायुपूरकं त्वायं विदुर्योगविदो जनाः ।

नासामादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधिर्गतिः ॥ ४४ ॥ (१।२५।१५)

या वायोस्थं विदुर्धोरा अपरं पाणपूरकम् ।

वहिरस्तङ्गते प्राणो यावन्नापान उद्वतः ॥४५॥ (१/२५/१६)

तावत्पूर्णं समावस्थं वहिष्ठं कुम्भकं विदुः ।

यत्तदन्तर्मुखत्वं स्यादपानस्योदयं विना ॥४६॥ (१/२५/१७)

तं वाह्यरेचकं विद्याच्चिन्त्यमानं विमुक्तिदम् ।

द्वादशान्ताद्यदुत्पायं रूपपोवरता परा ॥ ४७ ॥ (१/२५/१८)

अपानस्य वहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः ।

वाह्यानाभ्यन्तरांश्चैतान्कुम्भकादीननारतम् ॥४८॥ (१/२५/१९)

प्राणापानस्वभावान्स्तान्बुध्वा भूयो न जायते । (१/२५/२०)

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥४९॥ (१/२५/२१)

एतै निरोधमायान्ति प्रकृत्याऽतिचलानिलाः ।

यत्करोति यदश्नाति बुद्धयैवात्मामनुस्मरन् ॥५०॥ (१/२५/२२)

कुम्भकादीभराः स्वान्तस्तत्र कर्तान किञ्चन ।

अध्यग्रमस्मिन्व्यापारे बाह्यं परिजहन्मनः ॥५१॥ (१/२५/२३)

दिनैः कतिपर्यैरेव पदमाप्नोति केवलम् ।

एतदभ्यसतः पुंसो बाह्ये विषयवृत्तिषु ॥५२॥ (१/२५/२४)

न बध्नाति शक्तिं चेतः श्वहतौ द्वाह्नयो यथा । (१/२५/२५)

अस्तङ्गतवति प्राणो स्वपानेऽभ्युदयोन्मुखे ॥५३॥ (१/२५/२६)

वहिः कुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।

अपानेऽस्तङ्गते प्राणो किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ॥५४॥ (१/२५/२७)

अन्तःकुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।

प्राणरेचकमालम्ब्य अपानाद्दूरकोटिमम् ॥५५॥ (१/२५/२८)

स्वच्छं कुम्भकमभ्यस्य न भूयः परितप्यते ।

अपाने रेचकाचारं प्राणपुरान्तरस्थितम् ॥५६॥ (१।२५।५३)
 स्वसंस्थं पूर्णं दृष्ट्वा न भूयो जायते नरः ।
 प्राणायानाद्युभायन्तर्वैतौ विलयं गतौ ॥ ५७ ॥ (१।२५।५४)
 तदालम्ब्य पदं शान्तश्चात्मानं जानुलप्यते ।
 प्राणभक्षोन्मुत्सेज्याने देशं कालं च निष्कलम् ॥५८॥ (१।२५।५५)
 विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।
 अपानभक्षायणरे प्राणो हृदि तथा बहिः ॥५९॥ (१।२५।५६)
 देशं कालं च सम्प्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।
 यत्र प्राणो व्यापनेन प्रायोनापान इव च ॥ ६० ॥ (१।२५।५७)
 निगीर्णौ बहिरन्तश्च वेद्यकालौ च पश्य सौ ।
 क्षणमस्तं गतप्राणप्रानोदयवर्जितम् ॥ ६१ ॥ (१।२५।५८)
 अयमसिद्धिवाद्यस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।
 अपस्तसिद्धो शान्तस्यकुम्भकः परमं पदम् ॥६२॥ (१।२५।५९)
 एतच्चदात्मनो रूपं शुद्धैषा परमैव चित् ।
 एतच्चतसदाभासमेतत्प्राप्य न शोच्यते ॥ ६३ ॥ (१।२५।६०)

(ई) प्राणस्पन्दनिरोधयुक्तयः ।

वैशम्पात्कारणाभ्यासानुक्तिवो व्यसनक्षयात् ।
 परमार्थविमोषाच रोध्यन्ते प्राणवायवः ॥ ६४ ॥ (५।१३।८५)
 शास्त्रसम्जनसंपर्कवैशम्पाभ्यासयोगतः ।
 अनास्यायां कृवास्यायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥६५॥ (५।७८।१८)

ययाभिवाञ्छितध्यानाचिरमेकतयोदितात् ।

एकतत्त्वयनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६६॥ (५।७८।१६)

पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ।

एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६७॥ (५।७८।२०)

श्रोद्धारोच्चारस्वप्रान्तशब्दतत्त्वानुभवनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६८॥ (५।७८।२१)

रेचके नूतमभ्यस्ते प्राणो स्फारे खमागते ।

न स्पृशत्यङ्गरं ध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥६९॥ (५।७८।२२)

पूरके नूतमभ्यस्ते पूराद्विरिचनस्थिते ।

प्राणो मशान्तसञ्चारे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७०॥ (५।७८।२३)

कुम्भके कुम्भकस्कासमनन्तं परितिष्ठति ।

अभ्यासात्संमिते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७१॥ (५।७८।२४)

तालुमूलगतं यत्राञ्जिदयाक्रम्य घटिकाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७२॥ (५।७८।२५)

समस्तकलनोन्मुक्तं न किञ्चिन्नाम सूक्ष्मते ।

ध्यानात्संविद्रि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७३॥ (५।७८।२६)

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविद्दृशि मशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७४॥ (५।७८।२७)

भ्रूमध्ये तत्कालोक्तशान्तावन्तमुपागते ।

चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥ ७५ ॥ (५।७८।२८)

अभ्यासाद्ऊर्ध्वरन्ध्रेण तालुर्ध्वं द्वादशान्तरे ।

प्राणो गलितसंष्टौ प्राणस्पन्दो निरुद्धयते ॥७६॥ (५।७८।२९)

अपाने रेचकाचारं प्राणपुरान्तरस्थितम् ॥५६॥ (१।२५।५३)

स्वसंस्थं पूर्णं दृष्ट्वा न भूयो जायते नतः ।

प्राणायानाद्युभावन्तर्यत्रैतौ विलयं गतौ ॥ ५७ ॥ (१।२५।५४)

तदालम्ब्य पदं शान्तमात्मानं नानुवर्ष्यते ।

(प्राणमक्षोन्मूल्येऽपाने देशं कालं च निष्कलम् ॥५८॥ (१।२५।५५)

विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।

अपानमक्षायपरे प्राणो हृदि तथा बहिः ॥५९॥ (१।२५।५६)

देशं कालं च सम्प्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।

एव प्राणो ह्यपानेन प्राण्येनापान एव च ॥ ६० ॥ (१।२५।५७)

निगीर्णौ बहिरन्तश्च देशकालौ च परमौ तौ ।

क्षणमस्ति मत्प्राणमपानोदयपरिजितम् ॥ ६१ ॥ (१।२५।५८)

अपानसिद्धवाद्यस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।

अपानसिद्धो ह्यन्तस्यकुम्भकः परमं पदम् ॥६२॥ (१।२५।५९)

एतच्चदात्मनो रूपं शुद्धैवा परमैव चित् ।

एतच्चतस्रदाभासमेतस्याप्य न शोच्यते ॥ ६३ ॥ (१।२५।६०)

(६) प्राणस्पन्दनिरोधयुक्तयः ।

धैर्याग्रात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।

परमार्थबोधोपाधौ रोच्यन्ते प्राणवायवः ॥ ६४ ॥ (५।१३।८५)

शास्त्रसम्भजनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ।

अनास्यायां कृतास्यायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥६५॥ (५।७८।१८)

ययाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकत्वयोदितात् ।

एकतन्मयनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६६॥ (५।७८।१६)

पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ।

एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६७॥ (५।७८।२०)

ओङ्कारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभवनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६८॥ (५।७८।२१)

रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणो स्फारे स्वप्नागते ।

न स्पृशत्यङ्गुरंध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६९॥ (५।७८।२२)

पूरके नूनमभ्यस्ते पूराद्विरिचनस्यते ।

प्राणो प्रशान्तसञ्चारे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७०॥ (५।७८।२३)

कुम्भके कुम्भवत्कालयनन्तं परितिष्ठति ।

अभ्यासात्संभिते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७१॥ (५।७८।२४)

तालुमूलगतं यदाज्जिह्वाक्रम्य घटिकायाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणो प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७२॥ (५।७८।२५)

सप्तस्तकलनोन्मुक्ते न किञ्चिन्नाम सूक्ष्मत्वे ।

ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७३॥ (५।७८।२६)

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविद्रहशि मशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७४॥ (५।७८।२७)

अम्रमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।

चेतने केतने युद्धे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥ ७५ ॥ (५।७८।२८)

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण तालुर्ध्वं द्वादशान्तगो ।

प्राणो गलितसंरुचे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७६॥ (५।७८।२८)

ऋतित्वेवं यदुद्धृतं ज्ञानं तस्मिन्ददायिते ।

असंक्षिप्तविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७७॥ (५।७८।३१)

तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृत्वासनः ।

ब्रह्माविद्योजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७८॥ (५।७८।३८)

एभिः क्रमेस्तयान्यैश्च नानासङ्कल्पकल्पितैः ।

नानावेशिरुचक्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७९॥ (५।७८।३९)

अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयाप्रागते ।

प्रणः मराम्प्रायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ८० ॥ (५।७८।४६)

[९] मनोविलयः :—

७ (अ) मनो नाभिः संसारचक्रस्य :—

(चित्तं नाभिः किलास्येह वायाचक्रस्य सर्वतः ।

स्थीयते चैतदाक्रम्य तत्र किञ्चित्प्रवायते ॥१॥ (५।४६।७०)

तस्मिन्द्रुतमवष्टभ्ये धिया पुरूपयव्रतः ।

पूरीतनाभिवदनाम्नायाचक्रं निरुद्ध्यते ॥ २ ॥ (५।५०।७)

इदं संसारचक्रं हि नाभौ सङ्कल्पमायके । (५।२६।५)

संरोधितायां बहनाद्रघुनन्दन रुद्ध्यते ॥ ३ ॥ (५।२६।६)

परं पौरुषमास्थाय घटं गङ्गां च युक्तिवः । (५।२६।७)

नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् ॥ ४ ॥ (५।२६।८)

मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गत्व । (५।२४।१४)

तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् ॥५॥ (५।२४।१५)

चित्तसत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्तकम् ।

एकाग्रानादृश्योर्नाशः स च सत्यविचारणात् ॥६॥ (४।१७।१९)

चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भस्त्वं यथा ।

चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भत्वम् ॥७॥ (५।५०।१४)

ज्ञान्ते पातपरिस्पन्दे यथा गन्धः प्रशाम्यति ।

तथा ज्ञान्ते मनःस्पन्दे शाम्यन्ति प्राणयायवः ॥८॥ (३।६६।४४)

चित्ते व्यक्ते लयं याति द्वैतमेक्यं च सर्वतः ।

शिष्यते परमं शान्तमच्छमेकमनामयम् ॥ ९ ॥ (३।६३।४४)

अस्याधित्तं विदुः क्षेत्रे संसृतेः सत्यसन्ततेः ।

क्षेत्रे त्वक्षेत्रतां याते क्षालेः क इव सम्भवः ॥१०॥ (३।६३।४५)

चित्तमेव विविधेह भावाभावविलासिना ।

विवर्ततेर्जभावेन जलमूर्धितया यथा ॥ ११ ॥ (३।६३।४६)

चित्तोत्सादनरूपेण सर्वत्यागेन भूयते ।

सर्वमासाद्यते सम्पक्वसान्नाज्येनेव सर्वदा ॥१२॥ (३।६३।४७)

संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रववदायिनः ।

वपाम एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥१३॥ (४।३५।९)

मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते । (३।११२।६)

सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १४॥ (३।१११।१५)

स्वपौर्णर्पकसाध्येन स्वेष्वित्यस्यागरूपिणा ।

मनः प्रथममात्रेण विना नास्ति शुभागतिः ॥१५॥ (३।१११।१२)

(आ) चेतसः पीनतावाप्तिः :-

अन्यत्पन्यासप्रभावेन देहमात्रास्पृशानया ।

पुनर्दारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥१६॥ (५।५०।५७)

अद्वैतारविकारेण ममतामलहेलया ।

इदं मनसि मायेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१७॥ (५।५०।५८)

जलामरणदुःखेन व्यर्त्तमुन्नतिमोघुषा ।

क्षेपाशोविपक्रोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१८॥ (५।५०।५९)

आधिष्याधिबिलासेन समाश्वासेन संसृतेः ।

हेयोपादेयमपत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१९॥ (५।५०।६०)

स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणिपोषिताम् ।

अपतन्यमखीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२०॥ (५।५०।६१)

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।

आस्यादानेन चारेण विचादिषां च पीनताम् ॥२१॥ (५।५०।६२)

आगमापायवपुषा विषवैषम्यसंक्षिप्ता ।

भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२२॥ (५।५०।६३)

(इ) मनसो ब्रह्मत्वाप्तिः :-

संयोजितं परे चित्तं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ।

तदस्तु कल्पनाशून्यमात्मतां याति राघव ॥२३॥ (३।६८।२)

मन एव विचारेण मन्ये विलयमेव्यति ।

मनोविलयप्राप्तेण ततः श्रेयो भविष्यति ॥ २४ ॥ (३।६७।१०)

मनोनाम्नि परिक्षीणो कर्मण्याहितसंभ्रमे ।

मुक्त इत्युच्यते जन्तुः पुनर्नाम न जायते ॥२५॥ (३।६७।११)

मबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् ।

जलसामान्यबुद्धीनामभ्येर्नान्यस्वरङ्गरुः ॥ २६ ॥ (३।१००।२)

यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।

चित्तासामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥२७॥ (५।५५।२)

(ई) मनोनिरोधयुक्तयः :—

अङ्कुशेन विना पक्षं यथा दुष्टं यवङ्गजम् । (५।६२।३५)

न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दताम् ॥२८॥ (५।६२।३४)

साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्दृढान्विदुः ।

भयाद्भयमुपायान्ति यजेशात्त्वलेशं व्रजन्ति ते ॥२९॥ (५।६२।४०)

विमूढाः कर्तुमुधुक्ता ये दृढाच्चेतसो जयम् । (५।६२।३८)

ते निवर्जन्ति नामेन्द्रमुम्पत्तं विसतन्तुभिः ॥३०॥ (५।६२।३६)

अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ।

वासनासम्परित्यागः प्राणसन्दनिरोधनम् ।

एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तमये किल ॥३१॥ (५।६२।३६)

स्वसंविद्यत्नसंरोधाद्यथा चेतः प्रशाम्यति ।

न तपाङ्ग तपस्तीर्णविद्याप्रज्ञक्रियापाणौ ॥ ३२ ॥ (३।१६३।८)

स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा ।

यत्नेन चित्तयेवालस्त्यक्त्वेष्वं यस्तु जीयते ॥३३॥ (३।१११।२)

विवेकैकानुसंधानाच्चिदंशात्यतया मनः ।

विदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥३४॥ (३।११२।१५)
 त्यजन्नभिमत वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।
 जितमेव मनस्तेन कुदन्व इव दन्विना ॥ ३५ ॥ (३।१११।३)
 तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या ॥म सोच्यते ।
 वासनापदनाश्रीं सा विचारेण विनाशय ॥३६॥(३।११२।११)
 या योदेति मनोनाम्नो वासना वासितान्तरा ।
 ता सा परिहरेत्माहस्ततोर्जविद्याक्षयो भवेत् ॥३७॥ (३।११२।२२)
 विषयान्मति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
 भ्रमास्यो वरमा घोषा सा युक्तिर्धनसो जये ॥३८॥(५।२४।१७)
 ज्ञानादवसानोभाष स्वनाश माप्नुयान्मनः ।
 प्राणस्यन्द च नादत्ते ततः शान्तिर्हि सिध्यते ॥३९॥ (१।६६।१५)
 ज्ञानात्सर्ववदार्थानामसत्त्वमुदेत्यलम् ।
 ततोऽङ्ग वासनानागाद्वियोगः प्राणचेतसोः ॥४०॥ (१।६६।३६)
 राजन्स्वात्मविचारोऽय कोऽह स्यामिति रूपशृङ् ।
 चित्तदुर्दृमशीघ्रस्व दहने दहनः स्मृतः ॥ ४१ ॥ (१।६४।२६)
 यस्य मौल्यं क्षाप यात सर्वं ग्रन्थेति भावनात् १
 नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्येवाम्नुधिर्मती ॥४२॥ (१।८७।२५)

१-ज्ञानयुक्तिः :-

अपि पुष्पावदलनादपि लोचनपीलनात् ।
 मुकरोऽङ्गुलेस्त्यागो न ह्येयोऽयं मनागपि ॥४३॥ (१।२११।३१)
 ययैकदेव तनय तया शृणु वदामि ते ।

अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन नश्यति ॥४४॥ (१।१११।३२)

यथा रज्ज्वां ध्वजत्वं भगवन्मुमतिर्यथा ।

मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहंकृतिः ॥४५॥ (१।१११।३४)

मननं कृत्रिमं रूपं यथैतच्च यतोऽस्म्यहम् ।

इति तदागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम् ॥४६॥ (४।११।२७)

२-सङ्कल्पोच्छेदः :—

सङ्कल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता । (१।१।२७)

अचित्तस्त्वप्रसङ्कल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥४७॥ (४।१३।८०)

सङ्कल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यास्वप्नितम् ।

असङ्कल्पनमात्रेण ब्रह्मकापि विलायते ॥ ४८ ॥ (१।३३।४२)

उपशान्ते हि सङ्कल्पे उपशान्तमिदं भवेत् ।

संसारदुःखमखिलं मूलादपि महामते ॥ ४९ ॥ (४।१४।१६)

सङ्कल्पेनैव सङ्कल्पं मनसा स्वमतो मृते ।

छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेवावति दुःकरम् ॥५०॥ (४।५४।१८)

भावनाभावमात्रेण सङ्कल्पाः क्षीयते स्वयम् ।

सङ्कल्पनाशयत्नेन न भयान्यनुमच्छति ॥५१॥ (४।५४।१३)

सङ्कल्पो येन हन्तव्यस्तेन भावविपर्ययात् ।

अप्यर्थेन निमेषेण लीलयैव निद्वन्द्यते ॥ ५२ ॥ (४।५४।१६)

अईभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः ।

नभोऽर्थभावनं तस्य सङ्कल्पत्याग उच्यते ॥ ५३ ॥ (३।१।३)

३-भोगेष्वरतिः :-

भोगेच्छामात्रको वन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते । (४।३५।३)
 यतो यतो विरज्यते ततस्त्वतो विमुच्यते ॥५४॥ (३।६१।३५)
 किंप्रियैः शास्त्रसन्दर्भैः क्लिप्तमिदमेव तु ।
 यद्यत्स्वाद्विद तत्सर्वं दृश्यता विपवद्विचत् ॥ ५५ ॥ (४।३५।४)
 जाता चेदरतिर्जन्तोः भोगान्मवि मनागपि ।
 तदसौ तावदैवोच्चैः पद प्राप्त इति श्रुतिः ॥५६॥ (३।६१।३६)
 न भोगेष्वरतिर्यागज्जायते भवनाशिनी । (५।२४।३७)
 न परा निर्द्विस्तावत्ताप्यते जयदायिनी ॥५७॥ (५।२४।३८)
 तावद्भ्रमन्ति दुःखेषु ससारान्दवातिनः ।
 विरतिं निषेयेष्वेते यावन्नायान्ति वेदिनः ॥५८॥ (५।२४।३९)
 आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
 हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥५९॥ (५।२४।४०)
 परदृष्टो विदुषां त्व तृष्णाभावे च हन्यते ।
 एते मियः स्थिते दृष्टे तेजोदीपदशे यथा ॥ ६० ॥ (५।२४।४१)
 विचारो भोगमर्हतो विचारोद्योगमर्हणम् । (५।२४।६२)
 पर पौरुषमाधित्य भोगेष्वरतिपाहरेत् ॥६१॥ (५।२४।३७)
 क्रमाद्भ्यस्यमानैषा विषयारतिरात्मज ।
 सर्वतः स्फुटतामेति सेकसिका लता यथा ॥६२॥ (५।२४।२०)
 पुरुषार्पादतो पुत्र नेह सम्भाष्यते शुभम् । (५।२४।२५)
 नासायते सनम्भस्ता पादुतापि शठात्मना ॥६३॥ (५।२४।२१)

४—इन्द्रियनिग्रहविधिः :—

मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः ।

क्षणात्संपादयन्त्येता राज्ञामिव मन्त्रिणः ॥६४॥ (३।११४।४७)

तत्सम्पन्नोनुसंधानं भाषेषु न करोति यः ।

अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति ॥६५॥ (३।११४।४८)

परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया विद्या ।

भोगाशाभावनां चित्तात्समूहामलमुद्धरेत् ॥६६॥ (३।११४।४९)

चित्तिमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाञ्जयः ।

उपानद्रूपादस्य ननु रमाष्टकैव भूः ॥ ६७ ॥ (३।१६३।६)

विवेकवानुदासात्पा विजितेन्द्रिय उच्यते ।

वासनावीचिषेगेन भवाब्धौ न स मुह्यते ॥६८॥ (३।१६३।१५)

५—वासनात्यागः :—

वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेतसः ।

चित्तरावदस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः ॥६९॥ (३।१६४।५)

मया स्वप्नपरिव्रानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः ।

अनुभूतोऽप्ययं बहुद्वासनाताननादसह ॥ ७० ॥ (३।२२।१)

प्रक्षीणवासना येह जीवतां जीवनस्थितिः ।

अमृत्कैरपरिहाता सा जीवन्मुक्तोच्यते ॥ ७१ ॥ (३।२२।८)

सर्वेषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य या स्थितिः ।

तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ७२ ॥ (४।१७।३)

इदमस्तु ममेत्यन्तयैषा राघव भावना ।

ता तृष्णां शृङ्खलां बिद्धि फलानां च महामते ॥ ७३ ॥ (५।१७।७)

वामेतां सर्वभाषेणु सन्स्वसस्तु च सर्वदा ।

संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः ॥ ७४ ॥ (५।१७।८)

बन्धाशामय मोक्षाशां सुखदुःखदशामपि ।

त्यक्त्वा सदसदाशां च विद्यालुब्धमहान्धिवत् ॥ ७५ ॥ (५।१७।९)

(अ) तृष्णानिन्दा :—

जरामरणादुःखानामेका रजसमुद्रिका ।

आधिग्याधिविलासनां नित्यमत्रा विलासिनी ॥ ७६ ॥ (१।१७।३६)

हादांम्यकारशर्वेषां तृष्णायेह दुरन्धरा ।

स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषरौशिर्धर्मकणः ॥ ७७ ॥ (१।१७।१)

दृष्टदैन्यो हवस्तान्तो ह्यौजा याति नीचताम् ।

मुह्यति रीतिं फाति तृष्णायामिहतो जनः ॥ ७८ ॥ (५।१५।१०)

जीर्यन्ते जीर्यतः केरा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैकान जीर्यते ॥ ७९ ॥ (१।६३।८६)

(आ) संसारेऽस्मिन्न किमपि हेयोपादेयम् :—

मनःप्रकल्पिते मग्ने हृदि विस्तीर्णपचने ।

हृदि चोपगते ब्रूहि किं बृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥ ८० ॥ (४।४५।३५)

सर्वत्रासत्यभृतेऽस्मिन्प्रपञ्चकान्तकारिणि ।

संसारे निष्ठुपादेयं प्राप्नो यदपिवाञ्छतु ॥ ८१ ॥ (४।४५।४२)

सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वप्रयेऽपि च ।
 किं स्याद्विभुवने देयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत् ॥८२॥ (४।४५।४३)
 आधुर्वापुर्विषद्विषाध्रपटलीलम्बाम्बुवन्द्युत्तम् ।
 भोगा भेषवितानपथ्यविलसत्सौदामनोचञ्चला ।
 लोला यौवनलालना जलरयः कायः सृणापयवान्
 पुत्रप्रासमुपेत्य संसृतिवशाज्जिर्वाण्यन्विष्यताम् ॥८३॥ (१।१३६।३३)

(इ) वासनात्यागो द्विविधः :-

सर्वत्र वासनात्यागो रामराश्रीवल्लोचन ।
 द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञेहोयो ध्येयश्च मानद ॥८४॥ (५।१६।६)
 द्वावेव राघवस्यागौ सयौ मुक्तपदे स्थितौ ।
 द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेव विगतज्वरी ॥८५॥ (५।१६।१५)

(१) ध्येयत्यागः :-

ग्रहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
 नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मर्यते विना किल ॥८६॥ (५।१६।७)
 इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह ।
 नार्हं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविने ॥८७॥ (५।१६।८)
 भ्रन्तः शीतलया बुद्ध्या कुर्वत्यालीलया क्रियाम् ।
 यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम ॥ कीर्तितः ॥८८॥ (५।१६।९)
 ब्रह्मकारमर्थो त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
 तिष्ठति ध्येयसत्प्रागा जीवन्मुक्तः स चच्यते ॥८९॥ (५।१६।११)
 धा० २५

(२) ज्ञेयत्यागः :-

सर्वं सप्ततया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।

जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ ६० ॥ (५।१६।१०)

निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः क्षयं गतः ।

ज्ञेयस्यागम्यं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन ॥ ६१ ॥ (५।१६।१२)

(६) वासनात्यागयुक्तिः :-

बद्धो हि वासनावद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ ६२ ॥ (४।५७।१६)

तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।

मैत्र्यादिभावनानाम्नीं गृह्याणां प्रलयासनाम् ॥ ६३ ॥ (४।५७।२०)

तामप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्न्यवहरक्षसि ।

अन्तःशान्तसमस्तोद्दो भव चिन्मयवासनः ॥ ६४ ॥ (४।५७।२१)

तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।

शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि कृत्स्न ॥ ६५ ॥ (४।५७।२२)

चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।

वासना वासितारं च प्राञ्जस्यन्दनपूर्वकम् ॥ ६६ ॥ (४।५७।२३)

समूलमपि संत्यज्य व्यापसौम्यशान्तधीः ।

यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भावनस्तु सत्कृतः ॥ ६७ ॥ (५।५७।२४)

हृदयात्परित्यज्य सर्वमेव महापतिः ।

यस्तिष्ठति गदव्ययः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ ६८ ॥ (५।५७।२५)

समाधिपथ कर्माणां मा करोतु करोतु वा ।

हृदयेनास्तसर्वास्यो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥६६॥ (४।५७।२६)

नैष्कर्म्येण न तत्कार्यो न तत्कार्यो ऽस्ति कर्मभिः ।

न समाधानजप्ताभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥१००॥ (४।५७।२७)

यस्य मौल्यं क्षयं यातं सर्वं व्रजेति भावनात् ।

नोदेति वासना तस्य शास्त्रस्येवाभ्युधिर्मरौ ॥१०१॥ (५।८७।२५)

परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।

दीपेनेवान्धकारश्रोर्गलस्यालोरु एति च ॥१०२॥ (५।७४।२१)

६-अहंकारोन्मूलनम् :—

अहंकारान्बुवे क्षीणे चिद्ब्योत्रि विमले वते ।

नूनं सम्प्रौढतामेति स्वालोको भास्करः परः ॥१०३॥ (५।१३।१७)

चिद्ब्योत्सना यावदेवान्तरहंकारघनावृता ।

विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुदतीम् ॥१०४॥ (४।३३।२८)

अर्धयोजश्चिद्बुधः सशाखाफलपल्लवः ।

उन्मूलय समूलं तमाकाशहृदयो भव ॥१०५॥ (५।६४।१३)

अहंत्वोल्लेखतः सत्ता भ्रमभावविकारिणी ।

तदभावास्त्वभायैकनिष्ठता शयशालिनी ॥१०६॥ (३।२६।२६)

भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्थाकाशवर्णावत् ।

अहंभावोऽभिमन्तात्मा मूलमाद्यमुदाहृतम् ॥१०७॥ (३।१५।२)

ईदृशोऽयं जगद्ब्रह्मो जायतेऽहंत्ववीजतः ।

बीजे शान्ताग्निनिर्दग्धे नैव किञ्चन जायते ॥१०८॥ (३।८।२)

(अ) अहंकारोन्मूलनविधिः :-

मेक्षमाणं च तच्चास्ति किलाहंत्वं कदाचन ।

एतावदेव तज्ज्ञानपनेनैव प्रवक्षते ॥ १०२ ॥ (३।८।३)

चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।

इति भावानुसंधानादहंकारो न जायते ॥ ११० ॥ (४।३३।४३)

मिथ्येषामिन्द्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः ।

इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥ १११ ॥ (४।३३।४४)

ब्रह्म हि जगदित्यन्तर्ह्येवादेयदयोः क्षये ।

समतायाः प्रसङ्गायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ११२ ॥ (४।३३।४६)

(आ) परमानुभवसिद्धिः :-

शान्तो दान्तश्चोपरतो निषिद्धाकाम्यकर्मणः ।

विषयेन्द्रियसंश्लेषमुत्थाप्य धृदयान्वितः ॥ ११३ ॥ (१।१२८।२)

मुद्रासते समासीनो जितचित्तेन्द्रियक्रियः ।

श्रोमित्युच्चारयेच्चाङ्गमनो यावत्प्रसीदति ॥ ११४ ॥ (१।१२८।२)

प्राणायामं कृतः कुर्यादन्तःकरणशुद्धये ।

इन्द्रियाण्यपहरेत्पथादिष्वेभ्यः शनैः शनैः ॥ ११५ ॥ (१।१२८।४)

देहेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तेजहाना च सम्भवः ।

यस्माद्भवति वज्रास्था तेषु पथाद्विलापयेत् ॥ ११६ ॥ (१।१२८।४)

विराजि मयमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ।

ब्रह्मपाकृते स्थितः पथात्स्थितः परमकारणो ॥ ११७ ॥ (१।१२८।५)

मांसादिपार्थिवं मातं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ।

आप्ये रक्तादिकं चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत् ॥११८॥ (१) १२८।६)

वायव्यं च महावायो नामसं नमसि क्षिपेत् ।

पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाख्यात्मयोनिषु ॥११९॥ (१) १२८।७)

श्रोत्रादिलक्ष्योपेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये ।

दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विधुति निक्षिपेत् ॥१२०॥ (१) १२८।८)

चक्षुरादित्यधिव्ये च जिह्वापसु विनिक्षिपेत् ।

ग्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत् ॥१२१॥ (१) १२८।९)

विष्णौ तपस्प्रमनः पादौ पापुं मित्रे तथैव च ।

उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत् ॥१२२॥ (१) १२८।१०)

धुद्धिं ब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः । (१) १२८।११)

एवं न्यस्यात्मनो देहं विराटस्मीति चिन्तयेत् ॥१२३॥ (१) १२८।१२)

ब्रह्माख्यानतः स्थितो योऽसावर्धनासीश्वरः शश्वः ।

आधारः सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतम् ॥१२४॥ (१) १२८।१३)

स यज्ञसृष्टिरूपोऽसौ आगद्वह्नौ व्यवस्थितः । (१) १२८।१४)

क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत् ॥१२५॥ (१) १२८।१६)

अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नमसि क्षिपेत् ।

नमश्च महाकाशे समस्तोत्पत्तिरारम्भे ॥१२६॥ (१) १२८।१७)

स्थित्वा तस्मिन्क्षणां योगी लिङ्गमात्रशरीरवृक् ।

वासना भूतसूक्ष्माश्च कर्मविद्येत्येव च ॥१२७॥ (१) १२८।१८)

दशेन्द्रियमनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ।

ततोऽर्थोऽद्याद्विद्यातस्ववात्मास्मीति चिन्तयेत् ॥१२८॥ (१) १२८।१९)

चतुर्लोक्यके चायं भूतमृक्षमन्यवस्थितः ।

लिङ्गमन्याकृते मृक्षमेन्यस्यान्यक्ते च बुद्धिमान् ॥१२६॥ (१२८।२०)

नापरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्सन्तिष्ठते जगत् ।

तपाहुः प्रकृतिं कंचिन्मापामेके परे त्वत्तु ॥१२७॥ (१२८।२१)

अविद्यामपरे ब्राह्मस्त्वर्चिभ्रान्तचेतसः ।

तत्र सर्वे लक्ष्यं गत्वा तिष्ठन्त्यन्यक्तकपिणः ॥१२८॥ (१२८।२२)

निःसम्बन्धा निरास्थादाः सम्भवन्ति वतः पुनः ।

तत्स्वरूपा हि तिष्ठन्ति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते ॥१२९॥ (१२८।२३)

अतः स्यान्नप्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमन्ययम् । (१२८।२४)

ध्यायेत्तत्प्राप्तये लिङ्गं भविलाप्य परं विसेत् ॥१३३॥ (१२८।२५)

(इ) अहंभावे गालिते सर्वदोषापगमः :-

यस्मिन्निदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे ।

तदहंकारचक्रस्य भविकारो विवृण्वते ॥१३४॥ (४।३३।३५)

गालिते वा गलद्रूपे विच्छेदहंकारनामनि । (१।११६।१)

पलादपि हि संजाता न लिम्पन्त्याशयं सितम् ॥१३५॥ (१।११६।२)

लोभमोहादयो दोषाः जपासीव सरोरुहम् । (१।११६।२)

मुदितायाः शिषो बद्धं न मुञ्चन्ति फदापना ॥१३६॥ (१।११६।३)

वासनामन्यपशिलक्षा इव मुञ्चन्त्यलं शनैः ।

फोरस्तान्त्वमायाति मोहो मान्धं हि गच्छति ॥१३७॥ (१।११६।४)

कामः क्लृप्तं गच्छति च लोभः भवापि पलायते ।

नोत्तसन्वीन्द्रियावपुञ्चैः सेदः स्फुरति नोष्वकैः ॥१३८॥ (१।११६।५)

न दुःखान्पुपुष्वेहन्ति न घणान्ति सुखानि च ।

सर्वत्र समतोदेति हृदि शैत्यप्रदयायिनी ॥१३६॥ (१।११६।६)

७—असङ्गान्यासः :—

सन्निचेर्जन्मबीजस्य योऽन्वस्यो वासनारसः ।

स करोत्यङ्कुरोद्भासं तमसङ्गाग्निना बह ॥१४०॥ (५।२८।२३)

अन्तःसङ्गबाह्यन्तुर्मग्नः संसारसागरे ।

अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तोर्युः संसारसागरात् ॥१४१॥ (५।६७।३०)

असक्तं निर्मलं चित्ते मुक्तं संसार्येपि स्फुटम् ।

सर्वतु तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥१४२॥ (५।६७।३३)

संसक्तिप्रशक्तः सर्वे वितता दुःखराशयः । (५।६८।१०)

संसक्तिचित्तमायाम्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ॥१४३॥ (५।६८।४७)

असत्प्रायो हि सम्बन्धो यया सलिलकाष्ठयोः ।

तथैव मिथ्यासम्बन्धः शरीरपरमात्मनोः ॥१४४॥ (५।६७।२४)

देहभावनर्यैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः ।

तन्प्रागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः ॥१४५॥ (५।६७।२६)

चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरामयः ।

देहस्त्वनित्यो मलवास्तेन सम्बध्यते कथम् ॥१४६॥ (५।७१।२४)

केवलं चिति विश्रम्य किञ्चिन्चेत्यावलम्बिनि ।

सर्वत्र नीरसमिव विपुल्यात्परसं मन्द ॥१४७॥ (५।६६।८)

तत्रस्यो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वप्राप्तः ।

व्यवहारमिदं सर्वं या करोतु करोतु वा ॥१४८॥ (५।५६।६)

नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुपज्जते ।

सुसप्तो यः फलत्यागी सोऽर्जसक्त इति स्मृतः ॥१४६॥(५।६८।६)

सर्वपात्मेदमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।

इत्पसद्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥१५०॥(५।६८।४)

सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।

निपुणं यः परित्यागी सोऽर्जसक्त इति स्मृतः ॥१५१॥(५।६८।८)

भाषाभावे पदार्थानां हर्षोपपेयिकारत्ना ।

मलिना वासना येषां सा सङ्ग इति कथ्यते ॥१५२॥(५।६३।८४)

मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना । (५।६३।८५)

तामसद्गामिषां विद्धि यावदेहं च भाविनी ॥१५३॥(५।९३।८६)

कुर्वतोऽकुर्वन्मयैव मनसा यदपज्जगम् ।

शुभाशुभेषु कार्येषु तदसङ्गं विदुर्बुधाः ॥ १५४ ॥(६।२८।२४)

अपवा वासनोत्साद एवासङ्ग इति स्मृतः ।

यथा कयाचियुत्तमान्तः सम्पादय तमेव हि ॥१५५॥(६।२८।२५)

८-समभावप्राप्तिः :-

या खेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।

हेपोपादेयदृशौ स्वप्न्या शेषस्यः स्वच्छता व्रज ॥१५६॥(५।१३।२१)

हेपोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः ।

न तावत्समता भाति साध्रे ज्योत्नीव चन्द्रिका ॥१५७॥(५।१३।२३)

अवस्तिवदमिदं वस्तु यस्मैति लुलितं मनः ।

वस्तिमोदेति समता शास्त्रोद इव मञ्जरी ॥१५८॥(५।१३।२४)

पुक्तापुक्तेषु यत्र सामान्ताभवितासिनो ।

समता स्वच्छता च कुतो वैराग्यभासिनो ॥१५६॥ (५।१३।२४)

(अ) समतानन्दः :—

न तदासाध्यते राज्यान्त कान्ताजनसङ्गमात् ।

अनयायि सुखं सारं समत्वाद्यदवाप्यते ॥१६०॥ (५।१६८।१०)

द्वन्द्वोपशमसोमान्तं संरम्भज्वरनाशनम् ।

सर्वदुःखातवाम्भोर्धं समत्वे त्रिद्वि राघवा ॥१६१॥ (५।१६८।११)

सुखदुःखेषु भीमेषु सन्ततेषु महस्त्वपि ।

यनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥१६२॥ (५।१६८।१७)

(आ) सर्वबन्धुत्वम् :—

अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥१६३॥ (५।१८।६१)

न तदस्ति यत्राहं न तदस्ति न यन्मम ।

इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥१६४॥ (५।१८।६२)

सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः ।

अत्यन्तासंयुता एवास्तव राम न काञ्चन ॥१६५॥ (५।१८।६४)

एकत्वे विद्यमानस्य सर्वस्य किलात्मनः ।

अयं बन्धुः परधायकित्यसौ कलना कुतः ॥१६६॥ (५।२०।४)

९-कर्माभावः :-

कृष्णतासंक्षये यद्वन्नीयते कञ्जलं स्वयम् ।
 सन्दात्यकर्मविगमे तद्वत्पत्नीयते मनः ॥१६७॥ (३।६५।२५)
 बह्वधौष्ण्योरिव सदा स्निग्धयोश्चित्तकर्मणोः ।
 ह्योरेष तशभाये ह्यमेव विलीयते ॥ १६८ ॥ (३।६५।३७)
 आत्महानात्समुत्पन्नः सङ्कल्पः कर्मकारणम् । (३।१२४।५)
 सङ्कल्पिस्त्वं हि कण्ठस्य कारुणं तत्परित्यज ॥१६९॥ (३।१२४।६)
 अवेदनमसन्वेद्यं यदवाप्तनमासितम् ।
 शान्तं सममनुल्लेखं स कर्तव्याग उच्यते ॥१७०॥ (३।३।२४)

१०-सर्वत्यागः :-

यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।
 सर्वानस्यापरित्यागे शेष आत्मेविकल्प्यते ॥१७१॥ (५।५८।४४)
 यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् ।
 त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् ॥१७२॥ (५।५८।४६)
 न किञ्चिद्येन सम्प्राप्तं तेनेह परमामृतम् ।
 सन्त्याप्यन्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तपरायित्तम् ॥१७३॥ (५।३४।७६)
 चिदि चिन्तार्पाणि साधो सर्वत्यागमक्रियम् ।
 तमन्तं भवदुःखानां त्वं साधयसि शुद्धधीः ॥१७४॥ (५।६०।५)
 सर्वत्यागेन शुद्धेन सर्वसाधनेऽनन्य ।
 सर्वत्यागो हि माघ्राज्यं किं चिन्तार्पाणिता भवेत् ॥१७५॥ (५।६०।५)

(अ) सर्वत्यागस्वरूपम् :—

साधो न देहत्यागेन न राज्यत्वजनेन च ।

न चोटजादिशोपेक्षा सर्वत्यागो भवेन्नृप ॥१७६॥ (५।६३।२६)

सर्वस्यैव मनो योजं तस्योजं तरोरिव । (१।६३।३४)

सर्वस्य बीजे संत्यक्ते त्वं त्यक्तं भवत्यक्षयम् ॥१७७॥ (५।६३।३५)

वित्तं सर्वमिति माहुस्त्यक्त्वा पुत्र राजसे ।

वित्तत्यागं विदुः सर्वस्यागं सर्वविदो जनाः ॥१७८॥ (५।१११।२१)

यत्सर्वं सर्वतो यद्य तस्मिन्सर्वैककारणे ।

सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वस्यागः कृतो भवेत् ॥१७९॥ (५।६३।३०)

सूत्रं मुक्ताफलेनेव जागज्जालं त्रिकालकम् ।

सर्वमन्तः कृतं तेन येन सर्वं समुज्झितम् ॥१८०॥ (५।६३।४६)

(आ) महात्यागी :—

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।

धिया येनेति सत्यवक्तं महात्यागी स उच्यते ॥१८१॥ (५।११५।३३)

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वविश्रवाः ।

धिया येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥१८२॥ (५।११५।३४)

न मे देहो न जन्मापि युक्तायुक्ते न कर्मणी ।

इति निश्चयवानन्तर्ब्रह्मात्यागी स उच्यते ॥१८३॥ (५।११५।३६)

वेहस्य मनसो दुःखैरिन्द्रियाणां मनःस्थितेः ।

नूनं येनोज्झित्वा सत्ता महात्यागी स उच्यते ॥१८४॥ (५।११५।३५)

येन धर्ममर्षं च मनोषननमीहितम् ।

सर्वमन्तः परित्यक्तं महात्पापो स उच्यते ॥१८५॥ (३।११५।३७)

यावती दृश्यकलना सरुलेयं विलोक्यते ।

सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्पापो स उच्यते ॥१८६॥ (३।११५।३८)

(इ) त्यागफलम् :—

न गृह्णाति हि यस्मिन्निर्वृत्तसर्वं तस्मै प्रदोषते । (३।१६३।६९)

सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते ॥१८७॥ (३।१६३।७०)

११—समाधानम् (समाधिः) :—

यदि वाचि समाधाने निर्विकल्पे स्थितिं ग्रहेत् ।

तदक्षयसुष्ठुत्तमं तन्मन्येतामृतं वदम् ॥१८८॥ (३।१६६)

(अ) समाधिस्य रूपम् :—

षडपचासनस्यापि कुतः प्रज्ञानलेखि ।

अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥१८९॥ (५।६२।७)

तत्त्वावगोपो भगवन्सर्वांशादृष्टपावकः ।

प्रोक्ताः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥१९०॥ (५।६२।८)

समाहिता नित्यतृप्ता यवाभूतार्थदर्शिनो ।

सामो समाधिश्चन्द्रेण परा प्रहोच्यते बुधैः ॥१९१॥ (५।६२।९)

अनुप्या निरुद्धा दृष्टेः प्रपन्नप्रातिनो ।

प्रोक्ता समाधिश्चन्द्रेण मेरोः स्थिरवराकृतिः ॥१९२॥ (५।६२।१०)

निश्चिन्ताधिगतामोष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।

प्रोक्ता समाधिश्चन्द्रेण परिपूर्या मनोगतिः ॥१६३॥ (५।६२।११)

यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।

तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥१६४॥ (५।६२।१२)

परं विषययैतृष्यं समाधानमुदाहृतम् । (३।३५।४६)

इदं विषयवैरस्यमेव ध्यानमुदाहृतम् ॥१६५॥ (३।४६।१६)

सर्वार्थज्ञातलत्वेन वलाद्ध्याने यदाऽऽगतम् ।

ज्ञानाद्विषयवैरस्यं स समाधिर्हि नेतरः ॥ १६६ ॥ (३।४६।१५)

सम्यग्ज्ञानं समुच्छून सदैवोष्णितवासनम् ।

ध्यानं भवति निर्वाणमानन्दपदमगतम् ॥१६७॥ (३।४६।१८)

[१०] चित्तनाशानन्दः :-

संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकला तनुः ।

याति ताप्रपि राज्येन जागतेन न गच्छति ॥ १ ॥ (४।१५।२०)

सर्वांशाञ्चरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।

अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥२॥ (४।१५।२४)

त एव सुखसंमोगसीमान्तं समुपामताः ।

महाधिया शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् ॥३॥ (४।१५।२५)

चित्तताम्रे शोधिते हि परमार्थमुवर्णताम् ।

गतेऽऽत्रिषु आनन्दः किं देहोपल्लवशङ्कैः ॥ ४ ॥ (३।२१।४६)

५-सप्त ज्ञानभूमयः

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिषामर्थायानघ ।

नानया ज्ञानया भूयो मोक्षपक्षे निमज्जति ॥ १ ॥ (३।११८।१)

वदन्ति बहुभेदेन चादिनो योगभूमिकाः ।

मम ह्यभिपत्ता नूनमिषा एव शुभप्रदाः ॥ २ ॥ (३।११८।२)

[१] प्रथमं मतम्:—

अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।

भुक्तिस्तु ह्येषमित्युक्तं भूमिकासप्तकृत्परम् ॥१॥ (३।११८।३)

सत्यावबोधो मोक्षश्चैवेति पर्यायिनामनी ।

सत्यावबोधो जीवोऽयं नेह भूयः प्ररोहति ॥ २ ॥ (३।११८।४)

ज्ञानभूमिः शुमेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥३॥ (३।११८।५)

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसक्तितानामिका ।

पदार्थाभावनी पष्ठो मत्तमी तुर्यमा स्मृता ॥४॥ (३।११८।६)

आसामन्ते स्थिता भुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।

एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥५॥ (३।११८।७)

स्थितः किं मूढ एवास्मि भेद्येऽं शास्त्रसज्जनैः ।

वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुमेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥६॥ (३।११८।८)

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।

सदाचारप्रवृत्तिर्वा शोच्यते सा विचारणा ॥ ७ ॥ (३।११८।९)

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ।

यात्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥८॥ (३।११८।१०)

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तैर्जैर्विरतेर्धेशात् ।

सस्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥९॥ (३।११८।११)

दशाष्टतुष्टयाभ्यासादससङ्गफलेन च ।

रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ता ससक्तिनामिका ॥१०॥ (३।११८।१२)

भूमिरूपञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम् ।

आभ्यन्तराणां घातानां पदार्थानामभावनात् ॥११॥ (३।११८।१३)

परमयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् ।

पदार्थाभावनानाम्नी पृष्ठी संजायते गतिः ॥१२॥ (३।११८।१४)

भूमिपट्कचिराभ्यासाद्रेदस्यानुपलम्भवः ।

यत्स्वभाक्कनिष्ठः सा देया तुर्यगा गतिः ॥१३॥ (३।११८।१५)

एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।

विनेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतमतः परम् ॥ १४ ॥ (३।११८।१६)

[२] द्वितीयं मतम् :—

शास्त्रसंजनसम्पर्कैः गङ्गापादौ विवर्धयेत् ।

प्रथमा भूमिकैर्षोवता योगस्यैव च योगिनः ॥१॥ (६।१२०।१)

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयाऽसङ्गभावना ।

विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥२॥ (६।१२०।२)

शुद्धसन्निभयानन्दरूपा मन्त्रति पञ्चमी ।

अर्धसुप्ताशुदापो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥३॥ (६।१२०।३)

स्वसंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका ।
 आनन्दैकधनाकारा सुपुल्लसद्व्यस्थितिः ॥४॥ (३।१२०।४)
 तुषां वस्योपशान्ताय मृत्तिरेवेह केवलम् ।
 सप्तता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥५॥ (३।१२०।५)
 तुषां वीता तु यावस्या परा निर्वाणरूपिणी ।
 सप्तमी सा परिमोहा विषयः स्यान्न जीवताम् ॥६॥ (३।१२०।६)
 पुषां वस्यात्रयं त्वत्र जामदित्येय संस्थितम् ।
 षतुर्थी स्वप्नइत्युक्ता स्वप्नाभ यत्र वै जगत् ॥७॥ (३।१२०।७)
 आनन्दैकधनीभावस्तु पुल्लाख्या तु पञ्चमी ।
 असंवेदनरूपा षष्ठी तु र्घपदाभिधा ॥ ८ ॥ (३।१२०।८)
 तुषां वीतपदावस्या सप्तमी भूमिकोत्तमा ।
 मनोवशो विरयाद्या स्वप्नकाशपदात्मिका ॥९॥ (३।१२०।९)

[३] तृतीयं मतम् :—

(१) प्रथमा भूमिका :—

अनेरजन्मनामन्ते विनेको जायते शुमान् । (३।१२६।४)
 असारा यत ससारव्यवस्थाल भवैतया ॥ १ ॥ (३।१२६।५)
 यथं विरागवान्भूत्वा ससारान्धि तराम्यहम् ।
 एव विचारणपरो यदा भवति सन्धतिः ॥ २ ॥ (३।१२६।७)
 विरागमुपपात्यन्तर्भावनास्त्नुवासरम् ।
 दिव्यामृदारूपामु कथतेयोदतेऽन्वहम् ॥ ३ ॥ (३।१२६।८)

ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति ।

नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ४ ॥ (६।१२६।६)

मनोनुद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते ।

पापाद्विभेति सततं न च भोगप्रपेक्षते ॥ ५ ॥ (६।१२६।१०)

स्नेहमण्यगर्भाणि पेशस्तान्युचितानि च ।

देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ ६ ॥ (६।१२६।११)

मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते । (६।१२६।१२)

यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्रागवेष्यते ॥७॥ (६।१२६।१३)

(२) द्वितीया भूमिका :—

श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानवर्मेणाप ।

सुखव्या व्याख्यया ख्याताव्ययते श्रेष्ठपरिवृत्तान् ॥ (६।१२६।१४)

पदार्थप्रविभागतः कार्पाकार्यनिर्णयम् ।

जानात्पधिगतश्रव्यो शृङ्गं शृङ्गतिर्यया ॥६॥ (६।१२६।१६)

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशयायिताम् ।

बहिर्हृत्प्राश्रितामीपत्यजस्यहिरिव त्वचम् ॥ १० ॥ (६।१२६।१७)

इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ।

सरहस्यपरोपेण यथावदधिगच्छति ॥ ११ ॥ (६।१२६।१८)

(३) तृतीया भूमिका :—

यथावच्छात्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलम् ।

तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मवचनक्रमैः ॥ १२ ॥ (६।१२६।२०)

संसारनिन्दकैस्तद्वैराग्यमरणक्रमैः ।

शिलाशय्यासपासोन्नो जलयत्याधुरात्तम् ॥१३॥ (१।१२६।२१)

घनवासविहारेण चिचोपशमशोभिना ।

असङ्गसुखसौम्येन कालं नयति नीतिमान् ॥१४॥ (१।१२६।२२)

द्विविधोऽयमसंस्कृतः सायान्यः श्रेष्ठ एव च । (१।१२६।२५)

(अ) सामान्योऽसङ्गः :-

माहर्निर्निमित्तं सर्वमीश्वराधीनमेव च ॥ १५ ॥ (१।१२६।२६)

सुखं वा यदि वा दुःखं कैवान् यम कर्तवा ।

भोगाभोगा महारोगाः सम्पदः परमापदः ॥१६॥ (१।१२६।२७)

वियोगायैव सयोगा प्रापयो व्यापयो विषयः ।

कालः कवलनोद्युक्तः सर्वमावाननारतम् ॥१७॥ (१।१२६।२८)

अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ।

वाक्यार्थलक्षणमनसः सामान्योऽस्मावसङ्गमः ॥१८॥ (१।१२६।२९)

(आ) श्रेष्ठोऽसङ्गः :-

अनेष क्रमयोगेन संयोगेन यदात्मनाम् ।

वियोगेनासतामन्तः प्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥१९॥ (१।१२६।३०)

पौरुषेण प्रपत्नेन संतताभ्यासयोगतः ।

करामलकषट्पुण्यागते स्फुटत्वां ददम् ॥२०॥ (१।१२६।३१)

संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे ।

नार्ह कर्तेश्वरः कर्वा कर्म वा प्राकृतं यम ॥२१॥ (१।१२६।३२)

कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् ।

यन्मौनपासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥२२॥ (१।१२६।३३)

(४) चतुर्थी भूमिका :—

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।

सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे ॥२३॥ (१।१२६।५८)

निर्विभागमनाद्यन्तं योगिनो युक्तचेतसः ।

सर्वं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकाविताः ॥२४॥ (१।१२६।५९)

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते मशममागते ।

पश्यन्ति स्वप्नकल्लोकाश्चतुर्थीं भूमिकाविताः ॥२५॥ (१।१२६।६०)

(५) पञ्चमी भूमिका :—

सत्तावशेष एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकाम् ॥२६॥ (१।१२६।६१)

शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतपात्रके ।

गलितद्वैतनिर्मासमुदितोऽन्तः प्रबुद्धवान् ॥२७॥ (१।१२६।६३)

सुषुप्तपन एवास्ते पञ्चमीं भूमिकावितः ।

अन्तर्मुखतया तिष्ठन्वर्हिर्हृत्तिपरोऽपि सन् ॥२८॥ (१।१२६।६४)

परिशान्ततया नित्यं निद्रालुखि लक्ष्यते ।

कुर्वन्प्रभ्यासमेवस्यां भूमिकायां विवासनः ॥२९॥ (१।१२६।६५)

(६) पृष्ठी भूमिका :—

पृष्ठीं तुर्यामिधामन्यां कृपात्कमति भूमिकाय् ।

यत्र नास्तन्न सदृशो नाहं नाप्यनङ्कतिः ॥३०॥ (१।१२६।६६)

केवलं स्त्रीणापननमास्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ।

निर्गन्धिः शान्तसन्देशो जीवन्मुक्तो विभाजनः ॥३१॥ (१।१२६।६७)

अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चिददीप इव स्थितः ।

अन्तःशून्यो वहिःशून्यः शून्यः कुम्भ इवान्वरे ॥३२॥ (१।१२६।६८)

अन्तःपूर्णो वहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।

किञ्चिदेवैव सम्पन्नस्त्वथ वैव न सिञ्चन ॥३३॥ (१।१२६।६९)

(७) सप्तमी भूमिका :—

पृष्ठपां भूम्यापसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् ।

विदेहवृत्तता सूक्ता सप्तमी योगभूमिका ॥३४॥ (१।१२६।७०)

अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा भवभूमिषु । (१।१२६।७१)

नित्यमन्यपदेश्यापि कथंचिदुपदिश्यते ॥३५॥ (१।१२६।७२)

मुक्तिरेपोच्यते राम ब्रह्मेतत्समुदाहृतम् ।

निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णतराकृति ॥३६॥ (३।६।२५)

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो नवाहं न च नेतरः ॥३७॥ (३।६।२५)

६-कर्मपाशोच्छेदः

[१] कर्मफलनियमः :-

न स शैलो न तद्वयोम न सोऽन्विथ न विष्टपम् ।

अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम् ॥१॥ (३।६५।३३)

ऐहिकं प्राक्तनं वापि कर्म यद्रचितं स्फुरद् ।

पौरुषोऽसौ परो यत्रो न कदाचन निष्फलः ॥२॥ (३।६५।३४)

[२] कर्मस्वरूपम् :-

क्रियास्पन्दो जगत्स्मिन्क्रमेति कथितो बुधैः ।

पूर्वं तस्य मनो देहं पश्चाद्विद्यते हि ॥ १ ॥ (३।६५।३२)

मानसोऽयं समुन्मेषः फलाफलनरूपतः ।

एतच्चरुर्मणां बीजं फलमस्यैव विद्यते ॥२॥ (३।६५।३६)

कर्मबीजं मनःस्पन्दः कथ्यतेऽयानुभूयते ।

क्रियास्तु विविधास्तस्य ज्ञास्ताश्चित्रफलास्तरोः ॥३॥ (३।६६।११)

[३] पुरुषकर्मणोरभेदः :-

कुसुमाशययोर्भेदो न यथा मित्रयोरिह ।

तथैव कर्ममत्तसोर्भेदो नास्त्वविमित्रयोः ॥ १ ॥ (३।६५।३१)

फलप्राप्तिकया कर्मशक्त्या विरहितं मनः ।

न सम्भवति लोकेऽस्मिन्गुणहीनो गुणी यथा ॥२॥ (३।६६।६)

यया बह्व्योऽश्वयोः सत्ता न सम्भवति भिन्नयोः ।

तथैव कर्ममनसोस्तथात्मनसोरपि ॥ ३ ॥ (३।२६।७)

यनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः ।

कल्पनांशाहते राम सृष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ ४ ॥ (३।२८।६)

कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता ।

एते धर्मिणे विद्धि त्वं यया तुहिनशीतले ॥ ५ ॥ (३।२८।८)

संवित्स्पन्दरसस्यैव देवकर्मनरादयः ।

पर्यायशब्दा न पुनः पृथक्कर्मादयः स्थिताः ॥ ६ ॥ (३।२८।१०)

बीजाहुरविकल्पानां क्रियापुरुषकर्मणाम् ।

ऊर्मिवीचितरङ्गाणां नास्ति भेदो न वस्तुनि ॥ ७ ॥ (३।२८।११)

[४] सर्गादौ जवानां प्राक्तनानि कर्माणि न सन्ति :-

सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वयम्भुवः ।

विद्वस्त्रिपाददेहास्ते न तेषां जन्मकर्मणी ॥ १ ॥ (३।१४१।२४)

सर्गादौ प्राक्तनं कर्म विद्यते नेह कस्यचिद् ।

सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवेत्यं विनृम्भते ॥ २ ॥ (३।१४२।२६)

अकारणमुपायान्ति सर्वे जीवाः परात्पदात् । (३।१२४।४)

पश्वात्तेषां स्वकर्माणि कारणां सुखदुःखयोः ॥ ३ ॥ (३।१२४।५)

यया ब्रह्मादयो भान्ति सर्गादौ ब्रह्मरूपिणः ।

भान्ति जीवास्त्वयान्येऽपि शतशोज्य सहस्रशः ॥ ४ ॥ (३।१४२।२७)

किन्तु ये ब्रह्मब्रह्मोऽन्यत्वं बुध्यन्ते सात्विकोद्भवाः ।

अबोधो येत्वचिदाख्यं गुदध्या द्वैतमिदं स्वयम् ॥५॥ (३।१४२।२८)

तेषामुत्तरफालं तत्कर्मभिर्नम्य दृश्यते ।

स्वयमेव तथा भूतैस्त्वरस्तुत्वमाश्रितम् ॥ ६ ॥ (३।१४२।२९)

यैस्तु न ब्रह्मणोऽन्यत्वं वृद्धं बोधमहात्मनि ।

निरवद्यास्त एतेऽत्र ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ७ ॥ (३।१४२।३०)

न सम्भवति जीवस्य सर्गादौ कर्म कस्यचित् ।

पश्चात्स्वकर्म निर्माय भुङ्क्ते कल्पनया स चित् ॥८॥ (३।१४२।३८)

सर्गे सर्गतया कृते भयेत्पावकर्मकल्पना ।

पश्चाज्जीवा भ्रमन्तीने कर्मपाशवशीकृताः ॥ ९ ॥ (३।१४२।४१)

स्वप्नद्रष्टुर्दृश्यवृक्षामस्ति काल्यनिकं यथा ।

न वास्तवं पूर्वकर्म जाग्रत्स्वप्ने तथा वृक्षाम् ॥१०॥ (३।१४३।१०)

यथा पावकर्म पुंस्त्ये च स्वप्ने पुंसां न विद्यते ।

इह जाग्रत्स्वप्नवृक्षां भातानामपिनो तथा ॥११॥ (३।१४३।११)

जीवः सर्वेषु सर्गेषु स्वप्नार्थान्निखिलान्मियः ।

प्राकर्मसर्वं मिथ्यात्म यथावासनमेषु च ॥१२॥ (३।१४३।१२)

ब्रह्मणो हृदि सर्गोऽर्थं हृदि ते स्वप्नपूर्यथा ।

कार्यकारणता तत्र तथास्तेऽभिहिता यथा ॥१३॥ (३।१४३।२३)

[५] वासनैव कर्मफलेषु बध्नाति :-

वासनाभावसारत्यादृशस्य सफलाः क्रियाः ।

सर्वा एवाफला शस्य वासनाभावसंक्षयात् ॥१॥ (३।८७।१८)

सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलता क्रियाः ।

अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥२॥ (६।८७।१६)

मृत्त्वन्तरे यथा याति विलयं पूर्वमार्त्तकम् ।

तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलम् ॥ ३ ॥ (६।८७।२०)

न स्वभावेन फलति यथा शरलता फलम् ।

क्रिया निर्मासना पुन फलं फलति नो तथा ॥ ४ ॥ (६।८७।२१)

[६] कर्मबन्धनान्मुक्तेर्विधिः :-

प्राप्त्यज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम् । (६।१२४।५)

सकृद्विस्तर्ह हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज ॥१॥ (६।१२४।६)

कर्मफलनया संवित्स्वकर्मफलभागिनी ।

कर्मफलनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी ॥ २ ॥ (६।१४६।२३)

सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलता क्रियाः ।

अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥३॥ (६।८७।१६)

समया स्वच्छया बुद्धया सर्वतं निर्विकारया ।

यथा यत्क्रियते राम तद्दोषाय सर्वदा ॥ ४ ॥ (६।१६६।७)

शुभाशुभाः क्रिया नित्यं कुर्वन्परिहरन्पि ।

पुनरेति न संसारपसंसकम्पना मुनिः ॥ ५ ॥ (६।१६६।३३)

शुभाशुभाः क्रिया नित्यमकुर्वन्पि दुर्मेतिः ।

नियञ्जत्येव संसारे परित्यक्तपनाः शूठः ॥६॥ (३।१६६।३४)

यो दान्तस्याया मनोवृत्तेर्निश्चय उपादेयताप्रत्ययो वासनाभि-

धानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते ॥ ७ ॥ (४।३८।२)

चेष्टावशात्तादृक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः
स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति । फलभोक्तृत्वं नाप्य कर्तृत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥ (४।३८।३)

दुर्धसोऽकुर्वतो वापि स्वर्गोऽपि नरकेऽपि वा ।

यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ९ ॥ (४।३८।४)

तस्मादज्ञातसत्त्वानां पुंसां कुर्यतामकुर्वतां च कर्तृत्वा नतु ज्ञातत-
त्त्वानामवासनत्वात् ॥ १० ॥ (४।३८।५)

ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः दुर्धन्नपि फलं नानुसंद-
धाति । अथच स्पन्दमात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः सम्भाष्यमपि
फलमारमैवेष्टं सर्वमेव कर्मफलमनुभवति ॥ ११ ॥ (४।३८।६)

मनो यत्करोति तत्कृतं भवति धनं करोति तन्न कृतं भवति
अतो मन एव कर्तृ न वेदः ॥ १२ ॥ (४।३८।७)

अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावा-
सिते चेतसि श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रप-
तनं परमपुष्टमपुष्टमनुभवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति । एवमनयोः
शय्यासनश्वभ्रपातयोरेकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता संपन्नो द्विती-
यश्च श्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता सम्पन्नश्चित्तवशाच्चस्माच्चित्तं तन्मयो
भवति पुरुष इति सिद्धान्तः । तेन तत्र कर्तुरकर्तृत्वा नित्यमसंसक्तं
भवतु चेत्तः ॥ १३ ॥ (४।३८।१२-१३)

एवं मनः सर्ववर्षणा सर्वहिताना सर्वभावाना सर्वलोकाना
सर्वगताना योज तस्मिन्स्थिते सर्वकर्माणि परिहृतानि भवन्ति
सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्माणि लयशुभयान्वि । मानसेनापि
कर्मणा यत्कृतेनापि हो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न रञ्जनानुपैत्य-
न्यतिरिक्तात् ॥ १४ ॥ (४।३८।१६)

यथा बालो मनसा नगरस्य निर्माणं निर्मष्टं च कुर्वन्नगरनिर्मा-
णं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति नोपदेयवया सुखदुःखमकृत्रिम
मिति पश्यति नगरनिर्मयन च मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि
लीलयानुभवमपि न दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्यतः
गुर्वन्नपि ॥ लिप्यत एवेति ॥ १५ ॥ (४।३८।१७)

शुभाशुभात्मकर्मस्य नाशनीय विवेकिना ।
तन्नास्तीत्यबरोधेन तच्चहानेन लिप्यति ॥ १६ ॥ (५।३।७)
अपेक्षनमस्येय यद्वासनमासितम् ।
शान्त समप्रगुणैर ॥ कर्मत्याग उच्यते ॥ १७ ॥ (५।३।२४)
समूलकर्मसंस्थानेनैव ये शान्तिमास्थिताः ।
नैव तेषां कृतेनार्यो नाकृतेनेह कथन ॥ १८ ॥ (५।३।२७)

इत्येव नियमनामप भावयित्वा

त्यक्त्वा भृशं पुरुषकर्मविचारशङ्कां ।

निर्वासनः सकलसंस्कलनाविमुक्तः

सर्विदगुर्ननु यथाभिप्रेतेच्छमास्व ॥ १९ ॥ (५।२८।३२)

ये त्वेव कर्मसंत्यागमकृतान्यत्प्रकृते ।

अत्यागं त्यागरूपात्म गगनं वात्स्यन्ति ते ॥ २० ॥ (६।३।३४)

कर्मत्यागे स्थिते बोधाज्जीवन्मुक्तो विवासनः ।

गृहे तिष्ठत्वरस्ये वा शाम्यत्वभ्येतु बोद्धवम् ॥ २१ ॥ (६।३।३७)

मेहमेवोपशान्तस्य विजनं दूरकाननम् ।

अशान्तस्याभ्यरण्यानि विजना सजना पुरी ॥ २२ ॥ (६।३।३८)

[७] कर्मयोगः :-

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुनः परायणम् ।

एस्य नास्त्यम्बरं पटं कम्बलं किं त्यज्यत्यसौ ॥ १ ॥ (६।८।१७)

बहुनात्र किमुक्तेन सत्तेषादिदमुच्यते ।

संकल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ २ ॥ (६।९।२७)

नेह कार्यं न वाकार्यमस्ति किञ्चिन्न कुत्रचित् ।

सर्वं शिवमर्जं शान्तमनन्तं प्राग्ब्रह्मास्यताम् ॥ ३ ॥ (६।९।२८)

सर्वकर्मफलाभोगमलं विस्मृत्य सुप्तवत् ।

मवाहपतिं कार्ये स्पन्दस्व गतवेदनम् ॥ ४ ॥ (६।९।२९)

यथाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तो न सदा सदा ।

सुकुरेणाकलङ्गेन प्रतिबिम्बक्रिया यथा ॥ ५ ॥ (६।९।३१)

एतदेव परं धैर्यं जन्मभ्यरनिवारणम् ।

यदवासनमभ्यस्ता निजकर्मसु कर्तृता ॥ ६ ॥ (६।९।३४)

प्रतिषेधविधीनां तु तज्ज्ञो न विषयः क्वचित् ।

शान्तसर्वेण्येच्छस्य कोऽस्य किं वक्ति किंकृते ॥ ७ ॥ (६।९।३५)

भ्रह्मस्तु द्वित्वचित्तात्किणानियमनं विना ।
 गच्छन्न्यायेन मात्स्येन परं दुःखं प्रयाति हि ॥८॥ (६।६६।६)
 मुष्ठास्त्विष्टेष्वाग्निष्टेषु न निमज्जन्ति वस्तुषु ।
 यतेन्द्रियत्वाद्बुद्धत्वाद्यिर्वासनतया तथा ॥ ९ ॥ (६।६६।१०)
 न निन्दयस्ति नानिन्द्यं नोपादेयं न हेयता ।
 न चात्मीयं न च परं कर्म श्विपयं क्वचित् ॥१०॥ (६।६६।११)
 महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानय ।
 सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥११॥ (६।११५।१)
 रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
 यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्मास उच्यते ॥१२॥ (६।११५।१२)
 न किञ्चन द्वेष्टि न किञ्चिदभिकाङ्क्षति ।
 भुङ्क्ते च मरुते सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥१३॥ (६।११५।१३)
 सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिग्रहाः ।
 विषा येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥१४॥ (६।११५।१४)
 भ्रन्तः संसृक्तसर्वांशो धीवरामो विवासनः ।
 परिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १५ ॥ (६।१८।१८)
 उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवर्तिमान् ।
 भ्रन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥१६॥ (६।१८।१९)
 भ्रन्तैरैराश्रयमादाय बहिराशोन्मुखोदितः ।
 बहिस्तपोऽन्तरा शीले लोके विहर राघव ॥१७॥ (६।१८।२१)
 परिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
 कर्ता बहिरकर्तान्तलोके विहर राघव ॥ १८ ॥ (६।१८।२२)

बहिलो मोचिताचारस्त्वन्तराचारवर्जितः ।

समो ह्यतीव तिष्ठत्वं संश्रान्तसकलैषणाः ॥२६॥ (४।१५।४४)

सर्वैषणाविशुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता ।

कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्य संस्थितिः ॥२७॥ (४।१५।४५)

शुद्धं सदसतोर्मध्यं ब्रह्मं शुद्ध्याजलम्ब्य च ।

सवाङ्माभ्यन्तरं दृश्यं मागृह्यन् विमुञ्च मा ॥२८॥ (४।१६।१४)

अत्यन्तविरतः स्वस्यः सर्वचासविचर्जितः ।

ध्योमवतिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥२९॥ (४।१६।१५)

यथैव कर्मफलं कामना नास्ति धोमताम् ।

तथैव कर्मसंस्थाने कामना नास्ति धोमताम् ॥३०॥ (३।८८।१२)

अतः सुपुप्तोपमया धिया निष्कामया वया ।

सुपुप्तजुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतम् ॥ ३१ ॥ (३।८८।१३)

गन्धर्वैर्लोकनिष्ठस्य यथा धान्यस्य पादयोः ।

स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दस्व कर्मसु ॥ ३२ ॥ (३।१।१५)

स्पन्दस्वाकृतसंकल्पं सुखदुःखान्पभावयन् ।

प्रवाहवतिते कार्ये चेष्टितोन्मुक्तशब्दवत् ॥ ३३ ॥ (३।१।१७)

रसभावनमन्तस्तै मालं भवतु कर्मसु ।

दारुपन्ध्रमयस्येव परार्थयिव कुर्वतः ॥ ३४ ॥ (३।१।१८)

नीरसा एव ते सन्तु समस्तेन्द्रियसंविदः । (३।१।१९)

चिदानन्दरसान्येव प्रवृत्तान्यपि धारय ॥ ३५ ॥ (३।१।२१)

अवाप्तमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।

शनैश्चक्रभ्रमायोग इव स्पन्दस्व कर्मसु ॥ ३६ ॥ (३।१।२२)

[८] आर्यलक्षणम् :-

कर्तव्यमाचरन्कापयकर्तव्यमनावरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः ॥१॥ (३।१२६।५४)

यथाचारं यथाज्ञानं यथाचित्तं यथास्थितम् ।

व्यवहाररूपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥२॥ (३।१२६।५५)

७—आत्मानुभवः

[१] आत्मानुभवोदयलक्षणानि :—

जन्तोः कृतविचारस्य विगतद्वृत्तिचेतसः ।

मननं त्यजतो ज्ञात्वा किञ्चित्परिणवात्मनः ॥ १ ॥ (४।२२।१)

दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेक्षुषः ।

दृष्टारं पश्यतो स्पर्शमदृष्टारमप्ययतः ॥ २ ॥ (४।२२।२)

जागर्तव्ये परे तस्य जागरूकस्य जीवतः ।

सुप्तस्य घनसंभोदप्रथे संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ (४।२२।३)

पर्यन्तात्यन्तवराण्यास्सारसेष्वरसेष्वपि ।

भोगेष्वामोगस्येषु विरक्तस्य निराश्रिपः ॥ ४ ॥ (४।२२।४)

संसारवासनाजाले स्वगजाल इवासुना ।

प्रोक्षिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरहसा ॥ ५ ॥ (४।२२।५)

कातकं फलप्रासाद्य यथा वारि प्रसीदति ।

तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ६ ॥ (४।२२।६)

नारागं निख्यासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।

विनिर्वाति मनो मोहाद्विदग्धः पञ्चरादिव ॥ ७ ॥ (४।२२।७)

शान्ते संदेहदौरात्म्ये मतकौतुकविध्रमम् ।

परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ८ ॥ (४।२२।८)

जनितोत्पन्नसौन्दर्या दूरादस्त्वमथोक्तता ।

सप्तोदेति सर्वत्र शान्ते वात इवार्धवे ॥ ९ ॥ (४।२२।११)
 ग्रन्थकारमयी मूला बाह्यजर्जरितान्तरा ।
 तनुत्वमेति सप्तास्वासानेवोदये क्षपा ॥ १० ॥ (४।२२।१२)
 दृष्टचिन्नास्करा मज्ञा पद्मिनी पुण्यपङ्कजा ।
 विक्रसत्पमलोद्योता मातर्धाराविरूपिणी ॥ ११ ॥ (४।२२।१३)
 मङ्गाद्दृढहारिण्यो मुचनारुद्रनक्षमाः ।
 सत्त्वलब्धाः मन्वर्षन्ते सरुलेन्दोरिवाश्रयः ॥ १२ ॥ (४।२२।१४)
 तरङ्गवर्दिमे लोकाः मयान्त्यायान्ति चेतसः ।
 प्रोदीदुर्वन्ति चाह ते न ह मरणजन्मनी ॥ १३ ॥ (४।२२।१५)
 विप्रेरु वदिते शीते मिथ्या अपमरूदिता ।
 क्षीयते वासना साधे मृगतृष्णा मराविष ॥ १४ ॥ (४।२२।१६)

[२] आत्मस्वरूपे स्थितिः :-

अर्षोर्दृष्टान्तरचित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ।
 निरस्तमनना यासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥ (३।११७।८)
 संशान्तसर्वसङ्कल्पा या शितान्तरिच स्थितिः ।
 जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥ २ ॥ (३।११७।९)
 ग्रहतामो क्षते शान्ते मेदे निस्पन्दता गते ।
 अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।११७।१०)

[३] आत्मानुभूतेरनुपमेयत्वम् :-

अरकारे परिक्षीणे पावस्या सुखपोदना ।

सावस्या भरिताकारा सा सेव्या संपयवतः ॥१॥ (५।६४।४७)

पम्पूष्णार्णवप्रख्या न वा गोचरमेति नः ।

नोपमानमुपादत्ते नानुवावति रञ्जनम् ॥ २ ॥ (५।६४।४८)

केवलं चित्पकाज्ञांशकलिका स्थिरतां गता ।

तुर्या वेत्याप्यते दृष्टिस्तत्तया सोप्रीयते ॥३॥ (५।६४।४९)

अदूरगतसादृश्यात्सुपुप्तस्योपलक्ष्यते ।

सावस्या भरिताकारा गगनश्रीरिवाकृता ॥४॥ (५।६४।५०)

मनोर्हकारविलये सर्वभाषान्तरस्थिता ।

समुधेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी ॥ ५ ॥ (५।६४।५१)

सा स्वयं योगसंसिद्धा सुपुष्पा दूरभाविनी ।

न गम्या धवसां राम हृद्येपेहानुभूयते ॥ ६ ॥ (५।६४।५२)

अनुभूतिं विना तत्त्वं सखडादेर्नानुभूयते ।

अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ७ ॥ (५।६४।५३)

आत्मज्ञानविदो वान्ति यां गतिं गतिकोविदाः ।

परिवृतास्तत्र शकश्रीर्मेरुचृणालवायते ॥ ८ ॥ (५।६४।५४)

पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ।

■ तत्पश्यामि यन्नाम पाण्डित्यादविरिच्यते ॥९॥ (५।६४।५५)

[४] परमार्थानुभवे मनसोऽभावः :-

अविद्यत्वात्चित्तत्वान्मायात्वात्चासदेव हि ।

ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं अणदन्यत्त्वदत्तवत् ॥१॥ (५।८१।३)

वक्रारोहभ्रपस्यान्ते पर्वतस्पन्दनं यथा ।
 मौल्यमोहभ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे ॥२॥ (५।८१।५)
 मृतं चित्तं गता तृष्णा मन्त्रीणो मोहपञ्जरः ।
 निरहंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्मयुद्धवान् ॥३॥ (५।८१।६)
 परमार्थफले ज्ञाते मृत्तौ परिणतिं गते ।
 बोधोज्यसन्नवत्पाशु परमार्थो मनोमृगः ॥ ४ ॥ (५।८१।७)
 यथापि सा मृगता याति मन्त्रीणस्नेहरीपवत् ।
 परमार्थदर्शनास्ते तन्मनन्तावभासिनी ॥ ५ ॥ (५।८१।८)
 मनस्ता कापि संपाति तिष्ठत्यच्छैव बोधता ।
 निर्वाणा निर्बिभामा च सर्वाज्जलवांस्तिका सती ॥६॥ (५।८१।९)
 सुविचित्रतया चित्तसत्ता बोधतयोदिता ।
 अनाद्यन्ता भवत्यच्छमकाशफलदायिनी ॥७॥ (५।८१।१०)
 स्वप्नेष ततस्तत्र निरस्तसकलैषणम् ।
 अनाद्यन्तप्रनायासं ध्यानमेवावशिष्यते ॥ ८ ॥ (५।८१।११)
 परमार्थैकतामेत्य न जाने क मनो मतम् ।
 ■ वासना क कर्माणि क हर्षाभिरसंविदः ॥ ९ ॥ (५।८१।१२)

[५] नाविद्यायाः पुनर्निवर्तनम् :-

क्षीणे स्वहृदयमन्यौ न मन्योऽस्ति पुनर्गुणैः ।
 यत्रेनापि पुनर्वदं केन वृन्ते च्युतं फलम् ॥ १ ॥ (५।७४।७५)
 परव्यसनिनो नारी व्यप्यापि हृदकर्मणि ।

तदेवास्यादयत्यन्तः परसङ्ख्यसायनम् ॥ २ ॥ (५।७४।८३)

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विभ्रान्तिमागतः ।

न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ॥३॥ (४।७४।८४)

अविद्या संपरिज्ञाता न चैवं परिकर्षति ।

मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्पुलं नावकर्षति ॥ ४ ॥ (५।७४।२०)

अविद्या संपरिज्ञाता यदेव हि तदैव हि ।

सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगभूः ॥५॥ (५।६४।१३)

[६] परमा तृप्तिः :—

मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्भद्रः केनास्मि वै पुरा ।

अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविदम्बना ॥१॥ (५।२६।१०)

न यन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति मौर्ख्यं मे क्षयमागतम् ।

किं मे ध्यानविज्ञासेन किं वा ध्यानेन मे भवेत् ॥२॥ (५।२६।११)

ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्थं स्वमवलोकयत् ।

यदापाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥३॥ (५।२६।१२)

न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगान्नाप्यभोगिताम् ।

अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतञ्जरः ॥४॥ (५।२६।१३)

न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ ।

न मे ध्यानदशाकार्यं न कार्यं विमवेन मे ॥५॥ (५।२६।१४)

नाहं मृतो न जीवामि न सञ्जासन्न सन्मयः ।

नेहं मे नैव चान्यन्मे नपो महापदं वृद्धत् ॥६॥ (५।२६।१५)

इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्र तु संस्थितः ।

नेह वास्तु क्षणद्वार्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः ॥७॥ (५।२६।१६)
 किं मे ध्यानदृशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
 यदापाति तदापातु नाहं किञ्चन मे कश्चित् ॥८॥ (५।२६।१७)
 न किञ्चिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
 तत्कस्यास्य करोमीदं किञ्चित्कृतकर्म वै ॥९॥ (५।२६।१८)
 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने । (५।३५।३८)
 अस्ति सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो नतु कुत्रचित् ॥१०॥ (५।१०७।२६)
 यदापाति तदापातु यत्पपाति यदापातु तत् ।
 सुतेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु ॥११॥ (५।३५।३६)
 मुखदुःखान्युपायान्तु यान्तु वाप्यहमेषु कः ।
 वासना विविधा देहे त्वस्त चोदयमेव वा ।१२॥ (५।३५।४०)
 देहस्याहमहं देहोति क्षीणे चित्तविभ्रमे ।
 त्यजामि न त्यजामीति किं मुखा कलनोदिता ॥१३॥ (५।४०।१२)
 प्राप्तानुत्तमविभ्रान्तिर्लभ्यालम्बपरास्पदः ।
 अतिवृत्तिषट् प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ॥ १४ ॥ (५।७४।३५)
 सर्वत्रैव हि तुभ्यामि सर्वत्रैव श्मे मयी ।
 अवाञ्छन्स्त्वान्मनसः सर्वत्रानन्दवानहम् ॥१५॥ (५।१०७।२७)
 इदं मुखं नैति पियुने क्षयपागते ।
 सममेव पदे शान्ते विद्यामीह ययासुखम् ॥१६॥ (५।१०६।७०)

८-जीवन्मुक्तिः

[१] जीवन्मुक्तलक्षणानि :—

न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।
अन्तर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥ (ई० १६६।१)
सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि ।
मनापि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥ २ ॥ (ई० १६८।२७)
यस्य कस्मिंश्चिदप्यर्थे क्वचिद्रसिकतास्ति नो ।
व्यवहारवतोऽप्यन्तः स विश्रान्त उदाहृतः ॥ ३ ॥ (ई० १६६।८)
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
यथाप्राप्तं विहरतः स विश्रान्त इति स्मृतः ॥ ४ ॥ (ई० १६६।६)
नालम्बते रसिकतां न च नीरसतां क्वचित् ।
नार्थेषु विचरत्यर्थी वीतरागः सरागयत् ॥ ५ ॥ (ई० १०२।१३)
उद्दिग्दन्तेऽपि नो लोकाल्लोकाभोद्वेजयन्ति च । (ई० १६८।२)
तेषां तनुत्वमायान्ति लोममोहादयोजयः ॥ ६ ॥ (ई० १६८।१)
मनोहमधुराचाराः प्रियपेशलवादिनः । (ई० १६८।३)
विवेचितारः कार्याणां निर्णेतारः क्षणादपि ॥ ७ ॥ (ई० १६८।४)
अनुद्वेगकराचारा धान्धवा नागरा इव
बहिः सर्वसमाचारा अन्तः सर्वार्थशीतलाः ॥ ८ ॥ (ई० १६८।५)
उपेक्षते न सम्प्राप्तं नाप्राप्तमभिवान्छति ।

सोम्यसौम्यो भवत्यन्तः शीतलः सर्ववृत्तिषु ॥६॥ (३।४५।१०)

प्रवाहपतिते कार्ये कायसंकल्पवर्जितः ।

तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स परिहृत उच्यते ॥१०॥ (३।२२।५)

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रवन्त्राण्योग्मिक्तः ।

निर्गच्छति जगज्जात्मातज्जरादिव केसरी ॥११॥ (३।२२।२)

सर्वकर्मफलस्पागो नित्यहृत्सो निराश्रयः ।

न पुरायेन न पापेन लिप्यते नेतरेण च ॥१२॥ (३।२२।५)

वासनान्नन्यपरिच्छन्ना इव नुत्यन्त्यलं शनैः ।

कोपस्तानवमापाति मोहो मान्यं हि गच्छति ॥१३॥ (३।२१।४)

मुदितायाः श्रियो वक्रं न मुञ्चन्ति फलाचन । (३।२१।३)

न निन्दन्ति न मन्दन्ति जीवितं मरणं क्वा ॥१४॥ (३।२२।२)

केषुचिन्नालुवध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः । (५।६३।३५)

जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सम्राट्कमेव तिष्ठति ॥१५॥ (५।६३।२४)

परिपूर्णमना मानी मौनी शत्रुषु पापलः । (५।६३।३६)

सम्पत्स्वापत्सु चोपामु रमणेषूत्सवेषु च ॥१६॥ (५।६३।५२)

विहरन्नापि नोद्वेगी नानन्दमुपगच्छति ।

अन्तर्युक्तमना नित्यं कर्मकलेव तिष्ठति ॥ १७ ॥ (५।६३।५३)

न विभेति न वादते वैशयं न च दोनताम् ।

समः स्वस्यमना मौनी धारस्तिष्ठति शैलवत् ॥१८॥ (५।६३।५५)

आत्मवानिह सर्वस्मादवीतो विगतैषणः ।

आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ १९ ॥ (५।६६।१६)

न तस्यापो नमोयत्या न सिद्धया न च भोगकैः ।

न प्रभावेण नो धानैर्नाशामरणजीवितैः ॥२०॥ (५।८६।१८)
 सप्रग्रसुखभोगात्पा सर्वाशास्त्रिव संस्थितः ।
 करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ॥२१॥ (५।७७।१९)
 उदासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु ।
 नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि न शोचति न हृष्यति ॥२२॥ (५।७७।२०)
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा ।
 भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥२३॥ (५।७७।२१)
 बालो बालेषु वृद्धो वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
 युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥२४॥ (५।७७।२२)
 न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
 न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न क्वबुभिः ॥२५॥ (५।७७।२३)
 सर्वं सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च ।
 अनुपादेयसर्वार्थो बालवच्च विचेष्टते ॥२६॥ (५।७७।२४)
 स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः ।
 न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनामपि हि गृह्यते ॥२७॥ (५।७७।२५)
 न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन ।
 न ममत्तो न स्त्रिणात्मा नोद्विग्नो न च हर्षवान् ॥२८॥ (५।७७।२६)
 श्रयत्नोपनतं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।
 भुङ्क्षते भोगमरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥२९॥ (५।७७।२७)
 सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । (५।१८।६)
 रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिक्रम्यते ॥ ३० ॥ (५।७७।२८)
 इमं विश्वपरिस्पन्दं फरीषीत्यस्तवासनम् ।

प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ ३१ ॥ (५।६।१)
 यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेऽप्य उत्पत्ते ।
 सप्त सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति ॥ ३२ ॥ (५।६।१०)
 घनागताना भोगानामवाञ्छनमकुर्वन्मम ।
 घ्राणताना च सम्भोग इति पण्डितलक्षणात् ॥ ३३ ॥ (४।४६।८)
 न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहार अगद्व्यसम् ।
 सर्वमेवानुवर्तन्ते पाप्मावारविदो जनाः ॥ ३४ ॥ (४।४६।२६)
 विगतैच्छा ययामप्यव्यवहारानुवर्तिनः ।
 विपरन्ति सप्तभुक्ताः स्वस्था वेश्ये स्थिताः ॥ ३५ ॥ (४।४६।२६)
 यो धैकनिष्ठता यातो जायत्येष सुपुत्रवत् ।
 य आसौ व्यवर्तेव जीवन्मुक्त स उच्यते ॥ ३६ ॥ (३।६।५)
 शान्तसत्सत्कलनः कलागानपि निष्कलः ।
 यः सविद्योऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३७ ॥ (३।६।१२)
 यस्य नाहकुलो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।
 कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३८ ॥ (३।६।६)
 पुत्रदारसभयाणि मित्राणि च धनानि च ।
 जन्मान्तरकृतानीव स्वप्नजानीव पश्यति ॥ ३९ ॥ (३।४५।१४)
 न स चेतयते काश्चिन्नलोकदत्तधनैषणाः ।
 अपूर्वपदविधान्तो जीवन्नेव यया शवः ॥ ४० ॥ (३।४५।१७)
 आपत्सु ययाकाल सुखदुःखेऽप्यनारम्भम् ।
 न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ ४१ ॥ (३।१६।१८)
 ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्येष्टानिष्टवस्तुषु ।

सुपुनवच्चरति यः स मुक्त इति होच्यते ॥ ४२ ॥ (५।१६।१६)

हेयोपादेयकलने भगेत्यहमिहेति च ।

यस्यान्तः संपरिद्वीणो स जीवनमुक्त उच्यते ॥ ४३ ॥ (५।१६।२०)

हर्षाभयक्रोधकापकार्पण्यद्वष्टिभिः ।

न परामृश्यते योजन्तः स जीवनमुक्त उच्यते ॥ ४४ ॥ (५।१६।२१)

सर्वप्रकृतकार्यस्थो मय्यस्यः सर्वदृष्टिषु ।

ध्येयं तं वासनात्यागमबलम्य व्यवस्थितः ॥ ४५ ॥ (५।१८।३)

सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः ।

वियेकोद्यतदृष्टात्मा प्रयोधोपवनस्थितिः ॥ ४६ ॥ (५।१८।४)

सर्वातीतपद्मालम्बी पूर्णोन्दुशिशिराशयः ।

नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ४७ ॥ (५।१८।५)

सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।

अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ॥ ४८ ॥ (५।७४।३३)

निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्लिष्यन्पनिजश्रमः ।

द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ ४९ ॥ (५।७४।३४)

सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किञ्चिदपि बाञ्छति ।

सर्वानुमोदितानन्दो न किञ्चिदनुमोदते ॥ ५० ॥ (५।७४।३६)

सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः ।

सर्वाशासम्परित्यागी जीवनमुक्त इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ (५।७४।३८)

जीवनमुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।

प्रकृतेनायकार्याणि किञ्चित्कुर्वन्ति वा नवा ॥ ५२ ॥ (३।११८।१८)

आत्मारामतया तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन ।

जगत्क्रियाः सुसंयुक्तान्ख्यालोकाः स्त्रियो यथा ॥५३॥ (३।१।१८।२०)
 नाभिनन्दन्ति सम्प्राप्तं नाप्राप्तमगिरोचति ।
 केवलं विगताशङ्कं सम्प्राप्तमनुवर्तते ॥ ५४ ॥ (३।१२२।१४)
 नोदेति नास्तथायाति सुखे दुःखे सुखप्रभा ।
 यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥५५॥ (३।१।६)
 रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्पि ।
 योज्यत्वर्षोभयद्वन्द्वस्यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५६॥ (३।१।८)
 यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्येपि शीबलः ।
 पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५७॥ (३।१।१३)

[२] जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति :-

हेयोपादेयदृष्टी द्वे यस्य क्षीणे हि तस्य वै ।
 क्रियास्वायेन कोऽर्थः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा ॥ १ ॥ (३।१६६।१)
 न तदस्तीह वक्ष्याज्यं ह्यस्योद्देगकरं भवेत् ।
 न वास्ति यदुपादेय तज्ज्ञसंश्रयता गतम् ॥ २ ॥ (३।१६६।३)
 ह्यस्य नार्थः कर्मत्यागैर्नार्थः कर्मसमाश्रयैः ।
 तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ ३ ॥ (३।१६६।४)
 नित्यं प्रजुह्वितास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।
 भ्रातृपैकतत्त्वसन्निष्ठाः सदैव गुप्तप्रापयः ॥ ४ ॥ (५।६२।६)
 काकतालीयवदृष्टा क्रियाः कुर्वन्ति ते सदा ।
 न कुर्वन्त्यपि वै किञ्चिज्ज्ञेया कचिदपि ग्रहः ॥५॥ (३।६६।१०१)
 ख्यालोकमनस्कारान्कुर्वन्पि न किञ्चन ।

॥ करोत्यनुपादेयाच्च ज्ञस्यैव हि कर्तृता ॥ ६ ॥ (१।१२)

यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा भव-
तेति । यत्र स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किञ्चिदपि सम्भवति तत्रात्मा
किमिव बाह्यैकमनुस्मरन्भावतु किमुपैतु ॥७॥ (४।३७।१०)

अत इदमोहितमिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः ।
अतो निरिच्छतायामात्मा न किञ्चिदपि करोति कर्तृकरणकर्म-
णानेकत्वाद् नच निरिच्छस्यात्मनो नैकर्म्यमभिमतम् , द्वितीया-
या कल्याणाया अभावाद् ॥ ८ ॥ (४।३७।११)

[३] जीवन्मुक्तो महाकर्ता :—

धर्माधर्मौ महाभाग शङ्काविरहिताक्षयः ।

यः करोति यथाप्राप्तौ महाकर्ता स उच्यते ॥१॥ (१।११५।११)

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।

यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता ॥ उच्यते ॥२॥ (१।११५।१२)

यौनवन्निरहंभावो निर्मलो मुक्तमत्सरः ।

यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते ॥३॥ (१।११५।१३)

शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मौ कुशङ्कया ।

भतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥४॥ (१।११५।१४)

उद्वेगानन्दरहितः समया स्वच्छया धिया ।

न शोचते यो नोदेति महाकर्ता स उच्यते ॥५॥ (१।११५।१६)

उदासीनः कर्तृतां च कर्माकर्माचरन्व यः ।

समं यात्यन्तरत्यन्तं महाकर्ता स उच्यते ॥६॥ (१।११५।१७)

स्वभावेनैव याः शान्तः सपत्न्या न जहाति वै ।

शुभाशुभं हाचरन्त्यो महाकर्ता स उच्यते ॥७॥ (११५।१६)

जन्मस्थितिविनाशेषु सोदयास्वमयेषु च ।

सममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥८॥ (११५।२०)

[३] जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः :-

व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ।

हानेतौ सुसमौ नूनमसवेष्ट पद गतौ ॥९॥ (११५।२२)

अकर्तुं कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।

दूरगतमना जन्तुः कयासंभ्रवण्ये यथा ॥ १० ॥ (११५।२३)

अकुर्वदपि फलं चेतः प्रधनवासनम् ।

निस्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥११॥ (११५।२४)

चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानप्लुतम् ।

ए विद्धि केवलीमात्रं सा शुभा निर्वृत्तिः परा ॥१२॥ (११५।२५)

पृथगेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।

शान्ताहकृतिद्रोषाणां विजना वनभ्रमयः ॥ १३ ॥ (११५।२६)

अरण्यसदने तुल्ये समाहितमनोऽश्वात् । (११५।२७)

अन्तः शीतलतायां तु सन्धाया शीतल जगत् ॥१४॥ (११५।२८)

सर्वभावपदातीतं सर्वभावस्मयकं च वा ।

यः पश्यति सदात्मनं ॥ समाहित उच्यते ॥१५॥ (११५।२९)

स सर्वगतमात्मानं पश्यन्तस्तुष्यन्तन्तयोः ।

न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥१६॥ (११५।३०)

ईदृशाशयसम्पन्नो महासत्त्वपटं गतः ।

तिष्ठतु देतु वा यातु मृतिमेतु न वत्स्वितिम् ॥६॥ (५।५६।०१)

वसतूत्तमभोगादये स्वग्रहे वा जनाकुले ।

सर्वभोगोज्झिताभोगे सुमदत्ययवा वने ॥१०॥ (५।५६।५२)

उदामपन्नमथं पानतत्परो वापि नृत्पतु ।

सर्वसत्त्वपरित्यागो सममायातु वा गिरौ ॥११॥ (५।५६।५३)

चन्दनागुरुकर्पूरैर्वपुषां परितिम्यतु ।

ज्वालाजडिलबिस्तारे निपतत्वयवाज्जले ॥१२॥ (५।५६।५४)

पापं करोति सुमदहहलं पुण्यमेव च ।

अथ वा मृतिमायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ १३ ॥ (५।५६।५५)

नासौ किञ्चिन्न तत्किञ्चित्कुत तेन मदस्त्वना ।

नासौ फलद्वयाप्नोति हेम पद्मगन्धं यया ॥१४॥ (५।५६।५६)

[५] जीवन्मुक्तो महामोक्ता :—

न बाञ्छता न त्यजता दैवमाप्ताः स्वभावतः ।

सरितः सागरेणैव भोक्तव्या भोगधूमवः ॥ १ ॥ (१।३९।५१)

अयत्नोपनर्तं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।

भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकोमिव लोचनम् ॥२॥ (५।७४।६३)

फाफतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।

स्वादिताप्यङ्ग घोरस्य न दुःखाम न तुष्ट्यो ॥३॥ (५।७४।६४)

अनागतानां योगानामवाच्छनमकृत्रिमम् ।

प्रागतानां च सम्भोग इति परिदत्तलक्षणम् ॥४॥ (७।४६।८)

न किञ्चन द्रष्टुं तथा न किञ्चिदभिज्ञांक्षति ।

भुङ्क्ते च मनुते सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥५॥ (१।११५।२१)

नादत्तेऽप्याददानश्च नाचरत्याचरन्नपि ।

भुञ्जानोर्जपि न यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ (१।११५।२२)

साक्षिबत्समस्तं लोकाव्यपहारमस्तिन्नयोः ।

पर्यत्यपगतेच्छं यो महाभोक्ता स उच्यते ॥७॥ (१।११७।२३)

ज्जलामरणाप्यप्येव रज्यं दारिद्र्यमेव च ।

रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते ॥८॥ (१।११८।२४)

महान्ति सुखदुःखानि यः पयासीव सागरः ।

समं समुपगृह्णाति महाभोक्ता स उच्यते ॥९॥ (१।११९।२५)

कृत्स्नलक्षणां तित्तममृष्टं मृष्टमुच्यते ।

अथमपोर्ध्वं साम्येन महाभोक्ता स उच्यते ॥१०॥ (१।१११०।२६)

सरसं नीरसं चैव सुरतं विरक्तं तथा ।

यो पर्यति सः सौम्यो महाभोक्ता स उच्यते ॥११॥ (१।११११।२७)

क्षारं खण्डप्रकारे च शुभे वाप्यशुभे तथा ।

सन्ता सुस्तिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ॥१२॥ (१।१११२।३०)

इदं भोग्यमभोग्यं चैत्येव त्यक्त्वा विकल्पितम् ।

गताभिलाषं यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥१३॥ (१।१११३।३१)

आपदं सम्पदं मोहमानन्दमपरं परम् ।

यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते ॥१४॥ (१।१११४।३२)

[६] जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यम् :—

स उत्तमपदालम्बो चक्रभ्रमरदास्थितः ।

शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥ (४।२३।१)

तस्येयं भोगमोक्षार्थं तज्ज्ञस्योपवनोपमा ।

सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २ ॥ (४।२३।२)

रम्येयं देहनगरी राय सर्वगुणान्विता ।

ज्ञस्यानन्तविलासाद्वया स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥ ३ ॥ (४।२३।३)

स्वशरीरमनोज्ञस्य सर्वसौभाग्यसुन्दरी ।

सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ ४ ॥ (४।२३।४)

अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका ।

ज्ञस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका ॥ ५ ॥ (४।२३।५)

तृष्णासारपरावर्ते कामसंभोगदुर्महे ।

न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रवेवने ॥ ६ ॥ (४।२३।६)

सुखावधैषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।

भोगमोक्षमदा चैषा शक्रस्येवाभरावती ॥ ७ ॥ (४।२३।७)

अप्रस्थः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन् ।

विश्वकल्पकुतान्मुत्त्वा पुंसामधिगतार्थभाक् ॥ ८ ॥ (४।२३।८)

इन्द्रियाणां न हरति प्राप्तमर्थं कदाचन ।

नाददाति तथा प्राप्तं संपूर्णं शोभतिष्ठते ॥ ९ ॥ (४।२३।९)

स्वाधयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयन्ति ये ।

ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वेन्द्रियारयः ॥ १० ॥ (४।२४।१)

विवेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।

तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागवर्ल यथा ॥ ११ ॥ (४।२४।२)

[७] यथाप्राप्तास्त्ववस्थासु जीवन्मुक्तानां स्थितिः :-

यावद्देहमवस्थासु सप्तचिन्तयैव ये ।

कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते कृत्स्नविदः शठाः ॥१॥ (१।१०४।४०)

ये क्षतावविदो मूढा राजन्बालतयैव ते ।

अवस्थाभ्यः पलायनो गृहीताभ्यः स्वभावतः ॥२॥ (१।१०४।४१)

यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा ।

यो न देहदशामेति स च्छिनत्त्यसिनाम्बरम् ॥३॥ (१।१०४।४२)

एष देहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुचमः ।

पत्साम्यं चेतसो योगाच्चतु कर्मेन्द्रियस्थितेः ॥४॥ (१।१०४।४३)

यावद्देहं यथाचारं दशास्वङ्गं विजानता ।

कर्मेन्द्रियैर्हि स्वातन्त्र्यं नतु बुद्धोन्द्रियैः श्रवचित् ॥ (१।१०४।४४)

क्रमप्रवृत्तमाष्टेः सुखं साध्यं मनोरमम् ।

प्रकृतं कुर्वतः कार्यं दोषः क इव जायते ॥ ६ ॥ (१।१०६।६)

[८] व्यवहारे बुद्धाबुद्ध्योः समानता :—

व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवास्मिन्निपदिताः ।

वासनामात्रमेदोऽत्र कारणं ध्वन्यपोक्षदम् ॥१॥ (४।१५।३७)

यावच्छरीरं तावद्दि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ।

भ्रमसंस्कथियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुद्धवत् ॥२॥ (४।१५।३८)

मुक्तबुद्धोन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि ।

बद्धबुद्धोन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि ॥३॥ (४।१५।४२)

मुखदुःखदृष्टो लोके वन्धपोक्षदृशस्तया ।

हेतुर्वृद्धीन्द्रियाण्येव तेजांसीव प्रकाशने ॥ ४ ॥ (४।१५।४३)

[९] जीवन्मुक्तचित्तम् :—

मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते । (१।१०१।३१)

भूयः प्रजायते चित्तं सत्त्वं भूयो न जायते ॥१॥ (१।१०१।३२)

आत्मविदा हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृष्णाजलमिव व-
र्षति जलवे हिमकण इव चण्डासपे विलीनं तुर्यदृशामुपानतं स्थि-
तम् ॥२॥ (४।३८।६)

भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।

हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥३॥ (५।४२।१४)

जीवन्मुक्ता महात्मानो ये परावरदर्शिनः ।

तेषां या चित्तपद्वी सा सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ४ ॥ (१।२।४२)

जीवन्मुक्तशरीरेषु वासना व्यवहारिणी ।

न चित्तनाश्री भवति सा हि सत्त्वपदं गता ॥ ५ ॥ (१।२।४३)

निश्चेतसो हि तत्त्वज्ञा नित्यं सत्त्वपदे स्थिताः ।

लोलया मन्त्रमन्त्रीह सत्त्वसंस्थितिहेलया ॥ ६ ॥ (१।२।४४)

विवेकविशदं चेतः सत्त्वमित्यभिधीयते ।

भूयः फलति नो योऽहं दग्धग्रीजमिवाङ्कुरम् ॥७॥ (१।२।४७)

अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्ब्रह्म त्रिजगच्चापम् ।

जुहोतीज्जन्तुर्निवर्तन्ते मुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ८ ॥ (१।२।४६)

[१०] तत्त्वज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धेर्भिन्ना :—

तत्त्वज्ञो वाप्यतत्त्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः ।

यथाक्रमं प्रपद्यते तस्योर्ध्वत्वादि सिद्धयति ॥१॥ (५।८६।१६)

आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगर्ह्यणः ।

आत्मस्येव हि सत्तुष्टो न करोति न चेहते ॥२॥ (५।८६।१७)

न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्धया न च भोगकैः ।

न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरसजीवितैः ॥३॥ (५।८६।१८)

यस्तु वा भावितात्मापि सिद्धिजालानि बाञ्छति ।

स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयतिक्रमात् ॥४॥ (५।८६।१९)

द्रव्यकालक्रियामन्त्रप्रयोगाणां स्वभावनाः ।

एतास्ताः शक्तयो राम यद्व्योमगमनादिकम् ॥५॥ (५।८६।२०)

सदा स्वभावयशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः ।

नियत साधयन्त्याशु प्रयोग युक्तियोजिताः ॥६॥ (५।८६।२१)

यथोदेति च यस्येच्छा स तथा यतते तथा ।

यथाफलं तदामोति शो वाप्यह्वरोऽपि वा ॥७॥ (५।८६।२२)

याः फलावलयो येन सश्रद्धाः सिद्धिनामिकाः ।

तास्तेनाधिगता राम निजात्मयत्नदृग्मात् ॥८॥ (५।८६।२३)

[११] जीवन्मुक्तस्य सर्वापह्नानिः :—

वेत्ति नित्यमुदारात्मा द्रैलोक्यमपि यस्तृणम् । (४।३२।३७)

तत्त्यजन्त्यसदः सर्वाः सर्पा इव जरत्त्वचम् ॥१॥ (४।३२।३८)

परिस्फुरति यस्यान्तर्निर्त्यं सत्त्वयमकृतिः । (४।३२।३८)
 ब्राह्मणद्वयिवास्वदं लोकेष्टाः पालयन्ति तम् ॥२॥ (४।३२।३९)
 न पित्रियेन सम्प्राप्तं तेनेदं परमामृतम् ।
 सम्प्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥३॥ (५।३४।७६)

[१२] जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते :—

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मवत्त्वावलोकनात् ।
 यथार्थदर्शिनो ह्यस्य जीवितं तस्य शोभते ॥१॥ (५।३६।४६)
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 यः सप्तः सर्वभाषेषु जीवितं तस्य राजते ॥२॥ (५।३६।४७)
 योजन्तः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
 साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥३॥ (५।३६।४८)
 येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
 चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥४॥ (५।३६।४९)
 ब्रवस्तुसदृशे वस्तुन्यसर्वतः फलनामले ।
 येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ॥५॥ (५।३६।५०)
 सत्यां दृष्टिप्रवृत्त्यै लीलयेयं जगत्क्रिया ।
 क्रियतेऽवाप्तं येन जीवितं तस्य राजते ॥६॥ (५।३६।५१)
 नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहसन्नपि ।
 हेयोपादेयसंप्राप्तो जीवितं तस्य शोभते ॥७॥ (५।३६।५२)
 शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसोयः सरसो यथा ।

यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ॥८॥ (५।३६।१३)
 यस्मिन्भुविषं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते ।
 आनन्दं यान्ति मृतानि जीवितं तस्य शोभते ॥९॥ (५।३६।१४)
 यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूषिण ।
 तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानय ॥१०॥ (५।३६।२)
 पूर्वं विद्या विचार्यते भोगा भोगिभयमदाः ।
 भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनैव पन्नगाः ॥११॥ (५।३६।१८)
 विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः ।
 ता लवकोदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवजम् ॥१२॥ (५।३६।१६)
 असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
 परं विस्तारमायाम्नि प्रावृषीव महापणाः ॥१३॥ (५।३६।४६)
 यत्नं बुद्धिश्च तेजश्च दृष्टव्यस्य वर्धते ।
 सवसन्तस्य वृक्षस्य सौन्दर्याद्या गुणा इवा ॥१४॥ (५।३६।२०)

[१३] प्रबुद्धस्य देहपातानन्तरा गतिः :—

जीवन्मुक्तत्वं त्यक्त्वा देहे फालकरीकृते ।
 विरात्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ १ ॥ (३।६।१४)
 विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
 न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेत्य ॥२॥ (३।६।५)
 सूर्यो भूत्वा प्रवपति बिभ्रुः पाति जगन्नपम् ।
 रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्धनति पञ्चजः ॥ ३ ॥ (३।६।१६)
 स भूत्वा पवनस्वर्गं पते सर्पिसुरासुरम् ।

कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः ॥४॥ (३।९।१७)

भूमिर्भूत्वा विभर्तीमां लोकस्तिविमस्त्रिदताम् ।

तृणगुल्मलता भूत्वा ददाति फलसंततिम् ॥५॥ (३।९।१८)

विभ्रज्जलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुतम् ।

चन्द्रोऽमृतं प्रसवति मृतं हस्तादहर्त्तं विषम् ॥६॥ (३।९।१९)

तैजः प्रकटयत्याशास्वनोत्पान्धं तपो भवत् ।

शून्यं सद्बोधोपतामेति गिरिः सन् रोधयत्यलम् ॥७॥ (३।९।२०)

फरोति जङ्घमं चित्तः स्यावरं स्यावराकृतिः ।

भूत्वाण्वो वलयति भूस्त्रियं वलयो यथा ॥८॥ (३।९।२१)

परमार्कवपुर्भूत्वा प्रकाशान्तं विसारयन् ।

त्रजगन्नसरेणशोधं शान्तमेवावतिष्ठते ॥९॥ (३।९।२२)

यत्किञ्चिदिदमामासि भातं भानमुपैष्यति ।

कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च ॥१०॥ (३।९।२३)

मुवितरेपोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् ।

निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णातराकृति ॥११॥ (३।९।२४)

इति श्रीभीमखनसाल भाषेय, एम ए, डी लिट् इति नाम्ना
 काशीस्थश्रीहिन्दुविश्वविद्यालये दर्शनाध्यापकेन संकलित
 श्रीवाशिष्ठदर्शनाख्य धर्मयोगवाशिष्ठसार ।

विषयानुक्रमिका

अ

विषयः			पृ०
अकारणत्वाज्जगतो विभ्रमस्यम्	...	...	१७५
अज्ञात्वादाः	...	...	१७६, १७६
अज्ञानम्	...	...	१८५
अणुत्यप्राप्तये वेदस्य विलापनम्	...	...	६८
अणुत्यप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः	...	...	६३
अत्यन्ततामसी	...	...	७१
अद्वैतम्	...	...	१०
अधमसत्त्वा	...	...	७१
अधिकाः	...	...	५
अधिकारिगुणप्रतिपादनम्	...	...	५
अधिकारिलक्षणम्	...	...	५
अप्रयुक्तयोधायैव भेदकल्पना	...	...	१६६
अनामयं जीवितम्	...	...	८६
अभायभावना	...	...	२०७
अभ्यासप्रशंसा	...	...	८०
अभ्युदयस्य निम्नारत्वम्	...	...	१८१
अयं सिद्धान्तोऽनधिकारिणे न वक्तव्यः		==	१७८
अविचारवन्तं कोपि देवो न ज्ञानं दातु समर्था			१६२
अविद्ययैवाविधानासः	...	...	२५१

विषयः	पृ०
अविद्या	५८, १६२
अविद्यानाराः	२०१
अविद्याया असत्ता	१६३
अविद्याया न पुनर्निवर्तनम्	२५८
अविद्याया षोषाद्विलयः	१६६
अविद्याद्विलये नाशशब्दो न युज्यते	१६७
असङ्गः	२४२
असङ्गः धेष्टः	२४२
असङ्गः सामान्यः	२४२
असङ्गाभ्यासः	२३१
अस्थिरता	१४
महद्भारः	५७
महद्भारताऽऽदानं जीवस्य	१०
महद्भारोन्मूलनम्	२२७
महद्भारोन्मूलनविधिः	२२८
अहंभायचतुष्टयम्	१०५
अहंभायना	१८५
अहंभाये गलिते सर्वदोषापगमः	२३०
अहं चर्यमिदं विध्यम्	१०७

अथ

आऽऽत्मज्ञानात्संस्तरणम्	११६
आकाशत्रयम्	५१
आजीवनं चर्मत्यागो न युज्यते	१६७
आतिवादिक तालुमयः	६२
आतिवादिकदेहः	५६

विषयः				५०
आत्मव्यातिवादाः	...	...	...	४२
आत्मज्ञानम्	...	...	...	१६
आत्मज्ञानमेव विश्रान्तिसाधनम्	...	...	...	१६
आत्मज्ञाने प्रमाप्न्यम्	...	...	...	२३
आत्मज्ञानं स्वपौरुषविचारभ्यामेव जायते	...	...	...	१६६
आत्मदेयपूजनविधिः	...	...	...	१६४
आत्मदेवेतरो देवो नाराधनीयः	...	...	...	१६१
आत्मनः पुर्यष्टके स्फुरणम्	...	...	...	१०७
आत्मनः सन्निधिमात्रेण पर्युक्ता	...	...	...	१५१
आत्मविस्मरणम्	...	...	...	१८४
आत्मशरीरयोः सम्यग्धाभावा	...	...	...	१०७
आत्मस्वरूपे स्थितिः	...	...	...	१५६
आत्मा	...	...	...	१०२
आत्मा तु न जायते न म्रियते वा	...	...	...	११६
आत्मानन्दः	...	...	...	१७६
आत्मानुभवोदयलक्षणानि	...	...	...	२५५
आत्मानुभवः	...	...	...	२५५
आत्मानुभूतेरनुपमेयत्वम्	...	...	...	२५६
आत्मा शुद्धे चित्तो प्रतिविम्वति	...	...	...	८८
आत्मेत्यपि ब्रह्मणः संज्ञा कल्पिता	...	...	...	१३७
आधिज्ञेयेन व्याघ्रयोऽपि क्षीयन्ते	...	...	...	८१
आधिभौतिकत्वम्	...	...	...	३४
आधिभौतिकस्मायनायाः प्रतिबन्धकत्वम्	...	...	...	६२
आधिव्याधिस्वरूपम्	...	...	...	८४
आनन्दमयं जीवनम्	...	...	...	८८

विषयः				५०
आनन्दः	...	...	...	१७३
आयुर्निन्दा	...	...	...	८
आयुषो न्यूनाधिकत्वकारणम्	...	...	...	१२०
आर्यलक्षणम्	...	...	...	१५४
आत्मस्यनिन्दा	...	...	...	२५
इ				
इदं प्रथमता	...	...	...	७०
इन्द्रियनिग्रहविधिः	...	...	...	२२३
इन्द्रियम्	...	...	...	५६
इयत्ता	...	...	...	१७४
ई				
ईश्वरः सर्वस्यान्तरेण वर्तते	...	...	...	१६३
उ				
उपचित्तययोः सर्वत्रैकरूपता	...	...	...	७४
ए				
एकतत्त्वघनाभ्यासः	...	...	...	२०३
एकमेकं वेति यक्तुमशक्यं ब्रह्म	...	...	...	१३४
एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि नानारूपसमताशक्तिः	...	...	...	१५०
ऐ				
ऐच्छिकनाशरीरकल्पना	...	...	...	६८
क				
कथमनामयं जीवितं स्यात्	...	...	...	८६
कथं सर्वतोतोऽहम्	...	...	...	१०४
यदा मोक्षोऽनुभूयते	...	...	...	१८६

विषयः				५७
कर्म	...	...	...	५७
कर्मत्याग आजीवनं न युज्यते	...	...	...	१६७
कर्मत्यागोऽपि न मोक्षे कारणम्	...	...	...	१६७
कर्मपाशोच्छेदः	...	...	...	२४५
कर्मफलनियमः	...	...	...	२४५
कर्मप्रधानात्मसुखेऽपि	...	...	...	२४८
कर्मयोगः	...	...	...	२५१
कर्मस्वरूपम्	...	...	...	२४५
कर्माभावः	...	...	...	२६४
फलपना	...	...	...	५७
फलपनायादः	...	...	...	२६
फलपान्ते सर्वसंज्ञयः	...	...	...	४७
कालसाध्याज्यम्	...	...	...	१२
कालः	...	...	...	३२
कुण्डलिनी	...	...	...	६४
कुण्डलिनीयोगसाध्याः सिद्धयः	...	...	...	६४, ६६
कैवल्यजागरा	...	...	...	६६
कैवलीभावः	...	...	...	२७८
कोऽपि देवोऽपि चारुवन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः	...	...	...	१६९
क्षीणजगताः	...	...	...	७०

ग

गुणपीवरी	...	...	...	७०
ग्रन्थमहात्म्यम्	...	...	...	२
ग्रन्थपौली	...	...	...	१

विषयः

[पृ०

घ

घनजागरा

...

...

...

७०

च

चतुर्थी भूमिका

...

...

...

२४३

चित्तकल्पितः प्राणमनसोः सम्यग्धः

...

...

२०६

चित्तबाह्यरूपम्

...

...

...

६

चित्तम्

...

...

...

५७

चित्तमाद्यानन्दः

...

...

...

२३०

चित्तमविद्या

...

...

...

१६३

चित्तशुद्धिः

...

...

...

२००

चित्तस्य जगत्कल्पनम्

...

...

...

७६

चित्तस्य संसृतिस्वार्थम्

...

...

७५

चित्तस्य स्वभावः यच्च जगद्भ्रमात्मनम्...

...

१५०

चित्तानुरूपः गतिः

...

...

...

८२

चित्तायत्ते सुखदुःखे

...

...

...

८२

चित्ते संसृते सति जीवन्मानन्दमर्थं भवति

...

८८

चित्तोद्गमिति

...

...

...

१०५

चित्तं जगत्सामि

...

...

...

६०

चित्स्वभावः यच्च जगद्भ्रमात्मनम्

...

...

१५०

चिरजागरा

...

...

...

६६

चेतसः पीनतापातिः

...

...

...

२१८

चेत्यभाषनात्परूपो ब्रह्मणः रूपम्

...

...

१२६

विषयः

पृ०

ज

जगत्	...	...	...	४३
जगत्कर्ता ब्रह्मा	...	...	...	१२२
जगत्कर्तुर्निर्हेतुकोद्भवः	...	...	...	१२६
जगतोऽजातस्यम्	...	...	...	१७६
जगतो ब्राह्मणस्तादात्म्यम्	...	...	...	१५४
जगतो भ्रान्तिमानस्यम्	...	...	...	१५६
जगतो विघ्नमस्यम्	...	...	...	१७५
जगताः सर्वसन्मयस्यम्	...	...	...	१५८
जगतः स्वप्नरूपस्यम्	...	...	...	३८
जगदात्मनि लीयते	...	...	...	१६८
जगदुत्पत्तिवर्णनम्	...	...	...	४८
जगन्नाभिः चित्तम्	...	...	...	६०
जगन्नामनि	...	...	...	४३
जगद्ब्रह्मवृंहणम्	...	...	...	१४६
जगद्ब्रह्मक्षयः	...	...	...	१६७
जगद्ब्रह्मस्तनं ब्रह्मणः	...	...	...	१५०
जगद्विना नेशस्य संस्थितिः	...	...	...	१५५
जगद्वैचित्र्यम्	...	...	...	४६
जगन्निष्कृत्यम्	...	...	...	१५८, १६२
जन्तोर्मरणावस्था	...	...	...	११०
जराक्षुण्डता	...	...	...	११
जाग्रत्	...	...	...	६७, १०२
जाग्रत्स्वप्नयोरभेदः	...	...	...	३७

विषयः	पृ०
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः	१०२
जाग्रत्स्वप्नाः	७०
जाग्रत्स्वप्नः	६७
जिज्ञासातीव्रतयम्	१६
जीवजातयः	७०
जीवन्मुक्तचित्तम्	२७३
जीवन्मुक्तलक्षणानि	२६१
जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति	२६६
जीवन्मुक्तस्य जीवितं शोभते	२७५
जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरं गतिः	२७६
जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यम्	२७७
जीवन्मुक्तस्य सर्वापदाणि	२७४
जीवन्मुक्तानां यथाप्राप्तास्यस्थातु स्थितिः	२७९
जीवन्मुक्तिः	२६१
जीवन्मुक्तो महाकर्ता	२६७
जीवन्मुक्तो महामोक्ष	२६६
जीवन्मुक्तो ध्येयहार्यपि समाधिस्थः	२६८
जीवमोहः	६६
जीवमोहः सप्तविधः	६६
जीवस्य देहमावादानम्	६१
जीवस्य मिथ्यात्वम्	१६२
जीवस्य सर्वसंपादनत्वशक्तिः	७६
जीवस्याहंकारताऽऽदानम्	६०
जीवानामसंश्लेषत्वम्	६६
जीवानां ब्रह्मण उद्भवः	७३

विषयः				५०
जीवाः	...	...	...	६८
जीवाः सप्तविधाः	...	...	...	६८
जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते	...	...	...	२७५
जीवेच्छाकल्पितं भिन्नं विश्वम्	...	...	...	५३
जीवं जीवं प्रति विश्वस्थानः	...	...	...	३६
जीवः	...	...	...	५६

इ

ज्ञानमाप्तौ शास्त्रस्योपयोगः	...	...	...	२०१
ज्ञानमध्यः	...	...	...	२०३
ज्ञानभूमयः	...	...	...	२३८
ज्ञानम्	...	...	...	१८
ज्ञानमेव दुष्कनिष्ठयुपायः	...	...	...	१८
ज्ञानमेवापायो मोक्षस्य	...	...	...	१६०
ज्ञानयुक्तिः	...	...	...	२२०
ज्ञानसिद्धिः	...	...	...	२०३
ज्ञानसिद्धिर्नान्यासेन विना	...	...	...	२०४
ज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धिर्भिन्ना	...	...	...	२७४
ज्ञानादेयेद्वयप्राप्तिः	...	...	...	१६३
ज्ञानाधिकारः	...	...	...	५
ज्ञानिनां देशार्चनम्	...	...	...	१६५
ज्ञानी	...	...	...	२०३
ज्ञेयो शास्त्रात्यागः	...	...	...	२२६

त

तत्त्वज्ञानम्	...	...	...	२८
तत्त्वज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धिर्भिन्ना	...	...	...	२७४

विषयः	पृ०
तत्त्वज्ञानाघतरणम्	१६
तदस्ति नास्ति चेति यक्तुं न युज्यते ...	१२५
समोपाजसी	७३
समःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म	१३३
सादान्वयम्	१५३
सामसतामसी	७३
सामससत्या	७२
सामसी	७
तिमिरम्	३६
तुर्पावस्या	१०४
तृतीया भूमिका	२४१
तृतीय मतम् (योगभूमिकास्तु)	२४०
तृप्तिः परमा	२५६
तृणानिन्दा	२२४
तृणाद्वाहः	६
त्यागफलम्	२३६
त्रिजगच्चिद्वस्तरस्ति	१४३
त्रिजगत्स्थितेः कारणं ब्रह्म	१२३

द

दर्शनान्तरेः सह मतमेवः	६०
दु खनिवृत्त्युपायः	१७, १८
दुःखस्य कारणम्	१७
दु खहेतुनिरूपणम्	१८१
दृष्टान्तोपयोगिता	२८

विषयः				पृ०
द्रष्टव्यस्य बोधरूपत्वम्	...	...	...	२६
देवार्चनम्	...	...	...	१६५
देशः	...	...	...	३२
देहस्य विलापनम्	...	...	...	६८
देहस्यारम्भस्थम्	...	...	...	६
देहोऽहमिति	...	...	...	१०५
देहः	...	...	...	३५, ६०
वैधगिराकारणम्	...	...	...	२२
वैधशब्दार्थः	...	...	...	२२
द्रव्यम्	...	...	...	३३
द्रष्टृर्द्रष्टव्यधीजत्वम्	...	...	...	३३
द्रष्टृर्द्रष्टव्ययोरनन्यत्वम्	...	...	...	३५
द्वितीया भूमिका	...	...	...	२४१
द्वितीयं मतम् (योगभूमिकास्तु)	...	...	...	२३६
द्विविधो मोक्षः	...	...	...	१८७
द्विविधो दासनात्यागः	...	...	...	२२५
घ				
ध्येयो दासनात्यागः	...	...	...	२२५
न				
न जहं नापि चेतनं ब्रह्म	...	...	...	१३७
न क्षान्तर उपायो मोक्षस्य	...	...	...	१६०
न ब्रह्म स्वस्मिन्नानात्यसंस्पृष्टम्	...	...	...	१५१
न सत्तासज्जगत्	...	...	...	१५८
नानारूपसर्गताशक्तिर्व्यवृणः	...	...	...	१५०
नाभ्यासेन विना ज्ञानसिद्धिः	...	...	...	२०४

विषयः	५०
नापिद्यायाः पुनर्निवर्तनम्	२५८
नियतिः	३५, ५१
नियतिपौरुषयोर्न विरोधः	५७
नियतिरपि पौरुषेण ज्ञायते	५२
नियतेः काङ्क्षतालीयत्वम्	५२
नेति नेति	१३४

प

पञ्चमी भूमिका	२४६
पदार्थज्ञातस्य संपन्नपक्षत्वम्	३१
पदार्थभाषणात्यागः	२०७
पदार्थानां यपुः मनस्येद्वानुरूपम्	७७
पदार्थः	६०
पद्मा वृष्टिः	२५६
पद्मानुभवसिद्धिः	२२८
पद्मार्पणमुभये मनसोऽभावाः	२५७
पद्मः सिद्धान्तः	१७०
पद्मलोकानुभवानन्तरम्	११७
पद्मपद्मदृष्टानि 'सर्गजालानि	४५
परस्मात्तत्त्वाद्ग्रहणं समुद्भवः	१२२
परा दृष्टिः	१६६
परायत्पनिन्दा	२१
परेषां चित्तस्य ज्ञानम्	६१
परं ब्रह्म	१३४
पुरुषकर्मणोरभेदः	२४५
पुरुषकर्म	६०

चिपयः				५०
पौरुषप्रायस्यम्	...	...	...	२३
पौरुषमहिम्नः	...	...	...	२०
पौरुषेण सधर्मासाधते	...	...	...	२०
प्रकृतिः	...	...	...	५६, १३१
प्रकृतेरात्मनस्तादात्म्यम्	...	...	...	१५३
प्रजापतिकृतं जगत्	...	...	...	४०
प्रतिभासमात्रत्वं ब्राह्मणः	...	...	...	१२६
प्रत्यक्षम्	...	...	...	३८
प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम्	...	...	...	३८
प्रथमा योगभूमिका	...	...	...	२४०
प्रथमं मतम् (योगभूमिकासु)	...	...	...	२३८
प्रसुप्तस्य देहपातानन्तरं गतिः	...	...	...	२७६
प्रमाणनिरूपणम्	...	...	...	२८
प्रमाणम्	...	...	...	२८
प्राणविद्या	...	...	...	२०६
प्राणस्पन्दननिरोधयुक्तव	...	...	...	२१४
प्राणस्पन्दननिरोधः	...	...	...	२०८
प्राणादिपञ्चनाभ्यासजन्याः सिद्धयः	...	...	...	६६
प्राणायामः	...	...	...	२११
प्रेतानामनुभवः	...	...	...	११५
ख				
बन्धकारणानि	...	...	...	१८३
बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम्	...	...	...	१८६
बन्धमोक्षौ	...	...	...	१८३
बन्धस्य स्वरूपम्	...	...	...	१८३

पिपयः	...	...	...	पृ०
वाल्यावस्थादोषाः	...	...	...	१०
वाहादेवार्चनस्य गौणत्वम्	...	...	...	१६७
वाहार्यवादपिब्रह्मयादयोरेक्यम्	...	...	...	४१
वाहार्यवादः	...	...	...	४१
वीजजगत्	...	...	...	६७
बुद्धाबुद्धयोर्म्यवहारे समानता	...	...	...	२७२
बुद्धिः	...	...	...	५७
युहणम्	...	...	...	१४६
ब्रह्मजनितं विद्वत् मनोमयम्	...	...	...	१९६
ब्रह्मण आत्मेत्यपि संज्ञा बलिपता	...	...	...	१३७
ब्रह्मणि सर्गकालोऽपि निमेषांशमात्रम्	...	...	...	१५०
ब्रह्मणोऽनाख्यत्वम्	...	...	...	१३४
ब्रह्मणो न कर्माणि	...	...	...	१२७
ब्रह्मणो रूपम्	...	...	...	१३८
ब्रह्मणो वीजत्वनिषेधः	...	...	...	१७४
ब्रह्मणो विकारनिषेधः	...	...	...	१७९
ब्रह्मणो विषयविद्यातीतरवम्	...	...	...	१३६
ब्रह्मणः कर्तृत्वनिषेधः	...	...	...	१७१
ब्रह्मणः बलिपतानि नामानि	...	...	...	१३८
ब्रह्मणः कारणत्वनिषेधः	...	...	...	१७३
ब्रह्मणः प्रतिमासमानत्वम्	...	...	...	१२६
ब्रह्मणः शक्तयः	...	...	...	१३०
ब्रह्मणः सकल्पमात्रशरीरत्वम्	...	...	...	१२७
ब्रह्मणः स्पन्दः स्वाभाविकः	...	...	...	१२४
ब्रह्मणः स्वभावो वक्तुं न शक्यते	...	...	...	१३७
ब्रह्म तमस्यवाशाभ्यां परं	...	...	...	१३६

धिपयः			५०
ब्रह्म न जडं नापि चेतनम्	...	...	१३७
ब्रह्म न स्वस्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम्	...	...	१५७
ब्रह्म परम्	...	...	१३४
ब्रह्मवृद्धं जगत्	...	...	१४६
ब्रह्मभायना	...	...	२०१
ब्रह्मा	...	...	१२२
ब्रह्मा भिजगत्स्थितेः कारणम्	...	...	१२८
ब्रह्मास्ति नास्ति चेति धर्तुं न युज्यते	...	...	१३५
ब्रह्मेत्यादिः	...	...	५६
ब्रह्मैव कल्पान्तेऽवशिष्यते	...	...	४८
ब्रह्मैव जगद्भ्रजति	...	...	१४६

य

भक्तेरनावश्यकता मोक्षप्राप्तौ	...	...	१६१
भावनादुक्तं फलम्	...	...	७६
भूमिका	...	...	(१)
भोगधैर्यम्	...	...	११
भोगानामापातमात्रमधुरत्वम्	...	...	१७६
भोगैश्वर्यः	...	...	२२२

य

भङ्गलाचरणम्	...	...	१
मन एव ब्रह्मेति कथ्यते	...	...	१२२
मनसो देहस्य कर्तृत्वम्	...	...	८३
मनसो ब्रह्मणस्तादात्म्यम्	...	...	१४४
मनसो ब्रह्मत्वातिः	...	...	२१८

विषयः			५०
मनसो रूपाणि नामानि च	...	...	५६
मनसः सर्वशक्तिमत्त्वम्	...	...	७१
मनो नाभिः ससारचक्रस्य	...	...	२१६
मनोनिरोधपुस्तकः	...	...	२२६
मनोनिश्चयप्राप्त्यर्थम्	...	...	८१
मनोब्रह्मणोरभेदः	...	...	५५
मनोब्रह्मत्वम्	...	...	७१
मनोयोगजा सिद्धयः	...	...	६१
मनोरूपम्	...	...	५४
मनोवैलक्षण्यः	...	...	२१६
मनः	...	...	५४, ५६
मनःसंवेदनानुरूप पदार्थानां वपुः	...	...	७७
मरणमुत्सवो महान्	...	...	१०६
मरणमुपश्रयो महान्	...	...	१०६
मरणान्तरानुभवाः	...	...	११३
मरणान्तरे जीवन्मुक्तस्य गतिः	...	...	११६
मरणं ॥ भयवहम्	...	...	१०६
मक्तम्	...	...	५८
महाजाग्रत्	...	...	६७
महात्पामी	...	...	२३५
मानसी चिकित्सा	...	...	८४
माया	...	...	५८, १६३
मिथ्याभावना	...	...	१८४
सुमुहुराणाः	...	...	२५
मृदमनो वापचिमिरम्	...	...	८६

विषयः			५०
मृदस्यैव जगत्सत्यत्वम्	...	...	१६४
मृतिः	...	...	१०६
मृतिकाले मृत्स्यैव दुःखप्राज्ञत्वम्	...	...	११२
मृत्तिस्वरूपम्	...	...	१०६
मृत्युस्तं न जिघांसति	...	...	१२१
मोक्षप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता	...	...	१६१
मोक्षस्य ज्ञानमेवोपायः	...	...	१६०
मोक्षस्वरूपम्	...	...	१८५
मोक्षे कर्मत्यागोऽपि न कारणम्	...	...	१६७
मोक्षो द्विविधः	...	...	१८७
मोक्षोपायः	...	...	१६०
मोक्षः	...	...	१७६
मोक्षः कदाऽनुभूयते	...	...	१८६
मोक्षान्विता	...	...	७
संप्रविष्टिता	...	...	८६

४

यथाप्राप्तास्यस्याप्तु जीयन्मुक्तानां स्थितिः	...	...	२७२
यावद्ज्ञानं तावज्जगदनुभवः	...	...	१६५
योगनिष्ठा	...	...	२०५
योगमार्गाकृदस्य मरणानन्तरानुभवः	...	...	११८
योगाभ्यासप्रथम्	...	...	२०६
योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां कथं गच्छति	...	...	६८
योगः	...	...	२०५
योगनदोषाः	...	...	२०

विषयः पृ०

र

राधयप्रज्ञाः	...	...	...	१५
राजसतामसी	...	...	...	७२
राजसराजसो	...	...	...	७२
राजससास्थिकी	...	...	...	७१
राजसात्यन्ततामसी	...	...	...	७२
राजसी	...	...	...	७१
रामचेष्टितवर्णनम्	...	...	...	५
रामवर्णिता संसारनिःसारता	...	...	...	७
रामविषादवर्णनम्	...	...	...	५
रोगाणां मानसी चिकित्सा	...	...	...	८४

स

लोकान्तरगमनशक्तिः	...	...	...	६१
-------------------	-----	-----	-----	----

ष

षष्टिष्वरामसम्पादकयामुखम्	...	...	...	३
यासना	...	...	...	४८, १८३
यासनात्यागयुक्तिः	...	...	...	२२६
यासनात्यागो विविधः	...	...	...	२२५
यासनात्यागः	...	...	...	२२३
यासनेय कर्मफलेष्वनुयज्याति	...	...	...	२४७
विचारविषयाः	...	...	...	२००
विचारार्थे विचशुद्धिः	...	...	...	२००
विचारः	...	...	...	२७
विज्ञानयादः	...	...	...	४१

विषयः				५०
विदेहो मोक्षः	...	...	...	१८७
विद्याऽविद्यातीतत्वं ब्रह्मणः	...	...	...	१३६
विश्रान्तिसाधनम्	...	...	...	३६
विश्वस्वप्नः	...	...	...	३६
वेष्टनम्	...	...	...	६३
व्यवहारे बुद्धाबुद्धयोः समानता	...	...	...	२७२
व्याधेः कारणम्	...	...	...	८१
व्याधेः कारणमाधिः	...	...	...	८१

श

शक्तिः	...	...	...	१३०
शक्तिप्रदणोरनन्यायम्	...	...	...	१३२
शमः	...	...	...	८५
शरीरनगरीराज्यम्	...	...	...	७७०
शरीराच्छरीरास्तत्प्राप्तिनियमः	...	...	...	११८
शरीरात्मनोः सम्बन्धाभावः	...	...	...	१०७
शास्त्रस्योपयोगः	...	...	...	२०१
शुद्धे चित्ते धात्मा प्रतिबिम्बति	...	...	...	८६
धीनिन्दा	...	...	...	८
श्रेष्ठोऽस्तङ्गः	...	...	...	२५२

प

पक्षी भूमिका	...	...	...	२३८
--------------	-----	-----	-----	-----

स

सङ्कलातीतोऽहमिति	...	...	...	१०४
संकल्पजागराः	...	...	...	६६
संनद्धपरूपो ब्रह्मणः रूपन्दः	...	...	...	१२३

विषयः	पृ०
संकल्पितस्य संकल्पयितृत्वम्	४३
संकल्पोच्छेदः	२२१
सत्पौष्ट्यम्	२४
सत्यासत्यनिर्णयः	१५८
सदेहमोक्षः	१८७
सदेहविदेहमोक्षयोर्मोक्षः	१८७
सन्तोषः	२६
सन्निधिमाम्रेण कर्तृताऽऽत्मनः	१५१
सप्तज्ञानभूभयः	२३८
सप्तमी ज्ञानभूमिका	२४४
सन्तपिषा जीवाः	६८
सप्तविधो जीवमोक्षः	६६
समतामन्दः	२३३
समनस्वत्वम्	७४
समसाधप्राप्तिः	२३२
समाधानम्	२३१
समाधिः	२३६
समाधिस्वरूपम्	२३६
सम्यग्भावदैतम्	३३
सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्	१६६
सर्गस्यापूर्वत्वम्	१२६
सर्गादौ जीवानां प्राक्तनानि वर्माणि न सन्ति	२४६
सर्गादौ प्रजापतिवृत्तमाद्यापि संस्थितं जगत्	४०
सर्गे सर्गे सर्गान्तएषि	४३
सर्वजीवानां ब्रह्मण उद्भवः	७३
सर्वे स्वस्थिदं ब्रह्म	१५४

विषयः				५०
सर्वत्यागः	...	...	...	२३४
सर्वत्यागस्वरूपम्	...	...	...	२३५
सर्वत्र दोषदृष्टिः	...	...	...	१४
सर्वे पदार्थानां समनस्त्वम्			...	७४
सर्वेष्वभ्युत्थम्	...	...	...	२३३
सर्वशक्तिमत्त्वं मनसः	...	...	...	७५
सर्वसंपादनशक्तिर्जीवस्य	...	...	...	८६
सर्वसंज्ञयः कल्पान्ते	...	...	...	४७
सर्वस्य चिन्मयत्वम्	...	...	...	३०
सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः	...	...	...	४५
सर्वातीतोऽहमिति कथम्	...	...	...	१०५
सर्वापेक्षानिः	...	...	...	२७४
सर्वेषां चित्तानां शक्तिमत्त्वम्	...	...	...	७६
सत्त्वा	...	...	...	७१
साधुसङ्गः	...	...	...	२७
सामान्योऽसङ्गः	...	...	...	२४२
साधुधियाः	...	...	...	८६
सिद्धयः	...	...	...	६१
सुप्तदेहनिरूपणम्	...	...	...	१८१
सुप्तानां बुद्धिरूपत्वम्	...	...	...	१७६
सुप्ताभावः	...	...	...	७
सुषुप्तिः	...	...	...	६८, १०३
यष्टिलययोः पौनःपुन्यम्	...	...	...	४७
संसारदुःसाहचर्यत्वम्	...	...	...	१५
संसारदुर्दशा	...	...	...	१२
संसारनिःसारता	...	...	...	७

विषयः				पृ०
संसारराग एव दुःखस्य कारणम्	...	...		१७
संसाररूपासारत्वम्	...	...		१८०
संसादेऽस्मिन्नकिमपि हेयोपादेयम्	...	...		२०४
संसारोत्तरेण मुक्तिर्योगः	...	...		२०५
संस्तुतियोऽविचारः	...	...		६४
संस्तुति सामर्थ्ये चित्तस्य	...	...		७५
लोभुप्सा	...	...	...	१०
स्वापरत्वमोक्षमोक्षदः	...	...	...	१८७
स्थिरता	...	...	...	३४
स्पृहीभावेनैच्छियनानाशरीरकल्पना			...	६८
स्पन्दशक्तिः	...	...	...	१३१
स्पन्दोऽन्य इय वेत्यते	...	...	...	१२५
स्मृति	...	...	...	५८
स्वपौरुषपिचाराभ्यामेवात्मज्ञान जायते			...	१६६
स्वप्नजागराः	...	...	...	६८
स्वप्नजाग्रत्	...	...	...	६८
स्वप्नपञ्चगदाभास	...	...	...	१७६
स्वप्नः	...	...	...	६७, १०३
स्वर्गलयेय ब्रह्म स्वयं स्पन्दते	...	...	...	१२४
स्वस्तकल्पवृत्त घेष्टनम्	...	...	...	६३
स्य स्वैर च चित्तस्य जगन्स्वरूपम्			...	७६
स्वस्ववर्मानुसारेण श्रेयानामनुभवा			...	११५
स्यान्नात्रिको धातवः स्पन्दः	...	...	...	१२४

मुद्रणदोषाः

पृष्ठाः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	भगुदम्	शुद्धम्
१२	३	२-३	राज	रा ज
१४	८	८ ६	सोप्य	तोऽप्य
१५	१	३	सो	सी
१५	८	३०	४	६
१६	२	२६-२७	१६	१६
१६	१२	११-१२	ताम्बु	तां यु
१६	६	१०-११	ग्मावलो	ग्मालो
२१	१७	७	त्य	सत्य
२३	२	२४	१	२
२३	४	२६-२७	६६	६६
२३	१०	०	दै	दे
२८	२	३	प्रा	॥
२८	६	२४	०	७
२८	१०	७	रु	रु
२८	११	१२	त्य	त्य
२९	१६	६-१०	ग्राह	नाह
३०	४	२	रु	रु
३०	११	८	न्य	म्य
३१	१६	१०	॥	४
३२	१	१२	३	४
३२	२०	१३	स्थि	स्थि

पृष्ठ	पङ्क्ति	मत्तरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३	६	११-१७	शुरु	शू
३४	६	८	ध्या	क्ष्या
३६	१२	१	म	भा
३६	१४	३	य	न
३७	१०	७	रघ	क्षय
३७	२१	७	जाँ	ज्याँ
३७	११	७	च्या	क्ष्या
३८	२	१	आ	म
३८	२१	१०	व्यो	व्यो
४०	३	१२-१३	गानि	गाँ नि
४०	११	१२	य	दा
४०	१७	१३-१४	पिनि	पि नि
४१	७	४	म्य	म्यि
४१	१२	६	व	य
४३	५	७	व	यँ
४४	२	१०	वता	क्ष्या
४५	१७	८	त्वा	त्वा
४६	७	८	चि	चि
४७	१६	१३	यि	य
४७	१८	१-७	स स	सस
४८	१	१५	ध्य	ध्य
४८	१२	१२	य	य
४८	१४	१२	हि	हि
६०	२	५	य	यँ
६०	३	५	त्य	त्य
६१	६	११-१२	चन्दि	चिन्द

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१२	२ ३	कए	क ए
६२	३	६	इ	ऌ
६३	१७	६	थ	थ
६४	१६	१२-१३	अव्य	अ व्य
६७	३	१२-१४	हममि	हमि
६९	१६	६	स्या	था
६८	१०	१३	पर	■
७०	६	११	न्ता	स्ताः
६६	१८	१२	स्य	स्य
७२	११	१६	सा	सी
७२	१३	१२	यं	ग्रं
७३	६	१५	य	यः
७३	४	४-६	अत्यम्ब	तामस्त
७६	२	६-७	पदा	पा
८०	२१	११	य	य
८१	४	२	डा	डा
८१	१०	१३	ढ	ढ
८२	१६	२-३	ना प्र	नःप्र
८२	१६	७	भो	भो
८४	१	१	घा	यो
८५	५	१०	ङी	ङी
८५	१६	१५-१६	तेः—	तेः—
८६	७	११	नो	नो
८७	१२	१०	घा	घ
८२	७	४	ष	आ
८४	१०	१०	द	द

पृष्ठा	पङ्क्तिः	मन्त्रम्	मण्डलम्	श्रुतम्
६४	११	१३	टट	ट
६४	१२	१०	ला	लो
६६	६	८	पा	पो
६७	६	६	वा	वा
६८	१३	५	डो	डो
६९	४	५-६	शा	यशा
६९	६	४-५	तमा	मता
६९	८	१०	या	भ्या
६९	११	७	भ्या	अभ्या
१०१	२	१३	ए	धु
१०५	१	१, ३	( )	[ ]
१०५	१३	८-१०	यणि	य मि
१०५	१६	६	वा	वा
१०५	१८	८	डो	डो
१०७	१८	७-८	यमि	यमि
१११	१२	४	सि	सि
११२	१०	१४	यं	य
११२	१६	४	डो	डो
११३	११	७	इजा	इजा
११३	१४	८	थ्ये	थ्ये
११३	१६	६-७	णान्त	णान्त
११६	१३	१०	ला	ल
११६	१५	१४		सं
११६	२१	१०	नि	डि
११७	१२	४	रु	रु
११७	१८	६	वा	वा

पृष्ठः	पङ्क्तिः	मन्तरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८	१७	३०	१	२
११८	१६	१६	षाः	णः
११६	८	७-८	णान्त	णानन्त
११६	६	१४	वि	व
१२२	१२	८	त्वा	त्वा
१२३	७	११	सो	सौ
१२३	१८	६	यी	यी
१२४	१०	१४	ति	ते
१२६	१३	१, ३	( )	[ ]
१२७	११	१, ३	( )	[ ]
१२७	१४	१०-११	ररि	रीर
१२८	१०	१, ३	( )	[ ]
१३०	१४	१०	ड	ड
१३४	४	२३-२४	।	ई ।
१३४	१७	३	त्का	त्की
१३६	१६	४-५	मः व	मःप
१३७	१२	८-६	वि श	विश
१३८	८	६	द	द
१३६	१	१२-१३	ज	जं न
१४१	८	१६	४	५
१४३	२२	४-५	त्त्रित्स	त्रित्स
१४४	१२	२६	८	६
१४४	२२	२	दा	द
१४५	१	२	दषा	दपो
१४६	१६	६	द	द
१४६	२०	१२	रमी	रमी

गुण	गदि-	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४६	७	३	त्वा	त्वी
१४६	१५	१५-१६	द्वगत	द्वगण
१४७	१७	१०	यि	ऽयि
१४४	७	०-३	न्यत्ता	नन्या
१४४	१६	१३	ष्ट	ष्ठ
१४५	६	१-०	स्वस्तो	स्वतो
१४६	११	१४	क्षा	खा
१४६	१६	०	स्त्री	त्वी
१४६	४	१	य	य
१६०	१६	६	ध्या	ध्या
१६७	३, ५, ७, ८, ११	२३	ई	ई
१६७	७	२३-२८	ई/३/२६	ई/३/२६
१६७	६	१२	ई	ई
१६८	१७	६	व्य	व्य
१७१	५	१४	॥	लं
१७२	२	४	य	य
१७२	११	१२	त्य	त्वं
१७३	२	०-८	विधि	विधि
१७४	४	६	तं	तुं
१७४	१३	१०	स्ति	स्ती
१७५	२	१	य	य
१७६	२	८	धि	दि
१७६	२०	४	वी	वी
१७६	७	६-८	राम्या	रारम्मा
१८०	३	३-४	यन्त्ये	म्ये
१८२	१८	१२	वा	वी

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अक्षरम्	शुद्धम्
१८३	७	८	३	शो
१८४	८	३-४	सोहं	सोऽहं
१८५	५	२	हो	हो
१८६	१४	३	भा	मो
१८८	६	७	य	य
१८९	१२	५	ङ	ङ
१९०	२१	४	या	यैः
१९१	३	१२	मा	मो
१९२	४	१५	स्स	स्मृ
१९३	१२	१३	वि	वि
१९४	१४	१०	ना	या
१९५	११	२	०	यं
१९६	१	३	रौ	रो
१९७	१८	४	यए	एष
१९८	१८	११	ना	ना
१९९	६	१२	य	य
२००	११	१२-१३	त्यमे	त्यमे
२०१	११	२६	४	३
२०२	१६	२-३	दत	तद्
२०३	१	२-३	तेषा	तेहा
२०४	१४	१	भा	अ
२०५	४	५	ए	■
२०६	१३	५	हं	यं
२०७	७	१	या	य
२०८	५	१५	द्	द्
२०९	६	६-७	दासो	दा शो

पृष्ठ	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०४	१२	६	या	क ध
२०४	२१	१५	यी	य्य
२०५	१	१२	यी	यी
२०७	१६	८	चि	त्ति
२०८	४	७	ए	ए
२०८	६	६	ला	ली
२०८	१८	५ ६	लु त	लुत
२१०	११	४	न	ना
२१२	७	१३	मि	पि
२१३	११	४	स्या	स्यो
२१२	१३	१२	र	त्य
२१४	१६	११	शा	ग्या
२१५	५	१४	भ	भा
२१५	१३	१०	ह	ह
२१६	७	१३	धा	य
२१७	१६	१३	वय	य
२१८	७	१	वे	वो
२१६	१२	३	दा	दाः
२१६	१८	१५	गा	ग
२२१	१०	१४	ला	ली
२२२	१३	२६	५	४
२२३	६	५	६	८
२२४	११	१०	व्या	व्या
२२४	१६	१०-१२	कान	वैका न
२२४	१६	१०	वृ	वृ
२२५	५	१४	प	पा

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अगुप्तम्	गुप्तम्
२२५	१०	१	हा	हा
२२५	२०	८	गा	गी
२२६	११	१२	क	का
२३०	३	११	स्व	स्व
२३०	१३	१२	रा	रो
२३०	१७	८	कं	कं
२३१	१	१०	य	य
२३१	२	१४	व्या	दा
२३२	११	१६	ग	न
२३३	६	२	न्दो	ग्यो
२३३	१८	३	व	ए
२३४	२०	१४	ता	तो
२३५	४	३	स्य	स्य
२३६	४	५	पु	पु
२३७	१	७	मी	भी
२३७	७	४	शा	शी
२३८	१३	१०	ता	तो
२३८	१२	४		वै
२३८	१२	८	इ	त्वं
२४०	२०	११-१२	तेमो	ते मो
२४३	२	११-१२	छास	छोडस
२४६	११	७-८	जगिा	जीघा
२४७	१	२	वा	यो
२४७	३	६-७	धा भू	धामू
२४७	१४	४	वै	वै
२५०	४	२६	वै	वे

[१०]

पृष्ठ	पङ्क्ति	अक्षरम्	अक्षुम्	शुद्धम्
२५०	७	१८	ष	षा
२५१	६	१४	ज्य	ज
२५१	१२	५-७	नघाता	नघा का
२५२	११	५	द्वे	द्वे
२५३	४	१३	स्थ	स्या
२५५	६	६	ष	षै
२५५	१५	१	ना	नो
२५	१५	११	न्द	न्द
२५७	१	७	का	का
२६१	३	१६	ना	नो
२६२	१६	६	धा	धी
२६८	१६	७	त्मा	त्मा,
२६६	२०	११	ज्य	ज्य
२७२	२०	१	व	व
२७५	१३	६	जा	जी
२७७	११	१	त्रि	त्रि
२७८	१	१८	इ	-इ
२७८	१	१६-२०	ति ना	तिना

विषयानुक्रमिकायाम् ।

पृष्ठ.	पङ्क्तिः	मन्तरम्	मशुद्धम्	शुद्धम्
(२)	७	१०	व्दो	व्दो
(५)	२४	३	म	मा
(७)	६	७	स्व	न्य
(७)	७	५	ह्य	ह्य
(७)	१६	६	वृं	वृ
(८)	५	५	म	म
(६)	१३	२-३	नामे	नमे
(६)	१३	६	त्यु	त्यु
(१०)	१३	७	नी	ती
(१२)	२२	४-५	स्य	सत्त्व
(१३)	८	८	मा	म
(१४)	२७	१०	र	रम्
(१४)	१६	५	र्त	र्त
(१५)	५	३	वृ	वृं
(१६)	६	५	जा	जाः
(१६)	१५	४-५	मु प	मुप
(१७)	१८	५-६	स्व	स्वव

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M A

- No 1—The Kṛāṇavali Bhaskara (किरणवलीभास्कर)
[वैदिक] a commentary on Udayana's Kṛāṇavali
Dravya section by Padmanabha Miśra Edited
with Introduction and Index by M M Pt
Gopinatha Kaviraja M A Rs 1-12
- No 2—The Advaita Chintamāni (अद्वैतचिन्तामणि)
[परमार्थ], by Rāṅgoji Bhaṭṭa Edited with
Introduction etc. by Hariyaṅga Sāstri Kṛṣṇa
Sahityacharya Rs 1-12
- No 3—The Vedānta Kaipāṭhika (वेदान्तकैपाथिका)
[वेदान्त] by Madhusūdana Sarasvatī Edited
with Introduction etc. by Rāmājña Paṇḍeya
Vijāṇacharya Rs 1-12
- No 4—The Kṛṣṇa yajñ Bodhinī (कृष्णयज्ञबोधिनी)
[यज्ञ] a Commentary on Udayana's Theistic
Iśveta Nyaya Kṛṣṇamāṅgalī by Varadarāja
Edited with Introduction etc. by M M Pt
Gopinatha Kaviraja, M A Rs 2-0
- No 5—The Rasasāra (रससार) [वैदिक] a Commentary
on Udayana's Kṛāṇavali Guna Section by
Bhaṭṭa Vādiendra Edited with Introduction
etc. by M M Pt Gopinatha Kaviraja M A Rs 1-2
- No 6—(Part I) The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक)
[बीजावली] by Māndana Miśra with a Commentary
by Bhaṭṭa Uṇbeka Edited with Introduction
etc. by M M₂ Ganganātha Jha M A D Litt Rs 0-12
- No 6—(Part II)— Do Do Rs 0-12
- No 7 (Part I) The Yoginīhrdaya Dipaka (योगिनी
हृदयदिपिका) [हृदय], by Amṛtāṇḍa Nātha, being a

- Commentary on Yoginīśhrīya a part of
Vāmana-svara-Tāṭra Edited with Introduction
etc by M M Pt Gopālātha Kavirāja M A. Rs. 1-8
- No 7—(Part II) Do Do Rs. 1-4
- No. 8—The Kāvyaḍākṣi (काव्यदक्षि) [काव्यदक्ष] by
Gangarāṇḍa Kavindra Edited with Intro-
duction etc. by Jagannātha Śāstri Heahing
Śāhityopadhyaya. Rs. 0-10
- No 9—(Part I)—The Bhakti Chandraikā (भक्तिचन्द्रिका)
[भक्ति], a Commentary on Śāṅkṛāya Bhaktisūtras
by Nārāyaṇa Tūṭha Edited with a Prefatory
Note by M M Pt. Gopālātha Kavirāja M A. Rs. 0-15
- No 10 (Part I)—The Siddhāntaratna (सिद्धान्तरत्न)
[सिद्धान्तविवरण], by Balādeva Vidyābhāṣṇa.
Edited with a Prefatory Note by M M Pt.
Gopālātha Kavirāja M A. Rs. 1-2
- No 10—(Part II)— Do Do Rs. 2-12
- No. 11—The Śrī Vidyā Ratna Sūtras (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [सूत्र],
by Guṇḍīpāda with a Commentary by
Śāṅkṛāya. Edited with Introduction etc. by
Nārāyaṇa Śāstri Kṛste Śāhityācārya. Rs. 0-9
- No 12—The Rāgaprādīpa (रागप्रदीप) [रागहार] by
Prabhakar Bhatta. Edited with Introduction etc
by Nārāyaṇa Śāstri Kṛste Śāhityācārya. Rs. 1-2
- No 13—The Siddhāntābhānta-Saṅgraha (सिद्धान्तभान्तसंग्रह)
[भान्तसंग्रह] by Balābhūdra. Edited with
Introduction by M M Pt. Gopālātha
Kavirāja M A. Rs. 0-14
- No 14—The Trivenikā (त्रिवेणिका) [त्रिवेणी] by Ānandhar
Bhatta Edited with Introduction by Bātuka
nāṭha Śrīmā Śāhityopādhyaya M A and
Jagannātha Śāstri Heahing Śāhityopādhyāya. Rs. 0-14
- No 15—(Part I)—The Tripanābhāya, (Jñāna-
Khaṇḍa) (ज्ञानखण्ड) [ज्ञानविवरण],

- Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt.
Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14
- No. 15-(Part II)—Do Do. Rs. 2-4
- No. 15-(Part III)—Do Do. Rs. 2-0
- No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc by
M M Pt Gopinātha Kavirāja, M. A.
- No. 16-The Kavya Vilasa, (कव्यविलास) [कव्यविलास], by
Chiranjiva Bhattacharya Edited with
Introduction etc. by Hatukauatha Śrīnā
Sahityopadhyaya, M A. and Jagannatha Śāstri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 1-2
- No. 17-The Njāyā Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय] by Bhatta
Jayanti Edited with Introduction by M M.
Gingauātha Jha, M A , D Litt Rs. 0-14
- No. 18 (Part I)—The Gorakṣī Siddhanta Sangraha,
(गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह) [गोरक्षसिद्धान्त], Edited
with a Prefatory Note by M M. Pt
Gopinātha Kavirāja M A Rs. 0-14
- No. 19-(Part I) The Prakṛta Prakāśa (प्रकृतप्रकाश)
[प्रकृतप्रकाश] by Vararuchi with the
Prakṛta Smṛitī by Vasantarāja and the
Sambodhinī by Śādananda Edited with Prefatory
note etc by Bopika ātha Śarmā, M A. and
Biladerna Upādhyāya, M A. Rs. 2-4
- No. 19-(Part II) Do Do. Rs. 2-12
- No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation,)
- No. 20-The Maṇḍitīrāṇīka (मण्डितिराणीका) [मण्डितिराणीका]
by Viśvanātha Nyāyopādhyāya Bhattacharya
Edited with Introduction etc. by Pandita
Jagannātha Śāstri Hoshing Sahityopādhyāya,
with a Foreword by M M Pt Gopinātha
Kavirāja, M A , Principal, Government Sanskrit
College, Benares. Rs. 0-12

- No 21-(Part I) The VyāsaSiddhānta Māla (व्याससिद्धांत माला) [पर्याय] by Jayarāma Vyāsa Pañcāṅgana Bhūta hārya. Edited with Introduction etc. by Dr Mangal Deva Śāstri M A D Phil (Oxon) Librarian Govt Sanskrit Library, Saraswati Bhavana Benares Rs 1 4
- No 21-(Part II) Do Do Rs 2-0
- No 22 The Dharmāsubandhi Slokaśatvartasī (धर्मसुबन्धश्लोकशतवर्तसी) [पर्याय] by Sri Sesa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Paṇḍit Edited with Introduction etc by Nāṭāyana Śāstri Kṛṣṇa Sahitya hārya Assistant Librarian Government Sanskrit Library Saraswati Bhavana Benares Rs 1-0
- No 23 The Navasūtraprādīpa (नवसूत्रप्रदीप) [पर्याय] by Nanda Paṇḍit Dharmadhikari Edited with Introduction etc by Vajrasātha Śāstri Varāhala Dharmasāstra-Śāstri Sahitya Research Scholar Sanskrit College Benares, with a Foreword by M M Pt Gopinātha Kavṇaya, M A Principal Government Sanskrit College Benares Rs 2 0
- No 24 The Śr Ramatapa nyopaniṣad (श्रीरामतापन्योपनिषद्) [न्योपनिषद्] with the Commentary called Rama Kāṇḍika in Purvatāpani and Ānandānḍī in Uttaratāpani by Anandavana. Edited with Introduction etc by Anantarama Śāstri Vetāla Sahityojādhyaṣa Post-Achārya Scholar Govt Sanskrit College Benares with a Foreword by M M Pt Gopinātha Kavṇaya M.A. Principal Government Sanskrit College Benares Rs 3-1
- No 25 The Saṅgītyakāpalatīka (साङ्गित्यकालतिका) [पर्याय], by Śaṅkara Deva alias Apadeva with a Commentary by Nāṭāyana Deva Edited with Introduction etc by Jagannātha Śāstri

- Hoṣinga, Sāhityopādhyāya, Śādhana Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4
- No. 26-The *Mṛgāṅkalakṣā Nāṭikā* (मृगाङ्गलेखनटीका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityācārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27-The *Vidvacharita Pañchakam* (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [विद्वच्च], by Nārāyaṇa Śāstri Khiste, Sāhityācārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28-The *Vṛata Kōśa* (व्रतकोश) [व्रतकोश], by Jagannātha Śāstri Hoṣinga Sāhityopādhyāya, Śādhana Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0
- No. 29-The *Vṛtadīpakā* (वृत्तिदीपिका) [वृत्तिदीपिका], by Maunī Śrī Kṛṣṇa Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Pt. Gangādhara Śāstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2
- No. 30-The *Pañārtha Maṇḍanam* (पञ्चार्थमण्डनम्) [वित्तवित्त], by Śrī Venīdatta, Edited with Introduction etc. by Paṇḍit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14
- No. 31-(Part I)-The *Tantraratna* (तन्त्ररत्न) [वीरवत्], by Pārtha Śāratthi Miśra. Edited by M. M. Dr. Gaṅgā Bhaṭṭa, M. A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad. Rs. 1-14
- No. 31-(Part II) Do. Do.
 Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

- No 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [सूत्र] by Rādhāśāstra
Nyāyārātra Edited with Introduction etc by
Harinar Sa tri Benares Hindu University Rs 1-0
- No 33 (Part I) The Nyāya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ)
[सूत्र], by Mādhava Pustānkar Edited with
Introduction etc, by Umesh Mishra M A
Allahabad University Allahabad Rs 3-4
- No 34-(Part I) The Advaita Vidyāśāstra
(अद्वैतविद्याशास्त्र) [सूत्र] by Sri Samara
pungava Dikṣita. With a Commentary by
Sri Dharmayya Dikṣita Edited with Introduc-
tion, etc by Ganapati Lal Jha M A Saithal
Research Scholar Govt Sanskrit Library
Benares. Rs 1-4
- No 35-The Dharma Vyāsa Dātaka (धर्मव्यासदातक)
[सूत्र] by Bhudatta Edited with
Introduction etc by Pandit Narayana Sa tri
Khate Asst Librarian Govt Sanskrit Library
Benares Rs 1 4
- No 36-The Ānanda Kanda Chandro (आनन्दकण्डचन्द्र)
[सूत्र] by Indra Mishra Edited with a Fore-
word by M M Pt Gopātha Kaviraj M A, by
Nanda K : ra Sahitya larya Research Scholar
Sanskrit College Benares Rs. 3-8
- No 37-The Upāśāna Sātram (उपनिषद्सूत्र) [सूत्र]
Edited with Introduction by Dr Mangaladeva
Śāstri M A, D Phil Rs 1-0
- No 38 The Kiraṇāvali Prākāśa Dīdhiti (Kiraṇāvali
(किरणवलीवर्णन) [सूत्र] by Raghunāth
Sromani Edited by Pandit Badrāśha
Śāstri M A Lucknow University. Rs 1-12
- No 39-The Rāma Vyāsa Mātākāya (रामव्यास
मताकाय) [सूत्र] by Rāmanātha Edited by Pt
Ganapati Lal Jha M A Rs 2-0

- No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्व-
विवेचन) [परिचय], by Raghunātha Bhaṭṭa. Edited,
with a Foreword by M M P. Gopinātha
Kaviśa, M. A., by Nanda Kishore Śrīnā
Sāhityāśāstra, Research Scholar, Sanskrit
College, Benares. Rs. 4-0
- No. 40-(Part II) Do. Do.
- No. 41-(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त-
सारवर्म) [उपनिषद्], by Śrī Munisvara. Edited
with Introduction etc. by Jyauṭāśāstra
Pāṇṭi Marīdhara Thakura, Late Sāhitya
Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-0
- No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय] by Viśvanātha
Pañchāraṇa Bhaṭṭāśāstra. Edited with notes
etc., by Nyaṭya Vyākaraṇāśāstra Paṇḍit Sārya
Nārāyaṇa Śakra, Professor, Govt. Sanskrit
College Benares.
- No. 43-(Part I) The Smāritol'āna (स्मार्तोल'ान) [कर्मशास्त्र],
by Śiva Prāśāda. Edited with Introduction,
notes, etc. by Vedāśāstra Paṇḍit Dīpavata
Prāśāda Mīra, Professor, Govt. Sanskrit
College, Benares.
- No. 43-(Part II) Do. Do.
- No. 44-(Part I) Śudhāśāstra Śiromaṇi (सुधाशस्त्रशिरोमणि)
[परिचय], Edited by Sāmyāśāstra Paṇḍit
Nāṭya Śāstra Khato.
- No. 44-(Part II) Do. Do.
- No. 45-(Part I) Kiranāvali Prākāśa (Gṇa) (किरणवली
प्रकाश-गुण) [वैज्ञानिक], by Vardhamāna Edited,
with a Foreword by M. M. P. Gopinātha
Kaviśa M. A., by Paṇḍit Badrinātha Śāstri,
M. A., Lucknow University.
- No. 45-(Part II) Do. Do.
- No. 46-(Part I) Kāvya prakāśa Dīpikā (काव्यप्रकाश-
दीपिका)

दीपिका) [केदार] by Śrī Chanda Dāsa. Edited by Śrī Śivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माधवेदान्त], by Śrī Tarkatāgisa Bhaṭṭa Venīdatāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Tṛbhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pathaśālās, United Provinces, Benares.

No. 48-Samyak Sambuddhabhāsitam Buddhapratimā-lakṣaṇam (सम्यक्समुद्भववर्णित प्रतिमालक्षणम्) [द्वाविंशत्यक्षरम्], With the Commentary Sambuddhabhāsitā-pratimā lakṣaṇa Vivaraṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabhāratī, Śāntiniketana.

No. 49-Bhedaratna (भेदरत्न) [चार], by Śānkara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Surya Nārāyaṇa Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

- No. 53—*Nṛsiṃha Prasāda-Vyavahāra Sāra* (नृसिंहप्रसादः
व्यवहारसारः) [वर्मसागर], by Śrī Dalapati Rāja.
Edited with Introduction by Pt. Vmāyaka
Śāstri Tillo.
- No. 54—*Nṛsiṃha Prasāda-Pāyāśchitta Sāra* (नृसिंह-
प्रसादः—पायश्चित्तसारः) [वर्मसागर], by Śrī Dalapati
Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda
Kishora Śarmā Sāhityāchārya and Pt. Nanda-
kumāra Śarmā Sāhityāchārya.
- No. 55—*Nṛsiṃha Prasāda—Śrāddha Sāra* (नृसिंह प्रसादः
श्राद्धसारः) [वर्मसागर], by Dalapati Rāja. Edited
with Introduction by Pt. Vidyādharma Miśra.
- No. 56—*Bhagavadgītā Mā'ātmya Saṅgraha* with
Commentary *Sudha* by Editor (भवत्त्वाम-
माहात्म्यसंग्रहः सुधा यथा सहितः) [मलिनसार],
Edited with Introduction by Pt. Ananta
Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt.
anskrit College, Benares.
- No. 57—(Part I) *Gṇita Kaumudī* (गणित कौमुदी)
[गणित], by Nāṣyana Puṇḍita. Edited by Pt.
Padmākara Divedī, Professor, Govt. Sanskrit
College, Benares.
- No. 58—*Khyānāṭa* (ख्यातिनाट) [साङ्ख्यवेदान्त] by
Śānkara Chaitanya Mārati. Edited by Śan-
kara Chaitanya Bhārati with a foreword by
M. M. Pt. Gopinātha Kavajā, M. A.
- No. 59—*Sāṅkhya Tattvāṅka* (साङ्ख्यतत्त्वान्क) [तिलक],
by Hariharānanda Aranya. Edited with an
Introduction by Prof. Jyotiśwar Ghosh, M. A.
and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha
Kavajā, M. A.
- No 60—(Part I) *Śāṅkhya Saṃhita* (साङ्ख्यसंहिता)
[साङ्ख्य], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri
Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit
College, Benares.

दीपिका] [अष्टाङ्गार], by Śrī Chandī Dāsa Edited
by Śrī Śivaprasāda Bhaṭṭā-hārya, M. A.,
Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bheda-jayaśrī (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by Śrī
Tarkavagīsa Bhaṭṭa Venkaiṭṭā-hārya. Edited
with Introduction etc by Pandit Tribhuvana
Prasāda Upādhyaya, M. A., Inspector of
Sanskrit Pathasālās United Provinces,
Benares.

No 48-Samyaḥ Sambuddhibhāṣaṭan Buddhapratimā
lakṣaṇam (सम्यक्संबुद्धभाषित प्रतिमास्तनम्) [शिव
दास], With the Commentary Sambuddha-
bhāṣa-pratimā lakṣaṇa Vivaraṇi Critically
edited with Introduction etc by Haridāsa
Mitra M A Vidyabharati Śāntinikotana

No. 49-Bhedaśatpa (भेदशतप) [मयार] by Śrīkara
Mitra. Edited with introduction, etc, by Pt.
Sūrya Narāyaṇa Śukla Asst. Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares.

No 50-Mātrikā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [लख]
by Śvatantrananda Nātha, with a commentary.
Edited with an Introduction by P. Lalitā
Prasāda Dabral Vyākaraṇā-hārya, Gonda
Scholar, Govt Sanskrit College, Benares &
with a foreword by M. M. Pt Gopulatha
Kavirāja M A.

No 51 52 (a) Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैत-
सिद्धान्त विद्योतन) [आङ्गार वेदान्त], by
Brahmānanda Saraswati.

(b) Nṛaṇha Vijāyana (नृसिंह विजयन)
[आङ्गार वेदान्त] by Nṛaṇha Āśrama.
Edited with Introduction by Pt. Sūrya
Nārāyaṇa Śukla, Asst. Professor Govt.
Sanskrit College, Benares.

- No. 53—*Nṛsiṃha Prasāda Vyavahāra Sāra* (नृसिंहप्रसादः व्यवहार सागरः) [चर्मखण्ड], by Śrī Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vināyaka Śāstri Tilla.
- No. 54—*Nṛsiṃha Prasāda Prāyaścitta Sāra* (नृसिंहप्रसादः—प्रायश्चित्तसारः) [चर्मखण्ड], by Śrī Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda Kṣāra Śarmā Śāhityāchārya and Pt. Nandakumāra Śarmā Śāhityāchārya.
- No. 55—*Nṛsiṃha Prasāda—Śrāddha Sāra* (नृसिंहप्रसादः श्राद्धसारः) [चर्मखण्ड], by Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra.
- No. 56—*Bhagavatsūtra Mā'ātmya Saṅgraha* with Commentary *Sūtra* by Editor (भगवत्सूत्र-माहात्म्यसंग्रहः सूत्रादीनां संहिताः) [मल्लिकार्जुन], Edited with Introduction by Pt. Ananta Goṣāli Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 57—(Part I) *Gṛhya Kaumudī* (गृह्य कौमुदी) [गणित], by Nāṣya Puṣṭa. Edited by Pt. Padmākara Divedī, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 58—*Khyātivāda* (ख्यातिवादः) [साङ्ख्यवेदान्त] by Śāṅkara Chātanya Bhāratī. Edited by Śāṅkara Chātanya Bhāratī with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavajā, M. A.
- No. 59—*Sāṅkhya Tattvakośa* (साङ्ख्यतत्त्वकोशः) [संक्षेप], by Hariharasūndar Aranya. Edited with an Introduction by Prof. Jayī Śvar Ghosh, M. A. and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavajā, M. A.
- No. 60—(Part I) *Śāṅkhyā Samhita* (साङ्ख्यसंहिता) [चर्मखण्ड], Edited by Pt. Ananta Goṣāli Śāstri Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit College, Benares.

- No. 61—Dakṣarāmṛta Sindhā (दक्षिणामृतसिन्धुः) [सन्ध] Edited by Pt Nāṣyana Śāstri Khiste Śāstrya harya Asst Librarian Govt Sanskrit College Benares
- No. 62—Draṁha Prāṇa Tirtha Śāra (द्रुहप्रणतृषः—
तृषण) [चर्मणस] by Śrī Dīpati Rājā,
Edited by Śārya Nāṣyana Śikṣa Asst.
Professor Govt Sanskrit College Benares
- No. 63—Bhaktyaadbhāṣanawāla (भक्त्यधिबोधनवाला)
[भक्तिशास्त्र] by Narayana Tirtha, with Comm
entary by Editor Edited by Pt Ananta
Gopāla Śāstri Phadke Asst Professor Govt
Sanskrit College Benares.
- No 64—Vāsantha Darsana (वासिष्ठदर्शनम्) [वेदान्त]
Compiled & edited with an Introduction by
Dr R L. Atreya, M A Ph. D, Lecturer
Benares Hindu University With a foreword
by M M Pt Gopānātha Kavurāja, M A
- No 65 67 (a) Tristhān Set : (त्रिस्थानसेतुः) [चर्मणस]
by Bhattaraja Dikṣita
- (b) Tirthendri Śekhara (तीर्थेन्द्रशेखरः) [चर्म
णस] by Nāgeśa Bhatta,
- (c) Kāś Moka Vichāra (काशीमोक्षविचारः)
[वास्तव] by Śrīśvarāchārya, Edited
with Introduction by Pt Śārya
Nāṣyana Śikṣa Asst Professor Govt,
Sanskrit College, Benares
- No 68—Mādhyā Mukhānukṣṛta (मध्यममुखनक्षत्र) [वास्तव
वेदान्त] by Vanamālī Mātra Edited with an
Introduction by P Narasimhāchārya Vāra
kbedhar Asst Professor Sanskrit College
Benares with a foreword by M M Pt Gopā
nātha Kavurāja M A

Works in the Press.

- No. 1—Āśvādhyaṇa Śranta Sūtra with Siddhānti Bhāṣya
(सिद्धान्तमाध्यतदित आश्वलायनश्रान्तसूत्र) [वेद]
- No. 2—Nīti Māñjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dya Drivedi.
- No. 3—Nyāya Kaustubha (Part II) Anumāṅkhaṇḍa
(न्यायकौस्तुभ अनुमानखण्ड) [न्याय], by Malādeva Paṇḍitkar.
- No. 4—Mīmāṃsā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by
Brahmaṇḍa Sarasvatī.
- No. 5—Tantrasāra (Part III) (तन्त्रसार) [मीमांसा], by
Śānta Śāntī Mīśra.
- No. 6—Kāvya Prākāśa Dipikā (Part II) (काव्यप्रकाश दीपिका)
[अलङ्कार], by Śrī Chandrasekara.
- No. 7—Īśvara Pratyabhijñā Kārikā of Utpalā with the
Vimarśinī of Abhinava Gupta and commentary
on Vimarśinī by Bhāskara Kāṇḍha.
- No. 8—Nyāyamīmāṃsā Sāraṇḍha by Yāmadāyī Mīśra.
- No. 9—Upeśā Vidyāśā Sūtra with commentary.
- No. 10—Śāṅkhya Mīmāṃsā (Part II).
- No. 11—Tattvachintamāṇi with Āloka, Darpaṇa, etc
- No. 12—Śloka-pi Śāntika with Śāntikā by Nityānanda Ārāma.
- No. 13—Draṇa Nityāya Siddhānta Saṅgraha by Bhaṇa Bhāṇḍa.
- No. 14—Bhakti Chandrika (Part II) by Nārāyaṇa Tīrtha.

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI

BHAVANA STUDIES,

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol I—(a) Studies in Hindu Law (1) its Evolution
by Gangānātha Jhā

(b) The View-point of Njāya Vaiśeṣika Phi-
losophy, by Gopinātha Kavirāja

(c) Nirmāna Kāya by Gopinātha Kavirāja. Rs 1-12

Vol II—(a) Parāśurāma Mīśra and Vāru Rāṣṭra Raja
by Gopinātha Kavirāja.

(b) Index to Śābaras Bhāṣya, by the late Col
G A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law (2)—its sources by
Gangānātha Jhā

(d) A New Bhakti Sūtra by Gopinātha Kavirāja.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa
nātha by Gopinātha Kavirāja.

(f) The sm in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja

(g) Hindu Poetics by Rāṣṭranātha Śrīnāṭh

(h) A Seventeenth Century Astrologer by Padmakar
Divedi

(i) Some aspects of Vira Śaiva Philosophy, by
Gopinātha Kavirāja.

(j) Vyākhyāna Kosaśāstra (English Translation) by
Gopinātha Kavirāja

(k) The Definition of Poetry, by Nāṭyaśāstra Śāstra
Kṛte

(l) Kandaśāstra Vyākhyāna, by Gopinātha Kavirāja, Rs. 5 0

Vol III—(a) Index to Śābaras Bhāṣya by the Late
Col G A. Jacob

(b) Studies in Hindu Law (3) Judicial
Procedures by Gangānātha Jhā

(c) Theism in Ancient India by Gopinātha Kavirāja.

- (d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja
- (e) Naisidha and Śrī Harsa by Nilakama Bhattacharya
- (f) Indira Dramaturgy, by P. N. Patanbar Rs 5 0
- Vol IV—(a) Studies in Hindu Law (4) Judicial Procedure, by Gangarāthra Jha
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja
- (c) Analysis of the Contents of the Rgveda-Prātisākhya, by Mangal Deva Śāstri
- (d) Nārāyaṇas Gaṇitakaumudī, by Padmakara Devīdī
- (e) Food and Drink in the Rāmāyaṇa Age by Manmatha Nath Roy
- (f) Satakhyaśāda, Causality in Sāṅkhya by Gopinātha Kavirāja
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly
- (i) Punishments in Ancient Indira Schools by G. L. Sinha Rs 5-0
- Vol V—(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to Indira by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyamal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Varāṇas as depicted in the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.
- (d) A Comparison of the contents of the Rgveda Vājasaneyi, Taittiriya & Atharvaveda-Prātisākhya by Mangal Deva Śāstri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyana, by Manmatha Nath Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopuātha Kavuāja.

Rs. 5-0

Vol VI—(a) Index to Śābaras Brāhmya, by the late Col. G A Jacob

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopuātha Kavuāja.

(c) An Index etc. to the Rāmāyana, by Manmatha-nātha Roy

(d) Studies in Hindu Law by M M Gangā ādhādhā.

(e) The Mīmāṃsā manuscripts in the Govt Sanskrit Library, Benares, by Gopuātha Kavuāja.

(f) Notes and Queries, by Gopuātha Kavuāja.

Vol VII—(a) Bhānuka and his Kāvyaśālikāra, by Bātukāśha Śārnā and Baladeva Ujādhīyā.

(b) Some variations in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopuātha Kavuāja.

(c) History and Bibliography of Njāya Vaiśeṣika Literature, by Gopuātha Kavuāja.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some ob-cure Vedic words, by Śrīrām Joshi.

(e) A comparison of the contents of the Rg Veda, Vājasaneyā, Taittīrīyā, and Atharva Veda (Chāndogyaśikā, Pāṇḍikāśikā), by Mangal Deva Śāstri.

(f) An Index to the Rāmāyana, by Manmatha Nath Roy.

(g) An Index to Śābaras Brāhmya, by Col. G A Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopuātha Kavuāja.

(i) The date of Madhvacharya Saraswati, by Gopuātha Kavuāja.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by
Gopinātha Kavirāja

(k) A Note on the meaning of the word
Purārdha, by Umeśa Miśra

Rs. 5-0

Vol. VIII—(a) Indian Philosophy, by Tārakanātha
Sāṅkya.

(b) An Index to the Rārāyana, by Manmatha
Nath Roy

(c) Index to Śābara's Bāṅya, by the late Col.
G. A. Jacob

(d) Hari Śaṅkari, the commentator of Śatapatha
Brahmana and the date of Skanda Śaṅkari
the commentator of the Rgveda, by Mangala-
deva Śāstri

(e) Mysticism in Veda, by Gopinātha Kavirāja,

(f) The Devadāsa, a brief history of the
Institution by Manmatha Nath Roy.

Rs. 5-0

Vol. IX—(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha
Kavirāja

(b) The antiquity of the Indian art canons,
by Haridāsa Mitra.

(c) Prābhya Vārjīkaraṇapaddhati, by Satīśa-
chandra Guha.

(d) Yoga Vāistha and some of the minor
Upanisads, by B. L. Atreya.

(e) An index to the proper names occurring in
in Vālmīki's Rāmāyana, by Manmatha
Nath Roy.

(f) The Philosophy of Tripurā Tantra, by Gopinātha
Kavirāja, M. A.

(g) Notes on Pāśupata Philosophy, by Gopinātha
Kavirāja.

Rs. 5 0

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI

BHAVANA-STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Kirana I (In progress)

- (a) Mangalam etc by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
- (b) Mīmāṃsakaśāstrasamgraha, by Hārāchandra
Dhotiśāharya
- (c) Śrīmad Ābhārya Maṇḍana Mīśra by Chinna
Swāmi Śāstri.
- (d) Bhagavato Baddhasya Chaitanya Upadeśaśaha,
by Gopinātha Kavirāja.

Kirana I (Supplement)

- Sanskrita Kavi Parichaya-(Bhāṭari) by Nanda
Kishora Śarma

Kirana II (In progress)

- (a) Śāradā Prasādanam by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
- (b) Chūḍāmaṇi Darśanam by Śāśadhara Tarachū-
ḍāmaṇi

To be had of—

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad.